

Інститут народознавства
Національної академії наук України

Центр культурно-
антропологічних студій

■■■ HEINRICH
BÖLL
STIFTUNG
КИЇВ

Представництво Фонду
ім. Гайнріха Бьоля в Україні

Гендер для медій

Підручник із гендерної теорії
для журналістики та інших
соціогуманітарних спеціальностей

З а р е д а к ц і ї

*Марії Маєрчик (голова редколегії),
Ольги Плахотнік, Галини Ярманової*

Видання третє,
виправлене та доповнене

Критика
Київ 2017

УДК 316.346.2:070](075)

ББК 60.5я7+76.0я7

Г34

“Гендер для медій”, що виходить у світ уже третім виданням, є новим сучасним підручником із гендерної теорії. Його створено для старших курсів бакалаврського рівня навчання. Ви знайдете в ньому чимало історичних екскурсів, карикатур, графіків, таблиць, схем, кросвордів, інформації про цікаві фільми та книжки, якими проілюстровано окремі розділи і теми. Підручник буде корисним і для факультетів журналістики, і для інших гуманітарних та соціальних спеціальностей: філософії, філології, культурології, соціології, педагогіки, історії тощо.

С п і в а в т о р к и:

Марія Маерчик (розділи 1, 2, 3, 4, 9, 12)

Людмила Малес (розділ 11)

Тамара Марценюк (розділ 5)

Ольга Плахотнік (розділи 2, 4, 5, 8, 9)

Олена Приходько (розділ 13)

Олена Синчак (розділи 7, 10)

Світлана Шимко (розділ 6)

Підручник зрецензували канд. іст. наук *Оксана Годованська*,
д. іст. наук *Гелінада Грінченко*,
канд. пед. наук *Олег Марущенко*

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту народознавства НАН України

Згідно з рішенням редколегії, у цьому підручнику вжито
чинного правопису в редакції 1993–2015 років

Графіка *Анатолія Белова* й *Оксани Брюховецької*

Дизайн *Майї Притикіної* та *Ярослава Гаврилюка*

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання
у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди осіб,
що володіють правовласністю, заборонено

© Колектив авторок, 2013, 2014, 2017

© Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьоля
в Україні, 2013, 2014, 2017

ISBN 978-966-2789-06-5

Зміст

Переднє слово до третього видання	3
Вступ	7

ЧАСТИНА 1

Гендер, стать і влада

Розділ 1. ГЕНДЕР І СТАТЬ: від бінарності до багатоманіття	11
Розділ 2. ГЕНДЕРОВАНІ ВЛАДИ: про теорію дискурсивних влад	29
Розділ 3. РОЗВИТОК ТЕОРІЙ ГЕНДЕРУ І СТАТІ	41

ЧАСТИНА 2

Гендеровані знання, соціальні інститути та взаємодії

Розділ 4. ГЕНДЕРОВАНА БІОЛОГІЯ: наукові факти і політичні інтерпретації	61
Розділ 5. ГЕНДЕРОВАНА РОБОТА: як ринок праці та хатня робота конструюють гендер	77
Розділ 6. ГЕНДЕРОВАНИЙ СПОРТ: встановлення гендерного режиму через культуру тренування тіл і спортивних змагань	97
Розділ 7. ГЕНДЕРОВАНА МОВА: вектори влади і впливу	117
Розділ 8. ГЕНДЕРОВАНА ОСВІТА: як навчальні заклади перетворюють дітей у дівчат і хлопців	135

Розділ 9. ГЕНДЕРОВАНЕ НАСИЛЬСТВО: між звичаєм і злочином	151
Розділ 10. ЧИСЛОВІ ДАНІ як створення гендерних дискусій та дискурсів	165

ЧАСТИНА 3

Гендерна політика

Розділ 11. ФЕМІНІСТИЧНА ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ як основа гендерної політики	179
Розділ 12. ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА: від громадських рухів до державних стратегій	187

Довідковий апарат

Література	205
Показчик	211
Список ілюстрацій	215

Переднє слово до третього видання

Робота над цим підручником тривала понад три роки (з 2009-го по 2012 рік). Ціла когорта людей – авторки, редакторки, художниці, активістки, студентки й учасниці численних наших семінарів і тренінгів – доклалися до його підготування. Перш ніж створити підручник, ми в перебігу феміністичного активізму та під час академічних лекцій, семінарів і тренінгів випрацьовували підходи, схеми і способи пояснень. Згодом чимало консультувалися, радилися й обговорювали нашу позиціональність на групових робочих дискусіях, а вже наприкінці роботи провели фокус-групу серед потенційної студентської аудиторії, аби пересвідчитися, що підручник зрозумілий і читається гладко. *Ми цінуємо співпрацю всіх наших численних соратниць і вдячні за всі відгуки, міркування, рефлексії та рекомендації, що їх діставали на різних етапах роботи над підручником.*

Перші два видання підручника були схвально сприйняті аудиторією, з'явилося кілька академічних рецензій¹. На основі підручника відбулися дві інтенсивні літні навчальні сесії для активісток і викладачок університетів², його використовують для університетських навчальних курсів, ним цікавляться низові феміністичні групи.

¹ Годованська О. “Гендер для медій” (рецензія на підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей) // Гендерна парадигма освітнього простору / Під ред. Т. Дороніної. – Кривий Ріг: ВЦ КПІ ДВНЗ “КНУ”, 2015. – Вип. 1. – С. 144–145; Сорока Ю. “Гендер для медій” [Рецензія] // Критика. – ч. 9–10 (191–192). – 2013. – С. 1; Годованська О. “Гендер для медій”. Підручник з гендерної теорії для факультетів журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей [Рецензія] // Гендерний журнал “Я”. Гендер і медіа. – № 3 (31). – 2012. – С. 22–23.

² Перший інтенсивний навчальний курс “Гендерна теорія для соціогуманітарних факультетів: професійно, цікаво, доступно” відбувся 10–15 липня 2014 року в Ужгороді. Вдруге навчальна сесія під назвою “Гендерний університет” відбулася в Ужгороді 15–25 серпня 2015 року. Обидві сесії зорганізувала програма “Гендерна демократія” Представництва Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні.

У підручнику ми зреалізували кілька нових ідей. По-перше, експериментували з мовою: це перше велике видання, що послідовно дотримується неандроцентричної мови. Ми воліли не захарашувати текст задужкованими чи слешованими закінченнями, а тому, де можливо, вибудовували речення так, аби уникати гендерованої мови взагалі, а де неможливо – вживали і жіночий, і чоловічий рід у повному написанні слів. А оскільки андроцентризм мови – явище багаторівневе, тобто не зводиться тільки до граматичних закінчень (див. схему 7.1), то ми пильнували і решту механізмів конструювання андроцентризму в мові.

По-друге, в підручнику ми робимо спробу критично переосмислити доволі поширену біофундаменталістську версію гендерної теорії (систему гендер/стать), а натомість пропонуємо фукіанську теорію влади й узаasadжений на ній постструктуралістський інституційний підхід, тобто розглядаємо, як суб'єкти постають продуктом панівних дискурсів та ідеологій. Конструкціоністські епістемології дають змогу критично переосмислити категорію статі, гендеру, сексуальності та раси і деконструюють натуралізовані форми влад та бінарні судження. Ці підходи водночас пропонують нову оптику і засоби аналізу ліберальних гендерних політик, заснованих на ідеях ліберального фемінізму другої хвилі та сучасній ідеології неолібералізму, що на час написання підручника були єдино представлені в українській державній гендерній політиці, академічних дослідженнях та діяльності гендерних громадських організацій.

Третім новаторським елементом є наші спроби – визнаємо, надто обережні й недостатні – говорити про сексуальність як невилучну частину гендерної теорії. У підручнику ми, хоч і дуже стисло, розглядаємо питання інтерсексності, трансгендерності, зачіпаємо тему гетеронормативності, а також пропонуємо схему так званої “гетеросексуальної матриці” (схема 3.2; у підручнику її розглянуто як “теорію двох гендерних шухляд”), що її обґрунтувала Джудит Батлер у класичній праці “Гендерний неспокій: фемінізм та підрив ідентичності” (1990).

Позатим, минуло чотири роки після завершення роботи над підручником. У це оновлене третє видання ми внесли кілька змін: оновляли термінологію (як-от трансгендерність чи інтерсексність тощо), поповнили список літератури найновішими виданнями, що з'явилися після виходу підручника в світ, а також виправили деякі хибодруки та написання власних імен.

І хоч усі розділи зберегли свою актуальність, ми усвідомлюємо критичний брак у підручникові деяких нових тем. Щораз чіткіше постає нагальність розділів про взаємодію гендеру та раси, гендеру та війни, а також широкого розгляду питань сексуальності, гетеронормативності, феміністичної інтерсекційності, феміністичної критики міграцій та громадянства, інституціалізованого насильства та інших тем, пов'язаних із подіями української історії останніх років за обставин мілітарних інтервенцій в Україну, масової внутрішньої міграції, переосмислення громадянства, розвитку нових низових ініціатив. Можливо, сьогодні ми посіли би

критичнішу позицію щодо стратегії гендерного мейнстрімінгу та неоліберальних політик управління розмаїттям. Також було б важливо приділити більше уваги різним активістським тактикам і досвідам, практикам інтерсекційної та транснаціональної солідарності.

Обговорення соціальних проблем, на які звертає увагу феміністична критика, також поширюються в нашому суспільстві. Тема мовного сексизму, яка не викликала публічного інтересу в часи, коли створювався підручник, тепер активно дебатується, а деякі медіа намагаються дотримуватися політики гендерно чутливого мовлення. Вперше в Україні з'явилися низові феміністичні організації: від київських Феміністичної Офензиви та Фемен (приблизно 2010–2013) до таких малих феміністичних і транс*активістських ініціатив та арт-проектів як “Лавандова загроза”, “Иная”, “Мене бісить”, “Пва-пва”, “Феміністична майстерня”, “Фрау”, “FemSolution” та інші, що виникають в різних містах – Дніпрі, Львові, Києві, Харкові, Херсоні. З 2011 року у Києві систематично відбуваються феміністичні марші, а восени 2015 та 2016 років феміністичні маніфестації проти культури зґвалтування вперше солідарно пройшли водночас у Дніпрі, Львові, Маріуполі, Чернівцях та Херсоні. 22 жовтня 2016 року в рамках Міжнародного дня дій, спрямованих на депатологізацію трансгендерності, відбувся перший марш проти трансфобії з допомогою депатологізувати трансгендерність в Україні.

Низовий феміністичний і транс*активізм сприяє виробленню нових субверсивних ідей, нюансованих місць критики й уможливило появу нових дискурсів. Усі вони також свідчать про новий етап феміністичного активізму в Україні.

Окрім наших соратниць і товаришок, ми хотіли би згадати тут добрим словом також дві інституції.

Як авторський колектив, ми отримали чималу підтримку від видавництва “Критика”, що сприяло нам у виданні підручника. Дякуємо колективу “Критики” за солідарність і співпрацю.

Також дякуємо Представництву Фонду імені Гайнріха Бьолля в Україні, яке підтримувало проект на всіх стадіях його здійснення – від ідеї до перевидань, – а також за піклування про підручник і поширення його в українських вишах та серед активістських ініціатив і груп.

21 листопада 2016 року

Вступ

Ми раді запропонувати вашій увазі “Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей”, що є результатом трирічної співпраці колективу авторок із різних галузей гуманітарних та суспільних наук.

Підручник виконано в межах наукової програми Інституту народознавства НАН України та громадської організації “Центр культурно-антропологічних студій” за фінансової та координаційної підтримки Представництва Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні. Усім, хто рецензували підручник, консультували та підтримували нас під час його розробки і написання, ми висловлюємо щиру вдячність.

Підручник створено для старших курсів бакалаврського рівня навчання (3-4 року навчання). Він однаково буде корисним і для факультетів журналістики, і для інших гуманітарних та соціальних спеціальностей: філософії, філології, культурології, соціології, педагогіки, історії тощо.

Ми намагались написати підручник, що був би максимально сучасним, інформативним, доступним за рівнем складності та цікавим водночас. Ви знайдете в ньому чимало історичних екскурсів, карикатур, графіків, таблиць, схем, кросвордів, інформації про цікаві фільми та книжки, якими проілюстровано окремі розділи і теми. У підручнику є сюрпризи й несподіванки, що відкриватимуться читачці і читачеві не відразу, а у процесі прочитання та опанування матеріалу.

Підручник складається з трьох частин. Перша частина присвячена розгляду теоретичних положень гендерної теорії та її

розвитку за останнє півстоліття. У другій частині об'єднано розділи, у яких застосовано гендерний аналіз до різних аспектів соціального життя – науки, медій, мови, освіти, ринку праці, насильства, спорту. Третю частину підручника присвячено гендерній політиці – новому напрямку сучасної політичної думки, що активно розвивається в Україні та у світі.

Ми сподіваємось, що цей підручник допоможе читачкам та читачам вибудувати аргументовану, методологічно послідовну власну позицію в полеміках на гендерну тематику.

Частина 1

Гендер, стать і влада

Розділ

1 ГЕНДЕР І СТАТЬ: від бінарності до багатоманіття

Коли і чому з'явився термін гендер?

Про конструйованість гендеру

Гендерна поляризація

Чи є подібності між жінками і чоловіками?

**Твердження про полярність гендерів є оманливим:
про різницю всередині груп жінок і чоловіків**

Усереднені відмінності приховують подібності

**Розуміння жінок і чоловіків як полярних істот
є не випадковим: різні, бо нерівні**

Гендерний режим

Культурна конструйованість статі

Чи у всіх культурах людей поділяють на жінок
і чоловіків?

Від статевого диморфізму до статевого континууму

Після ознайомлення з цим розділом ви зможете:

- 1) зрозуміти і проілюструвати на прикладах, що таке гендер;
- 2) перелічити три фактори, що свідчать про культурну зумовленість (конструйованість) гендеру;
- 3) навести приклади, як тлумачиться фемінність й маскуліність у різних народів;
- 4) назвати приклади поляризації гендеру, виявляти поляризацію в медійних текстах, відеосюжетах, рекламних зображеннях і роликах та інтерпретувати її;
- 5) витлумачити, як конструйованість гендеру й статі пов'язана з нерівністю;
- 6) пояснити, що саме і яким чином приховують усереднені цифри про стать;
- 7) пояснити, чому, незважаючи на покращення умов життя жінок упродовж останнього століття, ми продовжуємо говорити про гендерну нерівність;
- 8) пояснити, у чому проблематичність твердження, що стать є біологічною, бінарною і незмінною.

Погляньмо на сатиричний малюнок 1.1, який уперше було опубліковано в галицькій газеті 1882 року: порядний, поважний юнак-семінарист шукає наречену, але кандидатка, молода освічена дівчина, викликає в семінариста скептичну недовіру. Героїня на малюнку має ознаки демонічності, вона негармонійна й хаотична, розпатлане волосся, розвалилася в кріслі, задерла ноги, обабіч розкидані книжки. Вона не жіночна, вона – своєрідний антипод образу скромної, порядної і приязної дівчини.

Карикатура іронізує над жіночою освітою, мовляв, ось що трапляється від надмірного захоплення книжками, певна річ, бо освіта неприродна для жінок, “чудо природи!”.

На карикатурі освіченість постає як щось зайве, як вада, відхилення, недолік. Освіта начебто перетворює дівчину, майбутню господиню, у мегеру,

невиховану, ажіотажну, антижіночну – ось що повідав своїм сучасникам карикатурист.

Та минуло яких сто з лишком років. Нинішні норми успішної жіночності не тільки сумісні з освітою, але й вимагають її. Нині освіта є обов'язковою складовою зростання, вона перестала бути чимось унікальним, рідкісним, доступним лиш певним соціальним групам, або чимось таким, задля чого треба долати суспільний осуд, кидати виклик, йти наперекір традиції. Жіноча освіта – поняття вже звичне, традиційне. Вираз “освічена жінка” став повсякденним.

Подібних змін у житті і жінок, і чоловіків за останнє сторіччя сталося чимало. Пекучі колись, тривожні перестороги, що “жінці неприродно носити штани”, або що “жінці шкідливо їздити на велосипеді, бо це погано впливає на її здатність народжувати дітей”, сьогодні мало хто сприйме серйозно. Водночас і в

наші дні виникають подібні занепокоєння, наприклад, що “для чоловіка неприродно доглядати за шкірою і нігтями, бо він втратить свою мужність”. Норми жіночої і чоловічої поведінки, форми одягу та зачісок, заняття та види робіт, що їх виконують жінки або чоловіки, з часом змінюються. Отакі змінні, варіативні, зумовлені культурою норми жіночості та чоловічості назвали *гендером*.

Коли і чому з’явився термін гендер?

Про те, що в різних спільнотах побутують дуже різні уявлення про жіночу і

чоловічу поведінку, мова в культурній антропології зайшла вже здавна. У різних культурах одна і та ж риса може вважатись то жіночою, то чоловічою. Відома культурна антропологиня Маргарет Мід, чий праці сприяли розвитку гендерної теорії, ще наприкінці 1940-х років звернула на це увагу:

То хлопчиків вважали вкрай вразливими і тому робили їх об’єктами безугавної опіки, то дівчаток... Одні народи вважають жінок надто слабкими для роботи поза домом, інші ж доручають їм переносити ваговиті вантажі, “бо голова у них міцніша, ніж у чоловіків”... Подекуди жінок

1.1. На карикатурі 1882 року мати вихваляє доньку: – Я не жалувала грошей на виховання своєї доньки, тому вона сіяє всіма мудрощами світа. Подумайте! Она училась, окрім звичайних відомостей: психології, метафізики, геології, геогнозії, сферичної тригонометрії і навіть астрономії – а Дарвіна то просто наізусть знає. На що гість-семінарист відповідає вголос: – Чудо природи! А про себе: “Не хотів би я того борщу їсти, що вона зварить.”

порівнюють із ситом, яке нездатне утримати найпотаємніше, а в інших культурах славу найбільших пліткарів мають чоловіки. Незалежно від сфери, від того, дрібниці це чи щонайсерйозніші речі, від захцянок щодо прикрас чи косметики до священних предметів, що символізують місце людини у Всесвіті, ми знаходимо чимало дуже суперечливих і непослідовних способів розподілу статевих ролей (Мид 2004, 29).

Подібні “непослідовності” можна помітити і на прикладі нашої культури. Скажімо, впритул до кінця XIX століття вчителювання у школі вважали типово чоловічою професією, “бо чоловіки від природи мудріші, ніж жінки”, а у наш час ця ж професія є типово жіночою, “бо жінки від природи краще піклуються про дітей”.

Об’єднує всі ці культурні традиції переконання, що розподіл статевих ролей є наслідком природних особливостей жінок та чоловіків, що такий розподіл облаштовано самою природою. Та вже з першої половини XX століття для вчених щораз очевиднішими ставали суперечності між біологічними (природними) поясненнями статевої поведінки і даними культурної антропології. Адже природними факторами обґрунтовували взаємовиключні твердження, наприклад, і жіночу силу, і жіночу слабкість. В іншому випадку, природними схильностями чи біологією пояснювали і вчителювання чоловіків, і вчителювання жінок. Схоже, що пояснювальна сила біологічних аргументів, коли їх залучено до аналізу фактів культури, надзвичайно низька, вона

радше підпорядкована логіці “як є, так і має бути”, аніж справді інтерпретує їх. Біологічні аргументи не дають відповіді на питання, скажімо, чому в різних культурах існують протилежні уявлення про жіночу і про чоловічу роботу чи поведінку, або чому ці норми змінюються з часом.

Термін *гендер* виник наприкінці 1960-х років завдяки спробам подолати означені суперечності і знайти послідовніші інтерпретації норм культури. Розрізнення *статі* і *гендеру* означало перехід від традиції пояснювати культурну різницю між жінками і чоловіками біологічними чинниками до можливості пояснювати цю різницю соціальними й культурними чинниками.

До 1960-х років в англійській мові термін *гендер* вживали здебільшого в лінгвістиці на позначення граматичного роду – жіночого, чоловічого та середнього. В українську мову термін увійшов доволі стрімко: у науковому, академічному словнику він з’явився в 1990-х роках, а в 2005-му термін було зафіксовано в Законі України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”. Спочатку слово *гендер* видавалось неокочирним і чужим українській мові, однак згодом, коли його почали активно вживати в науці й політиці, відбулось звикання до нового слова. Тепер його вжиток рідко викликає здивування.

Про конструйованість гендеру

Кожна культура має свої стандарти фемінності (жіночності) й маскулінності (чоловічості), ці стандарти ще назива-

вають *гендерними нормами*. Гендерні норми можуть бути різними у віддалених географічно чи за часом культурах. Тобто вони можуть змінюватись (а) від культури до культури і (б) від епохи до епохи. Існує також третій варіант, (в) коли різні стандарти фемінності й маскулінності співіснують у тій самій культурі в один і той самий час.

Уявіть собі багатодітну жінку з невеличкого містечка й молоду жінку зі столиці, яка свідомо вирішила не народжувати дітей і присвятити своє життя літературі. Хіба не різними будуть їх уявлення про те, що значить бути жінкою? Або 60-річного сільського фермера на Закарпатті і молодого банкіра з Харкова. Хіба не відрізнятимуться їх розуміння того, що значить бути чоловіком?

Отож, водночас у тій самій культурі фемінність і маскулінність різняться серед людей різних класів, різних релігійних уподобань, різного віку, серед людей, що замешкують у селі і в місті.

У кожен історичний період існує не одна стабільна й незмінна фемінність, і не одна застигла маскулінність, а багато їх варіантів. У кожній культурі існують різні фемінності й різні маскулінності, які залежать або тісно взаємодіють з іншими соціальними характеристиками – класом, віком, сексуальною орієнтацією, місцем проживання. І понад це, фемінність чи маскулінність кожної людини може мінятися, залежно від додаткових обставин. Так, спортсменка-важкоатлетка, плавчиня, бігунка тощо може поводитись значно менш

фемінно під час змагань, ніж під час відпочинку у вечірньому клубі.

Оскільки гендерні норми не стабільні й незмінні, а, навпаки, різні й варіативні, вчені говорять, що гендер є культурно зумовленим або культурно конструйованим.

Гендерна поляризація

Хоча культурні приписи щодо жіночої і чоловічої поведінки – різні в різних культурах, спільним для них є уявлення, що жінки і чоловіки дуже відрізняються між собою. Ось кілька найтипівших і часто згадуваних тверджень, що засвідчують масові уявлення про кардинальну, сутнісну відмінність між жінками і чоловіками:

Чоловіки і жінки відрізняються психологією, мисленням, чуттєвістю. Якщо у мужчин більше розвинута логіка, то у жінок – інтуїція. Жінки дуже емоційні, а чоловіки приховують емоції. Вони по-різному сприймають проблеми: жінки – легше і безпосередніше, а чоловіки – серйозно. Жінки люблять багато теревенити про все на світі, а чоловіки, навпаки, – мовчуні. У жінок працюють дві півкулі головного мозку, а в чоловіка – тільки одна. Жінки – хитріші за чоловіків. Жінки – уважніші, а чоловіки, навпаки, помічають далеко не все. Чоловіки і жінки думають по-різному, роблять усе по-різному, одні й ті ж фрази розуміють по-різному.

Багато людей справді переконані, що жінки мають свою окремішню логіку, а чоловіки – свою особливу раціональність, що чоловіки і жінки їдять різну їжу, що вони розмовляють різ-

ними мовами. За чисту монету беруться твердження про “чоловіче змагальництво” і “жіночу інертність”, “жіночу спрямованість на сім’ю” і “чоловічу спрямованість на публічний простір”, “жіночу емоційність” і “чоловічу раціональність”. Так, ніби логіка всіх жінок кроєна за одним лекалом і вони – однакові поміж собою, а в чоловіків, відповідно, за іншим, і вони також усі – однакові. Відомий дослідник гендеру Майкл Кімел жартома назвав таке розуміння розбіжностей, коли статі уявляються розділеними на дві цілковито різні групи, “міжпланетарною теорією гендерних відмінностей”, мовляв, люди різної статі описані, мов істоти з різних планет, – одні з Венери, а інші з Марса.

Таку інтерпретацію жіночості й чоловічості – як різних і як протилежних, цілковито ізольованих одна від одної якостей – називають *гендерною поляризацією*. Гендерна поляризація – це коли жінки і чоловіки уявляються як вкрай різні, вони ніби розташовані на протилежних полюсах певного уявного континууму (уявної безкінечної лінії), бучімо поміщені в ізольовані гендерні контейнери, шухлядки, без щонайменшого спільного поля між ними, без щонайдрібнішої подібності. Ніби всі риси, які притаманні жінкам, цілковито відсутні в чоловіків, і навпаки, чоловічі риси геть відсутні в жінок.

Причинок для критичного мислення

Поміркуйте про поляризацію на прикладі дівчини і семінариста. Як її досягнуто? (Наприклад, неприродність освіти для жінок – природність освіти для чоловіків...)

Чи є подібності між жінками і чоловіками?

А поміж тим, попри “міжпланетарні теорії гендерних відмінностей”, ми, жінки і чоловіки, разом живемо в тих самих країнах, містах і домівках, разом ходимо на роботу, готуємо їжу з тих самих продуктів, можемо віддавати перевагу м’ясу чи дотримуватись вегетаріанства, читаємо ті ж книжки, ми ходимо в ті самі школи й університети, ми всі можемо бути “совами” і “жайворонками”, інколи поведимось романтично, а часом діємо прагматично. І хоч твердженнями про полярність жінок і чоловіків переповнено наш щоденний простір, годі знайти бодай одну характеристику, що була б притаманна геть усім жінкам і жодною мірою жодному чоловікові, або геть усім чоловікам і жодній жінці.

Звичайно, жінки і чоловіки – дещо різні. Численні студії із соціології, психології виявляють розбіжності між групами жінок і групами чоловіків. Але не можна випускати з уваги, що ці ж дослідження водночас виявляють і значні подібності статей. Одначе ця інформація про подібності чомусь мало цікавить тих, хто популяризує знання, вона залишається осторонь, а на всезагальне обговорення потрапляють тези про відмінності.

Ось типовий приклад, його описано в праці Рейвен Коннелл (Connell 2002, 40-41). У 1975 році психологи-ні Елеонор Маккобі і Керол Джеклін опублікували фундаментальну працю “Психологія статевих розбіжностей”.

У цій праці вчені здійснили **мета-аналіз** даних більш ніж 1400 психологічних досліджень. Скрупульозно, крок за кроком проаналізувавши цю базу даних, дослідниці в більшості випадків не знайшли статистично значущих розбіжностей між дівчатками і хлопчиками. Підсумовуючи, Маккобі та Джеклін склали список *“непідтверджених переконань”*. Не підтвердилось, що дівчатка більш комунікабельні, ніж хлопчики, що в дівчаток нижча самооцінка та краща механічна пам’ять, а у хлопчиків кращі мисленнєві здібності, що хлопчики аналітичніші, що на дівчаток більше впливає спадковість, а на хлопчиків – оточення, що дівчаткам бракує мотивації для досягнень, що дівчатка краще сприймають інформацію на слух, а хлопчики – візуально. Усі ці “загальновідомі” факти виявились вигадкою, міфами.

Ці ж дослідження Маккобі та Джеклін підтвердили і кілька розбіжностей між групами дівчаток і хлопчиків: здібності до усної мови були вищими в дівчаток, а показники візуально-просторової орієнтації, математичних здібностей та агресивності були вищими у хлопчиків. Залишимо поки осторонь питання, наслідком чого є виявлені відмінності, наскільки вони можуть бути пояснені різним вихованням дівчаток і хлопчиків чи різними вродженими якостями. Звернемо увагу на те, що саме результати про розбіжності було процитовано в численних підручниках, завдяки чому ці факти отримали найширший розголос. А те, що в більшості

випадків було виявлено подібності між дівчатками і хлопчиками – залишилось поза увагою.

Така вибірковість знань про жінок і чоловіків є типовою. Учені показують, що ідея про розбіжності значно більше турбує людей і привертає їх увагу. Досліджень про подібності між жінками і чоловіками є значно менше.

Причинок для критичного мислення

Чому, на вашу думку, розбіжності між жінками і чоловіками викликають жвавіший інтерес, ніж подібності?

У подальших розділах ми спробуємо обґрунтувати два важливі для гендерної теорії постулати: розуміння жінок і чоловіків як гранично різних та полярних істот є, по-перше, оманливим, а по-друге, не випадковим.

Твердження про полярність гендерів є оманливим: про різницю всередині груп жінок і чоловіків

Можливо, деякі жінки і деякі чоловіки в деяких своїх характеристиках і є гранично, кардинально різними. Але так само різюча відмінність може бути між деякими жінками і деякими іншими жінками, тобто всередині групи жінок. Так само гранично різними між собою можуть виявитись і деякі чоловіки.

Мета-аналіз – в статистиці це дослідження, що здійснюється на основі об’єднання і аналізу результатів інших самостійних статистичних досліджень, присвячених одній темі.

Графічне зображення на малюнку 1.2 показує розподіл характеристик, поглядів та поведінки жінок і чоловіків. Графік засвідчує, що спільного й подібного між жінками і чоловіками (заштриховане поле) є значно більше, ніж відмінного (незаштриховані поля).

Графік також ілюструє, що різниця всередині і жіночої групи, і чоловічої групи така ж значна, як і різниця між групами. Такий очевидний факт, що жінки бувають різними, і що чоловіки бувають різними, чомусь відкривається нам, як несподівана дивовижа.

А поміж тим, світ, що ми його щодня спостерігаємо, демонструє нам і те, наскільки різними бувають люди однієї статі, і те, наскільки подібними бувають люди різної статі. Ми бачимо чимало амбітних і цілеспрямованих, чи емоційно стриманих і закритих, або сміливих і рішучих жінок, які демонструють риси, що в нашій культурі радше асоційовані з чоловічістю. І водночас, неважко знайти серед знайомих

поступливих, м'яких чоловіків, що не виявляють ані очікуваної від чоловіків агресії, ані змагальництва, чи мають значні успіхи в гуманітарних науках, чого радше очікують від жінок.

Коли ми говоримо про подібності й розбіжності між жінками і між чоловіками, не варто забувати також про інші їхні соціальні характеристики, що впливають на визначення фемінності й маскулінності. У 1985 році Марк Гогреб у масштабному дослідженні серед американських старшокласниць і старшокласників того, наскільки глибоко вони засвоюють текст, підсумував, що лиш в одному відсоткові випадків розбіжності в засвоєності тексту пов'язані з різницею статей, і в двадцяти відсотках – із класовою різницею. Тож цілком очевидно, що дівчата певного соціального класу в цьому дослідженні мали значно більше подібного з хлопцями свого ж класу, аніж із дівчатами іншого класу.

Усереднені відмінності приховують подібності

Подібності між жінками і чоловіками інколи вуалює (робить непомітною) традиція опиратися на середні показники в оцінці відмінності. Ми часто чуємо щось на кшталт “у середньому жінки частіше плачуть”, “у середньому чоловіки вищі за жінок”. Але усереднені цифри приховують дещо важливе.

Візьмімо для прикладу дані про середній зріст. Середній зріст жінок 1,64 метра, а чоловіків – 1,76 метра. Із цих середніх даних ми не отримуємо жод-

1.2. Між жінками і чоловіками значно більше подібного, ніж відмінного; графік показує також, що між окремими жінками, так само як і між окремими чоловіками можуть бути суттєві відмінності

ної інформації про те, скільки чоловіків нижчі за середній показник жіночого росту, і скільки жінок вищі за середній чоловічий показник. Це дало б нам розуміння, який ріст – спільний для жінок і чоловіків, і як часто особи кожної статі досягають певного зросту. Середній показник не дає жодного розуміння діапазону розбіжностей усередині групи жінок і всередині групи чоловіків. Так само він не дає можливості з'ясувати випадки суміщення показників для обох груп. Виходить, що демонстрація відмінностей є водночас і приховуванням подібностей.

Причинок для критичного мислення

Людам зазвичай цікавіше шукати й обговорювати відмінності між статями, аніж подібності, а чи обговорюють вони розбіжності всередині групи жінок і розбіжності всередині групи чоловіків?

Розуміння жінок і чоловіків як полярних істот є не випадковим: різні, бо нерівні

Якщо гендер є соціально побудованим, то чи значить це, що його конструювання відбувається спонтанно і мимоволі, що його можна сформулювати будь-яким чином, за власним вибором, на власний розсуд?

Гендерна теорія стверджує, що гендерні групи людей (жінки і чоловіки) формуються не мимоволі, а цей процес має певну закономірність. Ця закономірність виявляється у стосунках влади поміж людьми різних статей.

Повернімося на хвилику до карикатури кінця XIX століття про женихання семінариста. Хоч вище ми говорили, як кардинально з часів першої публікації малюнка змінився зміст фемінності й маскулінності, та ще щось залишилось незмінним. Цим однаковим є влада, що її посідають чоловіки як група над жінками як групою, а також деякі жінки – над деякими жінками і чоловіками, і деякі чоловіки – над деякими чоловіками.

На вашу думку, хто є у владній позиції на розглядуваній карикатурі? Хто вибирає і кого? Чиєю ініціативою є ця подія (хто є в гостях у кого)? Хто є в активній позиції, а хто – у пасивній? Хто посідає автономію (самостійність)? Хто перебуває під наглядом і під чим? Хто “бере”? Кого “бере”? Кого “віддають”? Хто “віддає”?

Причинок для критичного мислення

Який тип взаємодії між жінками і чоловіками встановлюють вирази “брати заміж”, “віддати заміж”, “віддатись”, “вийти заміж”?

Ймовірно, обговорюючи поставлені питання, ви дійдете більш чи менш подібних висновків, що молоді люди на цій картинці є в різних позиціях. Семінарист “бере”, підбирає собі дружину, дівчину “віддають”, її прийшли “оглянути”, вона чекає, коли її “виберуть”, у структурі карикатури вона навіть не запрошена до розмови. Дівчина виразно поступається парубку повноваженнями, самостійністю й автономністю. Ви-

Практикум Цитату й ілюстрацію з підписами для цього практикуму взято з науково-популярної книжки 1929 року, яку підготував до друку лікар Славін. Які гендерні стереотипи створює і підтримує у своєму описі лікар? Чи можливий, на вашу думку, порівняльний опис анатомії жінок і чоловіків без вкраплення культурних оцінок і смислів, стереотипів? Обґрунтуйте свою відповідь. Підкреслені в тексті Славіна слова допоможуть вам звернути увагу на деякі важливі деталі.

Тіло жіноче й чоловіче

Різна будова кістяка в чоловіка й у жінки. Кожному відомі і зовнішні відмінності, з яких ми впізнаємо жінку й чоловіка. Полягають вони не тільки в тім, що в людини того чи того полу (або статі) зовнішні полові (статеві) органи збудовані різно, але також позначаються і в зовнішніх формах тіла, що ніби на перший погляд ніяк не стосуються до полу. Досить поглянути на голе тіло чоловіка й жінки, щоб відразу сказати, в чім саме різниця.

Насамперед ми помічаємо, що постать у жінки і стрункіша, і тендітніша, ніж у чоловіка. Форма жіночого тіла округліша, окремі частини тіла поступово й непомітно переходять одна в одну. У чоловіка форми тіла незграбні й грубі.

Такі відмінності в формах тіла можна пояснити не тільки будовою кістяка й розвитком окремих органів, а також і тим, що в жінки дуже гарно розвинена підшкурна

1.3. Ідеальна форма тіла чоловічого

Ідеальна форма тіла жіночого

клітковина, а це надає всій фігурі жіночій округлість і тендітність форм. У чоловіка підшкурна тканина розвинена далеко гірше. Саме цим і можна пояснити незграбність форм його тіла. З-під невеликого жирового шару виразно вистають добре розвинені м'ясні й добре розвинені бугри кісток.

Коли ми уважніше придивимося до співвідношення межі довжиною тулуба й довжиною ніг у чоловіка й у жінки, то помітимо, що у чоловіка нижні кінцівки трохи довші, як у жінки. Тим часом як у чоловіка лонувий горбик поділяє все тіло на дві рівні частини (верхню й нижню), у жінки він міститься трохи нижче від середньої лінії, через те у жінки тулуб трохи довший за ноги, а крок менший, як у чоловіка.

Взагалі відмінність зовнішніх форм тіла в чоловіка й жінки залежить головно від будови кістяка. Насамперед слід відзначити, що кістяк у чоловіка більший і своїм розміром, і вагою. Вага висушеного чоловічого кістяка становить пересічно 4 264 грами, а жіночого 2 918 грамів, себто вага чоловічого кістяка майже в 1,5 раза більша за вагу жіночого.

А що м'ясні в чоловіка розвинені краще, то на кістках у нього є багато більше шаршавостей і нерівностей, ніж на жіночих, бо ж до цих шаршавостей та горбів прикріплюються міцніші м'ясні.

Славін Г. 1929. Полове життя. Київ: Сяйво. С. 4–6.

ходить, що розподіл повноважень у молодих людей не однаковий і не рівний. Основою для розподілу повноважень у цій ситуації є стать і вік (старша жінка володіє більшими повноваженнями, ніж молодша).

Теорія влади в гендерній теорії пояснює гендерну відмінність. Інакше кажучи, гендерна теорія стверджує, що відмінність між жінками і чоловіками є не причиною, а наслідком гендерної нерівності. Майкл Кіммел про це пише так:

Гендерна відмінність – продукт гендерної нерівності, а не навпаки. Фактично, гендерна відмінність становить головний наслідок гендерної нерівності, оскільки саме через ідею відмінності узаконюється нерівність... Створення відмінності власне

є підґрунтям, на якому виростає нерівність (Кіммел 2003, 6).

Гендерні відмінності не мали б жодного сенсу, якби люди двох статей не перебували у взаєминах гендерної нерівності. Якби не було нерівності, не було б і причин так наполегливо створювати й підтримувати ідею про відмінності між жінками і чоловіками.

Але оскільки гендер є формальною основою для нерівного розподілу ресурсів і влади, підкреслене демонстрування гендерних відмінностей залишається важливим для виправдання такого розподілу.

Риторика “різності” дуже часто є синонімом нерівності. Тому так рідко можна знайти дослідження про відмінності між жінками, про відмінності між

Класне кіно!

“Плезентвіль”, режисер Гері Рос (США, 1998). Фільм пропонує ідею, що світ багатоманіття є куди цікавішим, різнобарвнішим і насиченішим, аніж прісний чорно-білий. Головний герой фільму Девід Вагнер – дитя 90-х. Та він захоплений чорно-білим серіалом “Плезентвіль”, де дії відбуваються в 50-і в невеличкому однойменному містечку. Там усе розкішно, люди завжди усміхнені й бездоганно правильні, життя – приємне і злагожене, але чорно-біле. Одного звичайного вечора дивний телемайстер вручає Девіду незвичайний пульт дистанційного управління. Цей пульт несподівано переносить Девіда і його сестру Дженіфер у кіношній світ – у містечко Плезентвіль, де вони стають героями улюбленого Девідового серіалу. Їхня присутність поступово змінює життя в місті, правильно чорно-білий світ поступово забарвлюється забороненими кольорами.

Поміркуйте, що ми маємо на увазі, коли використовуємо щодо людей кольористичні епітети *блакитні, рожеві, чорні, жовті, червоні, кольорові (люди)*.

чоловіками, а також про подібності між жінками і чоловіками.

Теорія влади є однією з найактивніше обговорюваних тем у гендерних дослідженнях. Вона також є осердям гендерної теорії. *Без концепту влади нема гендерної теорії.* Гендерний аналіз повсякчас спрямований на те, аби з’ясувати, як влади структурують і вибудовують гендерні режими наших суспільств.

Гендерний режим

“І все ж таки, – скажете ви, – увлечення про те, чим повинні займатись і як повинні поводитись жінки і чоловіки, суттєво змінилися за останнє століття. Колись жінки справді були позбавлені можливості навчатись, здобувати професії. Але сьогодні вони опановують різні професії, займаються спортом, їх навіть наймають на службу в армію. Життя жінок стало кращим, тепер у них такі ж права, як і в чоловіків, то, мабуть, і нерівності вже нема?”

Причинок для критичного мислення

На вашу думку, чому, коли на схилку XIX століття в Україні виник рух за права жінок, тогочасні обмеження щодо жінок також не були очевидними для більшості населення? Чи ви звертали увагу, що культурно встановлені норми і правила залишаються для нас непомітними, ми сприймаємо їх як природний стан речей, як очевидність, ми не помічаємо культури навколо себе?

Звісно, під дією найрізноманітніших факторів, таких як суспільно-політичні рухи, науково-технічний прогрес, розвиток комунікацій, суспільство постійно змінюється. Ролі та соціальні можливості жінок і чоловіків також повсякчас трансформуються. Ситуація сторічної давнини відмінна від сьогоднішньої. За сто років становище жінки зазнало значних змін на краще. Але не варто випускати з уваги, що змінилось також життя і становище чоловіків.

У XIX столітті лиш чоловіки певного класу мали значні соціальні пе-

реваги. Вони могли вільно здобувати престижні професії, брати участь у політиці. Тепер життєві стратегії і жінок, і чоловіків значно урізноманітнилися. Емансипація відбулась і для жінок, і для чоловіків.

Зважаючи на такі міркування, доцільніше звернути увагу на зміни умов життя і збільшення можливостей для обох статей. Тобто, аби відповісти на поставлене запитання, зникла чи ні гендерна нерівність, треба аналізувати, які нові системи чи соціальні структури по-різному організують життя жінок і чоловіків у кожен конкретний історичний період. Тобто, які різні завдання й очікування щодо жінок і чоловіків є в університетах та школах, на ринку праці, у сім'ї, у спорті, під час дозвілля та в інших сферах соціального і приватного життя. Таку сукупність культурних, економічних та політичних факторів, що разом організують і розрізняють життя та можливості жінок і чоловіків, називають *гендерним режимом*, або *гендерним ладом*. Зосередження не на змінах у житті однієї гендерної групи, а на системі факторів – на гендерному режимі – дає змогу зрозуміти, наскільки зміни в житті жінок і чоловіків ведуть до подолання гендерної нерівності, а наскільки, з покращенням умов життя людей загалом, гендерна асиметрія продовжує відтворюватись. Нині можливості жінок збільшились, але гендерна нерівність продовжує існувати.

Культурна конструйованість статі

У гендерній теорії тривалий час панувала ідея, що *стать* людини є даною

від природи і незмінною, а гендер – заданий культурою і варіативний. Але згодом ця логіка була піддана сумніву.

У цьому розділі ми наведемо кілька основних аргументів, які пояснюють, чому гендерна теорія переглянула свої першопочаткові позиції і вважає, що *стать*, а не тільки гендер, є конструйованою.

Твердження, що культурно встановлені правила мають біологічні причини, водночас є твердженням, що ці правила є незмінними, позаісторичними і позакультурними. Тобто, що вони характерні для всіх культур у всі часи. Та якщо певна культурно встановлена норма виявляється не стабільною і універсальною, то біологічних пояснень уже не достатньо.

Так сталося з уявленнями про *стать* та *статеву* структуру суспільства, що розповсюджені в європейських культурах. Три обставини змусили критично переглянути відпочаткову ідею про природність і незмінність статі. Перша обставина полягає в тому, що **бінарна структура статі** виявилась не універсальною – у різних культурах трапляються дещо відмінні варіанти статевої організації. Другою обставиною стало свідчення, що людські тіла не є строго **статевим диморфічними**, тобто не

Бінарна структура статі – двокомпонентна, що передбачає існування двох статей (жінка і чоловік), які є взаємовиключними, протилежними і взаємодоповнювальними.

Статевий диморфізм – уявлення, що за анатомічною будовою всі люди можуть бути поділені на дві групи, жінок і чоловіків.

всі люди можуть бути чітко співвіднесені з однією з двох статевих груп: або жіночою, або чоловічою, – деякі з них мають ознаки одночасно обох статей. Третя обставина полягала в тому, що гендерна ідентичність деяких людей не пов'язана з їхніми геніталіями і хромосомною будовою в тій послідовності або закономірності, що встановлена культурою. На основі їхніх геніталій їм приписували стать, з якою самі люди, дорослішаючи, не ідентифікували себе. Про таких людей ще кажуть, що вони “хочуть змінити стать”. Розглянемо всі три обставини докладніше.

Чи в усіх культурах людей поділяють на жінок і чоловіків?

Численні дослідження з культурної антропології, соціальної антропології, етнографії показують, що статеві організації суспільств не всюди однакова і незмінна. Етнографічні матеріали пропонують щораз більше свідчень про культури, у яких існує більше, ніж дві статі. Ви легко знайдете в інтернеті інформацію про *хіджра* з Індії, *бардашів* з індіанських американських племен, *ксанитів* із мусульманського Омана, прочитаєте про “*дів за клятвою*” з Албанії. Усі ці культурні явища не ідентичні між собою, але є прикладами небінарної структури статі. Кожна з цих груп має свої біологічні ознаки, культурні особливості, традиції, функції, статус і ролі. (Про різні небінарні системи статі докладніше див. тут: Воронцов 2003, Ушакин 2010, 46–50).

Ці випадки дають змогу припустити, що **статеві дихотомія** є широко розповсюдженою, але не єдиною можливою структурою організації статі. Статеві організації суспільства бувають варіативнішою.

Від статевого диморфізму до статевого континууму

Зазвичай люди вірять, що людські тіла від природи є диморфічними. Мало хто усвідомлює, наскільки насправді варіативною буває стать, наскільки різними можуть бути геніталії, і як по-різному можуть поєднуватись між собою різні рівні організації статі – *морфологічна стать* (первинні і вторинні статеві ознаки – піхва, вульва, клітор, груди, пеніс, мошонка, оволосіння тіла), *генетична стать* (набір хромосом), *гонадна стать* (залози внутрішньої секреції, гормони).

Ідею про те, що людські тіла не є строго диморфічними – тобто не всі тіла чітко розділені на дві групи, мають або вагіну, або пеніс, є за хромосомною будовою або XX, або XY, – упродовж останнього десятиліття обґрунтовували все чіткіше і на основі все більшої кількості досліджень та фактів.

Увага фахівчинь та фахівців зосередилась на випадках *інтерсексності* (від *inter* лат. – між, та *sex* лат. – стать), тобто на людях, чия стать не може бути потрактована однозначно. У цих випадках статеві хромосоми, зовнішні геніталії, репродуктивна система, або

Статеві дихотомія – розділеність на дві групи – жінок і чоловіків.

ж поєднання цих різних рівнів організації статі не відповідають однозначно ані визначеній культурою категорії “біологічна жінка”, ані категорії “біологічний чоловік”. Американські вчені вказують, що до двох відсотків немовлят народжуються інтерсексними (Blackless et al.2000). Української офіційної статистики щодо інтерсексності не існує.

Причинок для критичного мислення

Яку цифру становить цей відсоток, якщо його застосувати до кількості населення України (≈ 45 млн.)? Як ви гадаєте, чому не існує української статистики інтерсексуальності?

Інтерсексність може виявлятися по-різному. Скажімо, деякі діти народжуються з амбівалентними (такими, що поєднують взаємовиключні форми) статевими органами, коли неможливо однозначно їх потрактувати: чи є це великий клітор, чи малий пеніс. Аби дитина відповідала вимогам однієї зі статей, їх хірургічно “корегують”. Операції на геніталіях нерідко бувають багатоетапними і зазвичай, окрім іншого, передбачають видалення клітора/пеніса як амбівалентної ознаки й уподібнення геніталій до жіночих.

Міжнародні організації інтерсексних людей б'ють на сполох, вимагають заборони хірургічного втручання в тіло немовлят принаймні до віку, коли людина сама може виявити власну ідентичність, або виразити комфорт/дискомфорт від своїх амбівалентних геніталій. Дослідження свідчать, що нерідко інтерсексні люди, їхні ро-

дини, партнерки та партнери цілком задоволені амбівалентними геніталіями і не мають потреби в дорослому віці вдаватися до їх хірургічної корекції

Інтерсексність може виявлятися й іншим чином. Наприклад, дівчина, у якої не розпочалися менструації, проходить медичний огляд. Фізичний огляд підтверджує типово жіночі статуру й геніталії. Психолог підтверджує її фемінність, жіночу гендерну ідентифікацію й інтереси, що є типовими для дівчат її віку. Але під час дослідження її внутрішньої репродуктивної системи не виявлено ані яйників, ані фалопієвих труб, ані матки. Хромосомний тест показує типовий хромосомний набір, але типовий він для чоловіків – ХУ. Ця дівчина, відтак, може бути категоризована як ХУ жіночої статі. У цьому випадку дівчина не є **фертильною**, але інтерсексні люди часто цілком функціональні і щодо сексуальності, і щодо **репродуктивності**.

Бувають також випадки, коли люди народжуються з типовими й однозначними первинними статевими ознаками, їхнє статеве дозрівання відбувається вчасно, їхнє репродуктивна система – функціональна, їхнє хромосомна стать відповідає морфологічній (тобто ХХ люди мають вагіну й продукують яйцеклітини, а ХУ – пеніс й продукують

Фертильність – родючість, плодючість, здатність до відтворення.

Репродуктивність, репродуктивна функція – здатність зачинати, виношувати дитину.

1.4. Трансгендерні люди в Україні

сперматозоїди). Але сама людина не ототожнює себе зі статтю, що приписана їй на підставі її геніталій. Такі випадки називають **трансгендерністю**.

Виходить, *трансгендерні чоловіки* народжуються з геніталіями, що в нашій культурі однозначно ототожнюються із жіночими, а *трансгендерні жінки* мають геніталії, що асоціюються з чоловічими.

Розглянуті випадки дали дослідникам і дослідницям підстави стверджувати, що прийняті в культурі уявлення про стать людини, а також статева організація суспільства є культурно сконструйованими. Варто розуміти, що вираз “культурна конструйованість статі” означає не те, що біологічної статі не існує, але те, що смисли, структуру і логіку, які приписують біологічним даним, або які очікують від біологічних показників, задано культурою. Культурні традиції можуть по-різному інтерпретувати біологію і встановлювати різні правила.

У нашому випадку культурно і науково встановленими є межі норми, яка визначає, що статей є дві, що всі люд-

ські тіла “в нормі” співвідносяться з однією із двох статей, а також те, які тіла вважати жіночими, а які – чоловічими. Усе, що потрапляє за межі цього поділу, розглядається як відхилення або помилка природи. В інших культурах ці ж випадки можуть вважатись нормою. Чітка розмежованість на дві відділені одна від одної групи не властива природі, де найчастіше трапляються континууми. Як писали гендерні дослідниці – психологиня Сюзан Кеслер та соціологиня Венді Маккена, культура і вчені “конструюють диморфізм там, де існує континуум...”.

Цікаво також, що всі ненормативні для нашої культури випадки прийнято називати не “помилкою культури”, а “помилками природи”. Але ж це культура встановила правила, які не враховують природне розмаїття статей.

Трансгендерні люди – такі, що ідентифікують себе зі статтю іншою, аніж приписана культурою на основі структури їх статевих органів. Усупереч стереотипами, трансгендерні люди можуть репродукувати, тобто зачинати і виношувати дітей (якщо вони не пройшли добровільну або або примусову стерилізацію).

Рекомендована література

- Кімелл Майкл. 2003 (2000). Гендероване суспільство / Пер. з англ. С. Альошкіна. – Київ: “Сфера”. – С. 1–165.
- Мид Маргарет. 2004 (1949). Мужское и женское. Исследование полового вопроса в меняющемся мире / Пер. с англ. М. Ошурков, Л. Михайлова, Д. Кутузова. – Москва: РОССПЭН.

Розділ

2 ГЕНДЕРОВАНІ ВЛАДИ: про теорію дискурсивних влад

Прямі і дискурсивні влади

Що таке дискурсивні влади

Коли місце влади порожнє...

**Коли і чому з'явився дискурсивний тип влади:
персоналізація людей та ефективізація тіл**

Норми, нормативність і нормальність.

Творення девіацій

Чи можливо чинити опір дискурсивній владі?

Після ознайомлення з цим розділом ви зможете:

- 1) підсумувати, як видозмінювались форми влади в різні історичні періоди;
- 2) пояснити, що таке дискурсивна влада (за Фуко) і чому її не завжди легко помітити;
- 3) інтерпретувати твердження Фуко про те, що в сучасному суспільстві “місце влади – порожнє”;
- 4) аналізувати ознаки і вияви дискурсивної влади в соціальних практиках, включно із власним досвідом;
- 5) тлумачити, про який саме різновид влади йдеться, коли говорять, що медіа – це “четверта влада”;
- 6) аргументувати тезу, що дискурсивні влади пов’язані з тілесністю;
- 7) пояснити ідею Фуко, що “норма” є каральною санкцією;
- 8) інтерпретувати, як влада, що контролює і обмежує, є водночас продуктивною;
- 9) назвати три основні механізми, через які відбувається “дисциплінування тіл”;
- 10) запропонувати міркування, як дискурсивна влада пов’язана з гендером;
- 11) прогнозувати, як можлива зміна дискурсивних гендерованих влад.

Прямі і дискурсивні влади

Влада – одне з найскладніших і водночас найважливіших питань гендерної теорії. У цьому розділі ми розглянемо ту концепцію влади, яка, починаючи з кінця ХХ століття, має найсуттєвіший вплив на гендерну теорію. Ця концепція належить французькому філософу Мішелю Фуко. Сам Фуко не досліджував гендерну тематику, але його теоретичні філософські ідеї продуктивно застосували до гендерної проблематики феміністичні теоретикині, такі як Сандра Баргкі, Джудіт Батлер, Яна Савіцкі та багато інших.

У 1960-1980-і роки в низці своїх праць Мішель Фуко запропонував і розвинув теорію про те, як видозмінювались форми влади в різні історичні періоди. Філософ показав, що в домодер-

ний час влада зосереджувалась у руках окремих людей, “суверенів”. Суверени мали “владу над життям”, що виявлялось у праві відбирати життя інших людей (або утримуватись від цього права, тобто дарувати життя). Така вертикальна влада суверенів реалізовувалась переважно як “інстанція позбавлення, механізм відбирання, право присвоєння”, найвищим прагненням такої влади було “заволодіти життям, щоб знищити його” (Фуко 1996, 238, 239).

У сучасних демократичних суспільствах більшість царин суспільного життя уґрунтовано на договірній, **ліберальній** взаємодії. Важливими цінностями проголошуються права і

Ліберальна (взаємодія) – вільна, на правовій, договірній основі.

Класна книжка + класне кіно!

Художній фільм **“Володар мух”** режисера Гаррі Гука (США, 1990) було знято за однойменним романом Вільяма Голдінга. За цей твір автор отримав Нобелівську премію з літератури. У романі і фільмі йдеться про те, як група хлопчиків-підлітків, курсантів британської військової школи дивовижним чином врятувалась після авіакатастрофи й опинилась на безлюдному тропічному острові. Вони починають самостійне життя й боротьбу за владу та лідерство у ватазі. Фільм є чудовою ілюстрацією встановлення і функціонування авторитарних, вертикальних, репресивних влад.

свободи кожної людини. Одначе й цю владу ми легко ідентифікуємо як владу і розпізнаємо її вертикальну структуру, ми чітко розрізняємо підпорядкування і знаємо, хто керує, а хто виконує розпорядження. (Водночас, навіть у демократичних державах є кілька соціальних інститутів – наприклад армія та поліція – які за певних умов можуть чинити примус і посягати на людське життя, обґрунтовуючи це необхідністю захищати окремих людей, групи осіб чи держави).

Такі форми влади, що здійснюються згори вниз і мають вертикальну структуру або реалізуються безпосереднім фізичним притиском, ми легко розпізнаємо як владу. Назвемо такі влади *прямими*.

Попри це, пише Фуко, починаючи з **ранньомодерних** часів, у суспільстві почали все більше запроваджуватись ще інші форми влади, які не є вертикальними, вони діють не згори вниз, не належать певній особі, вони розсіяні в суспільстві, вони горизонтальні, непомітні, їх нелегко розпізнати як влади, але які легко контролюють великі маси людей і керують ними. Фуко назвав ці форми влади *владами дискурсу*, або

ще – *дискурсивними владами*. Поява теорії дискурсивних влад дала поштовх для нового розвитку гендерної теорії у 1980-і роки, і ця теорія залишається актуальною дотепер.

Що таке дискурсивні влади

Повернімось на мить до карикатури 1.1 про женихання семінариста. Ми вже звертали увагу в попередньому розділі на те, що всі дійові особи на карикатурі насажені різними повноваженнями. Молодий чоловік демонструє найвищий ступінь мобільності й самостійності: він має право навідатись до оселі іншої родини, має повноваження оглядати, оцінювати дівчину, він провадить розмову і робить вибір. Мати дівчини, доросла жінка, господиня, є активною співрозмовницею, вона оцінила семінариста як хорошу партію для доньки,

Ранньомодерний, модерний час – періоди, що прийшли на зміну середньовіччю; модернізацію найчастіше описують як перехід від землеробства до машинного виробництва (індустріалізація), з села до міста (урбанізація), від феодалізму до капіталізму, від родових громад до умовних спільнот (націй).

прихвалює доньку, заохочує семінариста одружитись. Дівчина пасивна, вона захована в глибині кімнат, не бере участі в розмові, не висловлює своїх очікувань і не може вчинити дій, рівнозначних семінаристовим – прийти в гості до нього, оглядати його.

Усім трьом особам, отже, делеговано різні можливості й повноваження. Питання полягає в тому, під дією чого встановились ці повноваження? Якщо вони розподілені нерівномірно (нерівномірно між людьми одного віку, але різними за статтю, а також між людьми одної статі, але різними за віком), хто змушує їх розподілятися саме так, а потім під дією чого утримується цей дисбаланс? Або, інакше кажучи, де джерело влади, хто її продукує, як вона діє?

Пересічні міркування щодо того, як діє влада, зазвичай говорять про її належність комусь, зосередженість у чіхось руках. Таке потрактування влади добре підходить для пояснення макрорівнів владної організації суспільства – держави, економіки чи

права, – але воно не здатне пояснити міради владних стосунків на мікрорівні, як-от ті, що відтворені на карикатурі.

Фуко пропонує теорію влад, що регулюють взаємодії на мікрорівнях. Такою, каже Фуко, є влада загально-визнаних знань, правил, уявлень, установлених норм, із якими всі погоджуються і яких дотримуються. Цю всепроникну *владу-знання*, що організовує наше суспільство не менш ефективно, ніж вертикальні влади, Фуко і назвав *дискурсивною*.

Ця влада знань і норм діє в той спосіб, що розмежує в суспільстві групи людей за певною ознакою і встановлює між цими групами стосунки нерівності. Будь-яка ознака може відіграти роль розмежувальної – морфологія статевих органів, етнічність, колір шкіри, колір волосся чи очей, мова, місце проживання, вік, сексуальність та багато інших (див. практикум унизу сторінки). Як наслідок цих дій дискурсивної влади, з'являються різні ієрархізовані (нерівні) групи – гендерні, расові, вікові тощо. Так, із

Практикум Які групи людей були дискурсивно створені в різні періоди історії на основі таких ознак:

- а) колір очей, волосся, форма черепа, носа (наприклад, світлі очі й волосся, овальний череп свідчили про...), наведіть ще приклади;
- б) одруженість/неодруженість (наприклад, неодружені жінки віком понад 20 років були...; неодружені жінки, що народили дитину, були...), наведіть ще приклади;
- в) мова (наприклад, використання української мови призводило до..., незнання української мови призводило до...), наведіть ще приклади.

Назвіть історичні періоди, коли ці ознаки мали значення. На вашу думку, чи тоді конструювання груп як різних супроводжувалося створенням нерівності?

позицій фукіанської теорії, *дискурс (влада-знання) конструює групи людей і нерівності*.

Коли ми стверджуємо, що гендер – *конструйований*, це означає не тільки те, що він історично чи культурно змінний, *але також і те, що він породжений, створений дискурсивною владою*. Ще по-іншому можна сказати, що жінки і чоловіки є соціальними групами, які створила влада дискурсу.

Якщо повернутись до теми повноважень осіб на малюнку, то, з погляду фукіанської теорії, відповідь на питання: де ж джерело влади? – полягатиме в тому, що джерела влади нема. Влада – всюди. По-різному уповноважуючи людей, вона надає структури їх взаємодіям, створює і самостійного семінариста, і незвичну дівчину, яку не беруть заміж, і матір неодруженої доньки, і шляхтянку. Влада не належить цим суб'єктам, але творить їх і виявляється через них.

Коли місце влади порожнє...

Саме тому, що дискурсивна влада не “належить” конкретній особі, Фуко говорив, що місце влади – порожнє. Адже дискурсивна влада не має єдиного центру, вона розлита в суспільстві, пронизує його, мов капіляри, які мало хто помічає, але все соціальне тіло організоване і насичене ними. Ось як описує дискурсивні влади Майкл Кіммел:

Влада – це і не позиція, і не надбаня; вона взагалі не є якоюсь “річчю”. З нею не можна “покінчити”, як з якоюсь віджилою ідеологією. Влада <...> тісно вилетена в полотнище на-

шого життя. Це оболонка наших взаємин і стрижень наших інституцій. І вона настільки врослася в наше життя, що стала якнайменш помітною для тих, хто якнайбільше наділений нею (Кіммел 2003, 145).

Непомітність – ще одна важлива риса дискурсивних влад. Адже правила і норми, що організують наше життя, є для нас очевидними, вони є частиною “здорового глузду”, ми інколи навіть не помічаємо їх. Наприклад, для якоїсь сторонньої особи з-поза меж нашої цивілізації може видатись дивним звичай, коли в групі деякі особи вибірково “мацають” одні одних за руку, вітаючись. Але для нас традиція потиску руки між чоловіками видається цілковито очевидною і звичною. Ми рідко бачимо в ній один із механізмів повсякденного гендерування, визначення чоловіків у групі й означення їх групової солідарності. Отак, дискурсивна влада непомітно наявна цілком всюди, вона виповнює наше повсякдення, регламентує його і контролює.

Горизонтальність, децентралізованість, невидимість – ось засадничі ознаки дискурсивних влад.

Не тільки гендер, але й інші конструйовані соціальні феномени створені дискурсом/владою. Такими є і знання, суспільна думка – вони організовані дискурсивно. Медії неспроста назвали “четвертою владою” (поряд із законодавчою, виконавчою та судовою владами), бо вони мають повноваження створювати і поширювати дискурси – механізми облаштування невидимих влад.

Коли і чому з'явився дискурсивний тип влади: персоналізація людей та ефективізація тіл

У домодерній Європі, що більше особа мала влади і володіла “правом відбирати життя”, то більше вона виділялась як *індивід*. Постаті влади – суверенів та вельмож – увіковічували в літописах, художніх полотнищах, пам'ятниках, життєвих хроніках, генеалогіях, що було, за висловлюванням Фуко, “процедурами висхідної індивідуалізації” (Фуко 1999, 281). Бути тими, кого вивчають і кого описують, було привілеєм і маніфестацією влади. Прості ж люди того часу перебували “нижче порогу опису”, вони залишались у тіні, безликими й однотипними, “червами землі” (Фуко 1999, 279).

Із ранньомодерних часів здійснення влади поступово починає мінятися: влада стає анонімнішою, деперсоналізованою (знеособленою), а звичайні люди, навпаки, здобувають індивідуальність. “Що анонімнішою й функціональнішою стає влада, то індивідуалізованішими стають ті, над ким вона здійснюється,” – пише Фуко (Фуко 1999, 281). Таку індивідуалізацію Фуко назвав “низхідною”.

Зміна типу влади в ранньомодерному світі була тісно пов'язана з тим, що цінність кожного окремого людського тіла почала зростати. Фуко стверджує, що з анонімних мас формується “населення”, від якого залежить благополуччя країн:

Одним із великих нововведень у техніках влади в XVIII столітті стала поява “населення” як економічної і

політичної проблеми: населення-багатство, населення-робоча сила, або працездатність... Уряди помічають, що вони мають справу не просто з окремими підданими, чи навіть “народом”, але з “населенням”: з його <...> народжуваністю, смертністю, тривалістю життя, плодючістю, станом здоров'я, частотою захворюваності, способом харчування та житлом (Фуко 1996, 120).

Нові цінні для держав продуктивні тіла потрапляють у дослідницьке поле нових наук – історії, антропології, медицини, демографії, педагогіки. Ті, хто раніше перебували нижче межі опису, стають об'єктами прискіпливого спостереження, їх все активніше документують, переписують, записують традиції, вивчають умови життя, заміряють фізичні параметри, фіксують культурні норми. Цей процес вивчення і догляду за “населенням” був тісно вплетений у нові технології здійснення влади. В індивідів і груп людей з'являються ідентичності й “соціальні портрети” – імена, класи, етнічність, освіта, професії, діагнози. Ці все більш індивідуалізовані, класифіковані, порашовані тіла стають щораз більш видимими. А видимість і впорядкованість індивідуалізованих тіл стає умовою, механізмом здійснення постійного контролю за ними, або, як пише Фуко, “нагляду”: “У дисципліні саме суб'єкти мають бути видимими. Їх видимість свідчить про накинуту на них вузду влади. Саме факт постійної видимості, можливості бути побаченими втримує дисциплінованого індивіда в підпорядкуванні” (Фуко 1999, 273). Персоналізована особа стає об'єктом

анонімної влади, її непомітної, але постійної уваги і безугавного нагляду. Влада нав'язує тим, кого підпорядковує, принцип примусової видимості.

Нагляд, дисципліна і контроль є засобами збільшення ефективності, продуктивності, вправності, витривалості тіла. Для досягнень цих ефектів тіла почали формуватись численні нові **соціальні інститути**. Такими інститутами стають медицина, школа, армія та багато інших. Фуко чимало уваги присвятив аналізу соціальних інститутів і показав їх засадничу важливість у примноженні продуктивності людського тіла й здійсненні нагляду за ним. За посередництвом цих інститутів через міриади мікротехнік людське тіло знає постійного навчання, тренування, муштри, вишколу, освіти, а також постійного нагляду і контролю.

Як ви могли помітити, дискурсивні влади націлені на тіло, пов'язані з тілесним існуванням людини: здоров'ям, тривалістю життя, репродуктивністю, ефективністю, навиками, сексуальністю. Фуко наголошував, що дискурсивна влада не тільки контролює і обмежує, але також є продуктивною, адже її головна роль полягає в тому, щоб “забезпечувати, підтримувати, укріплювати, примножувати життя і впорядковувати його”:

“Відбирання” потроху перестає бути її [влади] найтипівішою формою, а стає лиш одним з елементів, поряд з іншими, що посідають функції стимулювати, посилювати, контролювати, наглядати, примножувати й організувати сили, які влада собі підпорядковує, – влада, що покликає на рідше продукувати сили, приму-

шувати їх рости і впорядковувати, а не перешкоджати їм, примушувати їх скоритися або їх зруйнувати.

Можна було б сказати, що колишнє право *примусити* померти або *зберегти* життя змінилось владою *примусити* жити і *відхилити* смерть (Фуко 1996, 239–241).

Норми, нормативність і нормальність. Творення девіацій

Фуко писав, що дисциплінарна влада діє, реалізовується через три механізми: *нагляд* (він здійснюється через школи, армію, медицину, сім'ю тощо), *нормалізуючу санкцію* (тобто покару, якщо норму порушено), та *екзамен* (який “комбінує ієрархічний нагляд і нормалізуючу покару, забезпечує найважливіші дисциплінарні функції розподілу та класифікації” (Фуко 1999, 281)).

Соціальні інститути – у соціальних науках слово *інститут* має ширше значення, ніж організація. Це внутрішньосоціальне утворення, стійка система принципів і правил, що організують різні сфери соціального життя, вони встановлюють “правила гри”, за якими функціонує публічна і приватна сфери. Соціальними інститутами є освіта, ринок праці, спорт, мова, правова система, медицина, релігія, а також сім'я, материнство, батьківство, сексуальність; може бути інститут материнства, інститут сім'ї, інститут медицини тощо.

Девіація – відхилення від соціально схвалених норм. Форми сексуальності, гендерних репрезентацій чи гендерної поведінки, що різнилися від соціальної норми, вважали медичною проблемою, патологією.

Молодий семінарист на карикатурі екзаменує кандидатку в дружини на її відповідність нормі. Нетиповість заняття дівчини (ненормативність, незвичність) семінарист означає як ненормальність, відхилення, девіація – “чудо природи!” Зауважте, що семінарист не стільки “має” владу, скільки “виражає” владу. Сам, власною волею чи наказом, він не може змусити дівчину діяти інакше. Але через його дії реалізується влада дискурсу. Дівчина порушила норму і буде покарана – її можуть не взяти заміж. У цьому і полягає нормалізуюча санкція: особа, що порушує норму, може бути статусно і економічно упослідженою, вилученою, маргіналізованою.

Вістря гумору цієї карикатури націлене проти емансипаційних змін у житті жінок, а сам малюнок, відтак, також діє на підтримку наявного гендерного режиму.

Створення знань про “норму” і “девіації” є засадничою складовою дії дисциплінарних, дискурсивних влад. Дискурс встановлює норму і є владою. Аби зрозуміти, як функціонує дисциплінарний режим влади-знання, який створює виключення, групи маргіналізованих, ознайомтеся з візкою про життєвий досвід першої в Росії жінки-докторки наук Марії Безобразової.

Чи можливо чинити опір дискурсивній владі?

До 1960-х років увага феміністичної критики була зосереджена здебільшого на проблемах правового (законодавчого) обмеження жінок і домашнього на-

силля. Ці обмеження є суттєвими чинниками гендерної нерівності, та це лиш найочевидніші вияви влади, яка в цих випадках набуває прямих форм – вертикальної структури і фізичної агресії. Міради інших, менш помітних механізмів встановлення влади залишалися невидимими. Теорія дискурсивних влад Фуко допомогла оприявнити їх, навчила їх помічати і розрізняти, що, своєю чергою, посприяло докладнішому розумінню, як облаштована гендерна владна взаємодія. Теорія дискурсивних влад дала змогу побачити владу і там, де вона раніше не була помітною чи очевидною, там, де нема прямого насилля, законодавчої заборони чи видимих утисків.

Доки увага зосереджувалась на прикладах прямого обмеження прав і свобод, способи подолання нерівностей були очевидними: слід змінювати закони, робити їх гендерно чутливими, долати домашнє насилля, боротись за рівну представленість жінок в органах влади, перерозподіляти владу між тими, хто її мають, і тими, хто її позбавлені.

Але чи можливо скинути владу, коли вона горизонтальна? Чи можливо боротись з владою, якщо вона непомітна? Чи можливо протистояти владі, яка не зосереджена в чийось руках, а “розлита в суспільстві”? Як перерозподіляти владу, коли нею ніхто не “володіє”?

Чи можлива протидія гендерним владам, коли вони дискурсивні? Фуко стверджує, що де б не існували владні стосунки, їх можна змінити. Це відбувається в різний спосіб. Коли окремі люди роблять неконвенційні, нетипові, віль-

Практикум У 1913 році Василь Розанов передруковує автобіографію відомої російської філософині, першої жінки-докторки філософських наук Марії Володимирівни Безобразової (1856-1914), оснастивши публікацію заголовком “Освічена дівчина-урнінг” і численними коментарями.

Слово “урнінг” увів у вжиток німецький діяч Карл Генріх Ульріхс у ХІХ столітті, слово означало статево-рольову інверсію і позначало гомосексуальність (для науки того часу звичним було плутати сексуальну орієнтацію і гендерну ідентичність). Зверніть увагу, як факти біографії філософині перетворюються в публікації на симптоми, а потім стають діагнозом. Філософ виступає тут експертом, він встановлює норму для жінок і чоловіків.

Фрагменти автобіографії Марії Безобразової супроводжені коментарями Розанова, що в оригінальній публікації подано в зносках.

Проаналізуйте запропонований матеріал із погляду встановлення ним владного дискурсу. Що є норма для Розанова і на основі чого він її визначає? Яку функцію виконує норма, на ваш погляд? Якими дискурсивними засобами організовано цей текст? Хоч автор і називає героїню “чудовою”, у тексті наявний дискурс “дегенерації”: якими засобами досягає його Розанов?

**Оповідь про себе доктора філософії,
Марії Володимирівни Безобразової,
доньки автора і редактора “Збірника державних знань”
(окремі фрагменти з коментарями Розанова)**

...Та мова, яку я для себе виробила, покликана в якнайкоротший спосіб передати зміст моїх думок, – вона перш за все точна і лаконічна [коментар Розанова: “Чоловічий, науковий стиль”].

...Батько дуже швидко піднімався вгору службовою драбиною, уже в 25 років він був начальником відділу, а в 32 – дійсним штатним радником. І батько, і мати писали [коментар Розанова: “Пробудження літературного таланту в генерації перед тим, як народилася чудова дівчинка-урнінг”].

...Якщо я заздрила братам, то ще більше заздрила кучеру, бо в нього все було справжнім. Його капелюх із павиним пір'ям і набірний пояс були кращими, ніж ті, що носили хлопчики. І хоч у мене не було ані капелюха з павиним пір'ям, ані пояса, але уже в 13 років у мене був власний кінь. Батько не знав, що дарувати мені, й тому дарував гроші, за які я й придбала собі коня. Хоч Кареньку утримувала своїм коштом бабуся (ми щоліта жили в її маєтку), але моя конячка і працювала, і возила гній і сіно [коментар Розанова: “Робочі інстинкти в багатій і знатній дівчинки, яку всі ніжили. Порівняй аналогію зі словами Толстого про урнінг-доньку генерала, доньку Маслової у «Воскресінні», «Прощарки содомії у Толстого і Вол. Соловйова». Але водночас тут не просто робочі потяги, але згадано специфічні мужицькі роботи”], усе ж я каталась на ній двічі на тиждень, а в інший час піклувалась, щоб її не мордували. Властиво, бабуся й сама любила коней, і їм жилося в неї добре [коментар Розанова: “Ось як далеко іде [урнінг] в рід. Жінка завжди любить корову, а якщо коня починає любити, то це вже на $\frac{1}{10}$, чи на $\frac{1}{100}$ пробуджений у ній урнінг. Кінь – настільки ж мужича річ, «мужикове господарство», – кінь і ще собака, пес, – наскільки кішки, а особливо корова є домашніми тваринами дружини і її «кут», її «господарство”].

...Мати 10 років приховувала від батька, що вона письменниця. Її псевдонім – Тетяна Светова – залишався глибокою таємницею (я була серед тих 3-4-х, хто про це знали).

...“А, бали, яке мені діло до їх балів”, – чудувалась я, сидячи за Гоголем чи Тургенєвим і рушаючи в інший світ. Усе одно помремо, усе – суєта суєт і, коли людина живе на землі так недовго, чи варто перейматись балами! У моїх очах це було вершиною суєти, і від цієї суєти я була позбавлена і позбавила себе сама [коментар Розанова: “Зовсім чоловічий спосіб мислення, типові думки і ставлення до балів гімназистів”].

...Я повірила у свої сили і вирішила... вступати в Цюрихський університет.

Але коли я спробувала повідомити своє рішення мамі, то вона тільки розсміялась.

Та це була мама, що співчувала моєму бажанню вчитись. А був ще батько, який цьому не симпатизував. Учені жінки були жахом для батька: він їх переслідував поза домом і чи міг він змиритися з ними в себе?

Батько лиш тому й віддав мене до німецького пансіону, бо там вчили менше, ніж у гімназіях, і, за його словами, бо там не вчили природничої історії. На його думку, жінкам взагалі не треба вчитись, та оскільки не вчитися в XIX столітті вже не можна було, то він знайшов паліатив у формі німецького пансіону.

Дивно, звичайно, що за такого ставлення до жіночої освіти загалом, і до моєї зокрема, батько призначив мене своїм секретарем [коментар Розанова: “Звичайно, призначив через великі здібності його доньки до цієї чоловічої форми роботи, які, ймовірно, впадали в око”].

...Мати до тонкощів вивчила фах батька – політичну економію [коментар Розанова: “Очевидно, уже в мамі був порух до чоловічої організації, який виріс у її доньки від $\frac{1}{10}$ урнінга до урнінга на $\frac{1}{2}$, і так далі, якщо б продовжувалось потомство – на $\frac{2}{3}$, на $\frac{3}{4}$ і в повного урнінга”].

...І настав той день, коли я увійшла в кабінет батька і розпочала рішучу розмову. Я оголосила, що хочу вчитись. Він здивувався, бо все ніяк не міг зрозуміти, про яке навчання йдеться. Я твердо наполягала, що хочу вступити на педагогічні курси. Батько розміявся: “Ти хочеш бути вчителькою? Але яка з тебе вчителька!” – заявив він. Я відповіла: “Я не хочу бути вчителькою”, – бо справді мріяла зовсім про інше. Але я знала, що інше, на його думку, ще більш недоступне для мене. І тому вирішила домагатись того, що здавалось мені реальнішим.

“Я просто хочу вчитись”, – красномовно переконувала я батька, бо довго готувалась до цієї розмови і продумала всі його слова. І він уважно мене слухав. Але тут виникло нове питання:

“Як же ти будеш сама ходити вулицями?”

Мені було 18 років, але я ще ніколи не ходила сама. Пам’ятаю, як одного разу мама послала за мною до знайомих карету з лакеєм, але батькові така охорона здалася ненадійною, і він посадив в карету ще й гувернантку.

Та в мене була готова відповідь. На курси вступала одна наша сусідка, і я повідомила батькові, що буду їздити з нею. Л. була з дуже шанованої родини, і батько несподівано погодився.

Я пішла і сказала мамі, що сталось. Мама була приголомшена, не могла повірити: “Як міг він дозволити!” – повторювала вона. Але це неймовірне сталось.

Розанов В. 1913. Люди лунного света. Санкт-Петербург. С. 227–249.

ні вибори щодо власного життя, як це зробила дівчина на карикатурі, – вони чинять опір дискурсивним владам. Такі люди порушують звичний стан речей, змінюють дійсність, запроваджують нові практики, створюють нові досвіди. Аби захистити встановлений лад, до таких осіб застосовуються каральні санкції, їх “виключають” із нормативних структур, маргіналізують.

Коли люди навчаються розпізнавати дискурсивну владу і помічати її у звичних поведінкових нормах, у повсякденних розподілах завдань і роботи, у щоденних виборах, вони теж чинять опір владі: коли владу розпізнано, викрито, і коли на неї скеровано критику – влада вже не може видавати себе за “природний стан речей”. Такий процес виявлення, критики, розвінчання влади, аналіз того, як вона створена, називають також *деконструкцією*.

Будь-які дії, що оприявнюють владу, роблять її видимою чи долають структурні обмеження до соціальної рівності для інших груп, є опонуванням дискурсивним владам.

Обставини змінюються, і ті практики, що в якийсь момент є підривними, згодом можуть переставати бути такими, набувати консервативних ознак, перетворюватись на частину влади. У відповідь на них з’являтимуться нові підривні практики. Так, спротив є без-

перервним, динамічним процесом, що супроводжує влади: “Там, де є влада, там є і спротив” (Фуко 1996, 194).

Теорія дискурсивних влад Фуко мала суттєвий вплив на гендерну теорію. Розуміння того, що в багатьох випадках привілейовані групи – це не ті, хто має владу, а ті, через кого влада виявляється, суттєво змінило принципи наукового аналізу, а також і політичні стратегії.

Позиція тих, через кого влада виявляється, є енергомісткою і має різні наслідки. Теорія дискурсивних влад дала змогу показати, що, хоч гендерний показник і є в основі розподілу ресурсів, унаслідок чого жінки як група отримують менший доступ до них, але привілеї чоловіків як групи не завжди обертаються лише вигодами та сприятливими обставинами. Для мільйонів чоловіків привілеї супроводжуються високою смертністю в молодому віці, ризиками, яким чоловіки піддаються, і проблемами зі здоров’ям. Саме ця, гендерна, поведінкова причина понадсмертності чоловіків тривалий час залишалась поза увагою вчених, а відтак, превентивні (упереджувальні) заходи були не завжди ефективними.

Отож, гендерна теорія – це не протиставлення жінок і чоловіків. Це радше аналіз того, як стать визначає обставини життя людини.

Рекомендована література

Барткі Сандра. 2006 (1998). Політика тіла // Антологія феміністичної філософії / Під ред. Е. Джаґер, А. Янг; пер. з англ. Б. Єгідис. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”. – С. 383–392.

Р о з д і л 2 Гендеровані влади: про теорію дискурсивних влад

- Савицки Яна. 2005 (1986). Фуко и феминизм: к политике «различия» // Феминистская критика и ревизия истории политической философии / Сост. М. Шенли, К. Пейтмен; пер. с англ. под ред. Н. Блохиной — М.: РОССПЭН. — С. 297–315.
- Фуко Мишель. 1999 (1975). Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / Пер. с фр. В. Наумова. — М.: Ad Marginem.
- Фуко Мишель. 1996 (1976). История сексуальности. Воля к знанию // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Сост. и пер. с фр. С. Табачниковой. — Москва: Кастиль. — С. 97–267.

Розділ

3 РОЗВИТОК ТЕОРІЙ ГЕНДЕРУ І СТАТІ

**Система стать/гендер (особистісний підхід
у гендерній теорії)**

**Вихід за межі теорії “двох шухляд” (інтеракційний
та інституційний підходи в гендерній теорії)**

Гендер реляційний та ситуативний

Нерівність усередині групи жінок і всередині
групи чоловіків

Гендер не є наслідком статі

Гендерні і статеві континууми

У схемі “двох гендерних шухляд” стать і є гендером

Три інтерпретативні рамки гендерної теорії

Особистісні підходи

Інтеракційні підходи

Інституційні підходи

Робоче визначення гендеру

Після ознайомлення з цим розділом ви зможете:

- 1) назвати два різні етапи розвитку гендерної теорії;
- 2) проаналізувати й підсумувати загальну логіку цих змін;
- 3) пояснити суть дебатів щодо використання термінів гендер та стать за різними підходами в гендерній теорії;
- 4) зробити огляд, як змінювалось витлумачення зв'язку статі й гендеру та яка провідна тенденція цих змін;
- 5) описати основні принципи статево-рольової теорії і її зв'язку зі системою стать/гендер;
- 6) пояснити, що називають політичністю в гендерній теорії;
- 7) оповісти, чому гендерна теорія прагне уникнути біологічних пояснень різниці у гендерній поведінці жінок і чоловіків;
- 8) розрізнати три інтерпретативні рамки гендерної теорії;
- 9) навести приклади, де гендер твориться з перспективи особистісного, інтеракційного й інституційного підходів.

Гендерна теорія є динамічною сферою знань, яка із часу своєї появи постійно розвивається, змінюється. З'являються нові розуміння й інтерпретації гендеру, нові ідеї про те, як, якими засобами і на яких рівнях соціального життя організовується гендер – на особистісному (персональному), на міжособистісному (у взаємодії), чи на рівнях соціальних інститутів (коли соціальні інститути продукують гендерну відмінність і нерівність); як гендер співвідноситься зі статтю, як він пов'язаний із владою, і як вони разом організують соціальне життя.

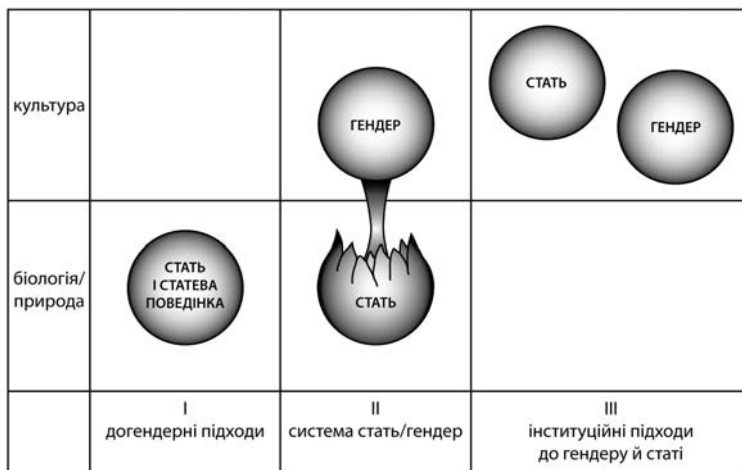
У своїй фаховій діяльності ви можете натрапляти на різні інтерпретації чи застосовувати аргументи з різних діялок і редакцій гендерної теорії, ваша власна позиція може змінюватись. Для того, щоб поглибити розуміння загаль-

нотеоретичного контексту певної позиції, зокрема, позицій у різних розділах цього підручника, а також щоб ви розуміли, з “якого місця” промовляють ваші візаві, розглянемо основні етапи розвитку гендерної теорії.

До 70-х років ХХ століття зазвичай не викликали сумнівів міркування, що біологічна стать, хромосоми і гормони є причиною “жіночого” і “чоловічого” в людській поведінці. Стать і поведінку людей різних статей розглядали як нероздільне (синкретичне) ціле (див. схему 3.1, частина I).

Учені, що розмірковували над соціальними розбіжностями між жінками і чоловіками, говорили з позицій соціальної психології *статі*, *статевих* ролей, *статевої* біології. Навіть гендерний розподіл роботи вважали

3.1. Графічне зображення зв'язку між статтю й гендером за різними гендерними підходами

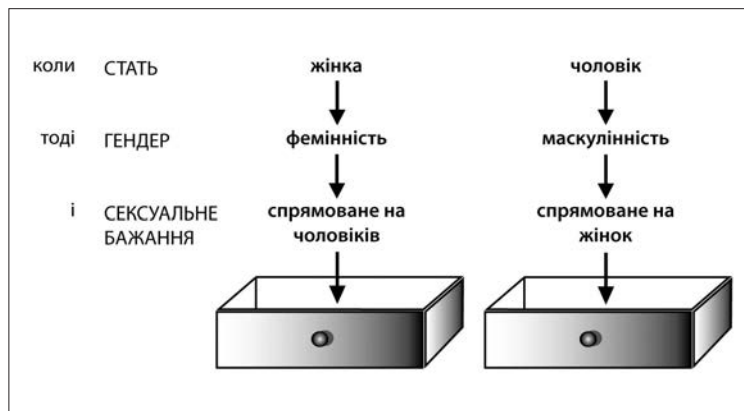
біологічно зумовленим. Це був догендерний етап, за цього підходу біологія відіграла визначальну роль у поясненні різниці жіночої і чоловічої поведінки.

Система стать/гендер (особистісний підхід у гендерній теорії)

Із 70-х років ХХ століття низка теоретиків і теоретиків дійшли висновку про доцільність і важливість розмежувати, розрізнити *стать* і *гендер*. Так із монолітного тіла статі виокремився гендер. Стать розглядали як біологічну, неминучу різницю між самкою і самцем людини. Стать визначали геніталіями, репродуктивною системою, хромосомами. Гендер вважали варіативним і змінним, соціально сконструйованим фактом культури (схема 3.1, ч. II). Зазвичай вчені встановлювали певну закономірність, згідно з якою жіночій статі відповідає фемінна гендерна поведінка, а чоловічій – маскулітна.

Для зручності вчені назвали такий підхід, де розмежовано природну стать та культурний гендер, але й узалежено їх зв'язок між собою, *системою стать/гендер*, а, крім того, також *рольовим підходом*. Друга назва була надиктована тим, що нововиникла гендерна теорія запозичила чимало положень із так званого статево-рольового соціологічного підходу, що сформувався ще в першій половині ХХ століття.

Система стать/гендер, ідучи за статево-рольовим підходом, розглядає гендерну поведінку як виконання *статевої або гендерної ролі*. Жінки виконують жіночу роль хранительки домашнього вогнища, дружини, матері, домогосподині. А чоловіки – чоловічу, що полягає в ролі учасника суспільного, публічного життя, фахівця на роботі, постачальника сім'ї, воїна. Усі люди, за цим підходом, діляться на дві групи і мають потрапити в одну з двох гендерних шухляд – або фемінних жінок, які виконують жіночі ролі,

3.2. Схематичне зображення теорії “двох гендерних шухляд”

або маскулінних чоловіків, які виконують чоловічі ролі (див. схему 3.2).

Згідно з цією теорією, освоєння гендерних ролей відбувається у відповідь на *соціальні очікування* і під дією соціальних впливів сім’ї, школи, медій, груп одноліток та однолітків, а також під тиском заохочень до пропонованої ролі і покарань за несанкціоновану поведінку. Цей процес засвоєння людиною взірців соціальної поведінки і соціальних знань ще називають **соціалізацією**.

Гендерна теорія, втім, критично переосмислила деякі положення статеворольового підходу і звернула увагу на те, що очікувана гендерна поведінка, тобто гендерні ролі, є обмежувальними, вони встановлюють вузькі рамки норми, і це перешкоджає всебічному розвитку людини, професійній реалізації жінок, психологічному комфорту чоловіків. Обмежувальні, застигли норми гендерної поведінки назвали *гендерними стереотипами*.

Гендерні стереотипи нищівно критиковано в гендерній теорії. Вони під-

тримують гендерну поляризацію і переконання, що люди різної статі діаметрально протилежні, створюють хибне уявлення про жінок і чоловіків як про однорідні (гомогенні) всередині групи.

Причинок для критичного мислення

Гендерні стереотипи надзвичайно живучі, хоч у реальному житті мало хто (якщо взагалі хтось) відповідає їх вимогам.

Завдяки гендерній теорії з’явилась ідея про необхідність долати гендерні стереотипи: якщо гендерні стереотипи є культурно зумовленими, якщо їх формують, створюють, конструюють у процесі соціалізації, значить, їх можна змінювати, можна дати більшу свободу виявам фемінності й маскулінності.

Ця ідея подолання й зміни гендерних стереотипів була цілковито ре-

Соціалізація – засвоєння особою соціальних норм, взірців поведінки, соціально схвалених цінностей, знань, навиків, що, прийнято вважати, є запорукою успішного функціонування в суспільстві.

волюційною і стала за основу великої кількості феміністичних ініціатив на Заході 70-х років. Було започатковано проекти з несексистського виховання й навчання, із жіночого лідерства, жінок заохочували йти в політику, вивчати фізику й економіку. Усі ці заходи суттєво змінювали довколишній світ, впливали на зовнішній вигляд та амбіції дівчат і жінок, парубків і чоловіків, трансформували структуру знань і структури університетів. У коледжах та університетах усе інтенсивніше відкривали центри жі-

ночих студій, де відбувалось переосмислення класичних предметів. В історії з'явився напрям жіночої історії, у соціології – соціології жінок, у літературі – вивчення жіночого письма. Змінювались норми етикету (прогресивні жінки відмовились від джентельменських послуг відкривати двері чи цілувати руку як стереотипних практик).

І хоч цей підхід заклав теоретичну основу для численних феміністичних реформ, сама гендерна теорія мала слабкі місця.

Практикум Які з цих рис є типовішими для жінок, а які – для чоловіків? Які, на ваш погляд, однаковою мірою притаманні обом статям? На чому ґрунтуються ваші оцінки і судження?

Ці риси є типовими для

Риси, вміння або характеристики	Жінок	Чоловіків	Обох статей рівною мірою
Схильність до ризиків	_____	_____	_____
Емоційність	_____	_____	_____
Розважливність	_____	_____	_____
Технічна грамотність	_____	_____	_____
М'якість	_____	_____	_____
Настирливість	_____	_____	_____
Фізична витривалість	_____	_____	_____
Стриманість	_____	_____	_____
Мудрість	_____	_____	_____
Обережність	_____	_____	_____
Агресивність	_____	_____	_____
Самовпевненість	_____	_____	_____
Здатність співпереживати	_____	_____	_____

Однією з таких слабинок гендерної теорії було те, що вона мало уваги приділяла аналізу нерівностей та влади, і загалом теорія не мала належного для цього інструментарію (ідеї Фуко гендерна теорія того часу ще не засвоїла). Із позицій системи стать/гендер чоловіків то звинувачували в гендерних нерівностях (вважалось, що вони привласнили й утримують владу), то навпаки, розглядали як таких, що однаково зазнають тиску і потерпають від насаджених гендерних ролей, які погіршують їх життя. Мовляв, жінки зазнають тиску, коли їх утримують у домашньому просторі, перешкоджають реалізовуватись у публічній сфері, а чоловіки – коли культура ставить до них занадто високі вимоги бути економічно успішними, демонструвати фізичну й розумову силу, відвагу, а також, коли, згідно з культурними нормами, діти після розлучення автоматично залишаються із жінкою. Гендерні стереотипи *дискримінують* людей обох статей – такий висновок робили ті, хто промовляли з позиції рольового підходу.

Такі міркування були сповнені суперечностей. Адже, коли після розлучення батьків діти залишаються з матерями (і лише в рідкісних випадках із татами), тоді *економічні й часові* ресурси жінок як групи стають значно обмеженішими.

Якщо обмежуються ресурси жінок, то чи релевантно в такій ситуації вважати дискримінованими чоловіків?

Причинок для критичного мислення

Погляньте на ці обставини життя чоловіків не як на дискримінацію, а як “несприятливий наслідок привілею” (наприклад, привілею не виконувати безкоштовну працю по догляду за дитиною), або як “плату за цей привілей”. Чи таке переформулювання (переосмислення, переозначення) ситуації не як дискримінації, а як плати, вплине на розуміння того, які саме реформи потрібні, аби змінити становище чоловіків? Якщо це дискримінація, то які кроки мають бути здійснені? Якщо це наслідок привілеїв, то які дії є необхідними?

Причинок для критичного мислення

Чи може категорія щастя чи комфорту бути основою для визначення дискримінації? Наприклад, чи можна вважати привілейованою людину, яка є щасливою, хоч і перебуває у підпорядкованому стані з обмеженими ресурсами? Чи можна вважати дискримінованою людину, якщо вона не відчуває себе щасливою у своєму високому статусі й зі своїми здобутками?

І якщо від стереотипізації жінки і чоловіки страждають однаково, то чому жінки охоче освоюють “чоловічу” публічну сферу, за першої ж можливості опановують фахи, прагнуть переступити межу жіночих і чоловічих професій, а чоловіки, навпаки, найчастіше не намагаються так само наполегливо реалізуватись у приватній “жіночій” сфері, у домашній роботі чи в опануванні жіночих професій?

Чому в ситуації, коли гендерні стереотипи змінюються, гендерна нерів-

ність залишається все такою ж відчутною? Ці та подібні запитання поставали в різних царинах знань про гендерну організацію суспільства, але відповіді не знаходились.

Систему стать/гендер, або рольовий гендерний підхід, ще називають *особистісним підходом*. Ця назва підкреслює, що, з позицій цього підходу,

соціальна дія (соціалізація, вивчення ролі) зосереджена в особі, реалізується в особі. Інакше кажучи, із позицій цього підходу, гендер формується у психіці (способі мислення, сприйнятті дійсності), у тілі (рухи, хода, емоції, пріоритети, реакції), через навички і вміння. Особливості особистісного підходу, у порівнянні з іншими підходами (інтер-

Практикум *Запропонований нижче текст є фрагментом статті, написаної з позицій рольового підходу. На основі поданого тексту визначте ознаки рольового підходу. Проаналізуйте мову тексту, термінологію, зверніть увагу на міркування про негативний вплив традиційних гендерних ролей на життя жінок і чоловіків. Зауважте, що рольовий підхід тісно пов'язаний із психологією.*

Традиційні гендерні ролі стримують розвиток особистості і реалізацію її потенціалу, стають бар'єром у розвитку індивідуальності. Відповідність гендерним ролям часто пов'язана з механізмами вимушеної зобов'язаності. <...>

Жінка, що виявляє свої таланти і хоче реалізувати свій потенціал, часто перебуває в конфлікті з традиційними поглядами щодо місця жінки в суспільстві, і, можливо, з особистими уявленнями про себе як про особистість. Жінки часто зіштовхуються зі завищеними вимогами, дискримінацією під час прийому на роботу, службового росту – усе це перешкоджає їм реалізовуватись як особистостями. Але наслідування традиційних гендерних ролей має негативний вплив і на чоловіка. Компонентами традиційної чоловічої ролі є успіх/статус, розумова, фізична й емоційна твердість, антижіночність. Для багатьох чоловіків цілком відповідати цим нормам неможливо, що викликає стрес і призводить до компенсаторних реакцій: обмеження емоційності, нав'язливе прагнення до змагальництва й успіху тощо. <...>

У дівчат, яким властива ригідна типізація гендерних ролей, спостерігаємо фрустрацію потреби досягнень (прагнення до перфекціонізму, понадзначимість досягнень, прямолінійність у досягненні мети будь-якими засобами, або гіпермаскуліність за Т. Л. Бессоною), що спричиняє особистісну дисгармонію. У результаті дисгармонійного розвитку цих потреб формується статево-рольовий конфлікт – конфлікт самоідентифікації, який можна визначити як “оманлива дилема” непохитної дихотомії маскуліності-фемінності.

Степанова Л. Традиционная гендерная роль, как сдерживающая развитие личности и барьер в развитии индивидуальности (http://mycoach.at.tut.by/gender_role.html)

акційним та інституційним), розглянемо наприкінці цього розділу.

Інтерпретація гендеру в дузі системи стать/гендер зискала значної популярності і дотепер залишається найбільш застосовуваною в сучасних гендерних дослідженнях в Україні. Переважна більшість публікацій, що ви їх знайдете на гендерну тематику в Україні, ґрунтуватимуться саме на цьому підході.

Біологічний фундаменталізм системи стать/гендер. У межах системи стать/гендер саме стать уявляється як незмінна біологічна основа для культурної надбудови – гендеру. Ця детермінованість (визначеність) гендеру біологічною статтю мала численні наслідки.

Структура біологічної статі за цього підходу була визначальним принципом, за яким формувалось уявлення про структуру гендеру. Система стать/гендер хоч і говорила про конструйованість гендеру, але тільки як надбудову до вродженої, незмінної статі. Цей підхід усе ще містив біологічні пояснення й був великою мірою **есенціалістичним**. Саме тому Лінда Ніколсон назвала цей підхід *біологічним фундаменталізмом*.

Із позицій рольового підходу важко було помислити гендер поза бінарними схемами “жіноче-чоловіче”. Система стать/гендер, з одного боку, розширювала варіанти для гендерних поведінкових моделей, а, з іншого, усе ж пильнувала, аби не було “перекосів”, “перебільшень”, “надмірностей” і “ненормальностей”.

Цей підхід заохочував, щоб жінки приймали деякі моделі поведінки з чоловічого репертуару, наприклад наполегливість, упевненість у собі, лідерство, але не більше. А чоловіки – з жіночого репертуару, скажімо, експресивність, неагресивність, спрямованість на родину, але уникали надмірної фемінності.

Певний “андрогінний тип” в один час вважався найоптимальнішим, на погляд деяких теоретикинь і теоретиків цього підходу. Але виходило, що під гаслом різноманіття відбувалося щось зовсім інше: бінарну гендерну презентацію пропонували замінити однією формою, усередненою, андрогінною. Зрештою, авторка ідеї про “андрогінність” Сандра Бем відмовилась від неї, але ідея залишається популярною в деяких колах.

Рольовий гендерний підхід вважав ті гендерні ідентичності, які “задалеко” заходили в наслідуванні іншого гендеру, наприклад, жіночу маскуліність і чоловічу фемінність, психологічною проблемою, патологією, **аберацією**, порушенням. Він не міг пояснити відмінності між жінками і відмінності між чоловіками, не звертаючись до теорії відхилень.

Есенціалістичний підхід – такий, що вбачає причини гендерної поведінки в чомусь сутнісному (есенціальному), природному, вродженому, незмінному, зводить їх до “природи статі”. Есенціалізму опонує соціальний конструкціонізм.

Аберація – відхилення від норми, помилка, порушення, огріх.

Система стать/гендер хоч і сприяла розширенню меж гендерних норм, але не відмовлялась від поняття норми в оцінці гендерної поведінки. Інакше кажучи, дослідження, що угрунтовувались на рольовому підході, вивчали норму, тобто те, як має бути влаштоване суспільство, аніж те, як воно влаштовано, які компоненти формують чинний гендерний режим.

А чому б не прислухатись до біологічних пояснень? Чому гендерна теорія так послідовно прагне уникати **бідетермінізмів**? Біологічні пояснення соціальних інститутів і культурно встановлених норм поведінки найчастіше організовано за правилом: як є, так і має бути. Такий підхід виправдовує ті правила і норми, що існують у суспільстві, і водночас унеможливорює спроби побачити історичність і культурну зумовленість, а також владність соціальних гендерних правил. Пояснимо це на прикладі.

Розглянемо загально визнане твердження про те, що біологічні функції жінки виношувати, народжувати і вигодовувати грудьми дитину закладають її роль як матері й інститут материнства загалом. Теза буцімто безсумнівна: природно, що за дітьми доглядає жінка, адже жінки народжують дітей. У цьому випадку ми біологічними факторами пояснюємо соціальний інститут. Спробуємо подивитись на цю тезу по-іншому, а для цього трохи пофантазуємо.

Припустімо, що в деяких людських спільнотах встановлено культурну

норму, що дітьми переважно опікуються чоловіки, а не жінки. Представниці і представники цих культур упевнені, що ця традиція посталала на основі біологічних факторів: дев'ять місяців жінка виношує у своєму лоні дитину, процес цей складний, довгий і виснажливий, тому після народження жінці потрібно деякий час, аби відновити сили. Наступні дев'ять місяців жінка відпочиває, дитиною майже не займається (у тваринному світі, до речі, таке трапляється), і в цей період жіночих “репродуктивних вакацій”, поки дитина ще не вміє ходити, основне навантаження по догляду за дитиною бере на себе чоловік: він виношує дитину на руках, на спині, піклується, приносить її кілька разів на день на годування грудьми і водночас виконує свої щоденні обов'язки. Це дуже природно, це задум самої природи, адже для цього природа створила чоловіків фізично міцнішими. Жінці природніше носити в утробі, чоловікові – на руках. Тільки повністю виношена дитина (в утробі і на руках) росте здоровою та щасливою.

Коли батько впродовж тривалого часу контактує з дитиною (материнське виношування механістичне, неперсоналізоване, мати не настільки активно комунікує з дитям), не дивно, що дитя так звикає до батька,

Бідетермінізм (біологічний детермінізм) – пояснення соціальних реалій природними, біологічними чинниками, визначення їх біологічними факторами; є різновидом есенціалістичних пояснень.

тому між ними встановлено міцний емоційний зв'язок, який підтримується все життя.

Адже така версія – біологічно обґрунтована, біологічно можлива? Згідно з цією оповідкою, чоловік мав би більше залучатись до процесу плекання дітей саме внаслідок своєї біологічної статі. Але чому ж тоді, якщо це біологічно можливо й звучить вірогідно, у європейських культурах такої традиції нема?

Якщо з біологічного погляду можливі обидва варіанти, а в культурі існує лиш один із них, то можна припустити, що біологічні аргументи не достатні, не вичерпні для пояснення соціальних норм, не мають для цього належної пояснювальної сили. Біологічні аргументи просто підтверджують те, що є. Водночас вони вуалюють, приховують владну суть правил, установлених соціальними інститутами.

Саме тому, що біологічні інтерпретації здатні приховувати владні взаємини, вони викликають пересторогу у фахівчинь та фахівців від гендерної теорії і сприймаються з особливою обережністю. І саме тому, що система стать/гендер базувалась на біологічній детермінанті (визначнику), на статі, вона переважно не помічала владної облаштованості гендерних режимів.

Коли теорія не бере до уваги, оминає аналіз нерівностей, що є сутнісними в структурі соціальних інститутів і реалій, то таку теорію в науковій літературі називають **аполітичною**.

Вихід за межі теорії “двох шухляд” (інтеракційний та інституційний підходи в гендерній теорії)

Концептуальні зміни в гендерній теорії намітились уже з 1980-х років. Із розвитком конструкціоністських теорій, з появою теоретичних розробок Мішеля Фуко, Джудіт Батлер та багатьох інших усе чіткіше поставала ідея: щоб розуміти, як конструюються гендерні режими, не достатньо вивчати тільки нормативну фемінність, чи тільки нормативну маскуліність, тобто не достатньо досліджувати облаштування системи двох гендерних шухляд. Треба вийти з-поза їх меж і поглянути на тих, хто є виключеними або **маргіналізованими** цією системою.

Так, гендерна теорія розширила свої межі, і в поле наукової уваги потрапили ті, хто дотепер залишались поза увагою – “гендерно інші”, ті, кого досі гендерна теорія і культура розпізнавали як девіантні, а значить, як маловажливі, нерепрезентативні, маргінальні. Ген-

Політичними в контексті вивчення теорії гендеру розумітимемо такі підходи, що вбачають у соціальних взаєминах владні стосунки, конструювання нерівностей і спрямовані на їх аналіз та критику; **аполітичні** – значить неполітичні, не помічають нерівностей.

Маргіналізовані – вилучені, що перебувають на маргінесі соціальних структур; якщо норма орієнтована на білих чоловіків середнього класу, маргіналізованими можуть бути, наприклад, расово, класово і гендерно інші.

дерно іншими виявились люди не середнього класу, іншої раси, іншої сексуальності, люди з обмеженими можливостями. Урешті-решт, у межах чоловікоцентричних культур, як покажемо далі, виключеними іншими є також і жінки.

Вихід за межі нормативної культури серйозно вплинув на теоретичне підґрунтя гендерного аналізу.

Гендер реляційний та ситуативний

Із позицій рольової теорії розрізнення статевих ролей є механічним процесом розсортовування дівчаток і хлопчиків у дві окремі шухлядки. Ці шухлядки ніби відокремлені та не пов'язані між собою, що формує розуміння про відмінності між статями як автономні. Однак подальші дослідження показали, що ці відмінності між фемінністю і маскуліністю формуються не автономно, а через відношення, взаємодію. Це значить, що пізнати фемінність ми можемо, коли вивчатимемо маскуліність, а що таке маскуліність маємо шанс зрозуміти тільки, коли вивчатимемо, що таке фемінність. Наприклад, однією з підставових рис нормативної маскуліності є її “антифемінність”, нефемінність. Майкл Кімел пише про це так:

Чоловіки складають своє уявлення про те, що значить бути чоловіком, *постійно маючи на думці* визначення фемінності. Бути чоловіком – значить бути несхожим на жінку. Справді, соціологи наголошують на тому, що хоча різні групи чоловіків можуть мати розбіжності щодо “антифемінних” рис, а також щодо їхньої вагомості у визначенні гендеру, “ан-

тифемінність”, можливо, становить єдиний з компонентів маскуліності, який має панівний та універсальний характер (Кімел 2003, 139).

Чоловіки – це люди, які пильнують, аби не бути фемінними. Для чоловіка вкрай образливо, коли його порівнюють із жінкою, скажімо, *баба, мамин синок*.

Причинок для критичного мислення

Згадайте висловлювання Івана Франка про Лесю Українку, що вона є “єдиним чоловіком на всій Україні”. Чому ж це прирівняння до чоловіка сприймається як комплімент, а не образа?

Оскільки гендер має таку властивість, що риси однієї групи встановлюються у стосунку до іншої групи, у зіставленні з нею, його називають *реляційним*. В основу реляційності закладено ідею нерівності (різні, бо нерівні).

Нормативна чоловічість вибудовується у протиставленні не тільки до фемінності, але й до інших за ознакою віку, раси, етнічності, сексуальності чоловіків. Між маскуліностями також є ієрархія. Австралійська дослідниця гендеру Рейвен Коннелл пише:

Найпоширеніше явище у сучасному європейському та американському суспільствах – домінування гетеросексуальних чоловіків та субординація гомосексуалів. Це є чимось більшим, аніж просто культурне таврування гомосексуальності чи ідентичності геїв. Геї підпорядковуються традиційним чоловікам через сукупність значних матеріальних засобів (Коннелл 2003, 61).

Водночас ті, кого маргіналізовано за ознаками раси, етнічності чи сексуальності, також розглядають свою фемінність чи маскулінність через порівняння з панівними нормативними групами жінок і чоловіків.

Гендер є також і *ситуативним*. Чи помічали ви, що гендер однієї жінки буде виявлятися по-різному, наприклад, на роботі в ролі керівниці і під час зустрічі з подругами. Те саме стосується і чоловіка, він по-різному виявлятиме свою гендерну ідентичність, наприклад, вдома, на футболі в колі друзів і під час найму на роботу. Гендер – це не те, що люди “мають”, а те, як вони показують себе, взаємодіючи з іншими людьми в різних інституційних контекстах.

Нерівність усередині групи жінок і всередині групи чоловіків

Маскулінність білих чоловіків вибудовується через протиставлення не лише до жінок, а й до расово чи етнічно інших чоловіків. Взаємини домінації/субординації встановлюються не тільки між жінками й чоловіками, але також і всередині цих груп – між різними чоловіками, як і між різними жінками.

На ці стосунки нерівності всередині групи впливають інші соціальні характеристики людини, такі як раса, етнічність, клас, сексуальність, вік, **матримоніальний статус**. Ми звикли розглядати кожну з цих соціальних характеристик, як окрему, самостійну. Але в житті вони завжди поєднані і створюють складні конфігурації гендерних режимів.

Клас чи расова ознака може додавати повноважень жінці, яка структурно може опинитись у домінантному становищі щодо інших жінок чи чоловіків. Так само, деякі чоловіки структурно домінуватимуть над іншими чоловіками і жінками.

Уявіть ситуацію, коли кваліфіковані жінки з України їдуть у країни Західної Європи, аби виконувати малокваліфіковану роботу, наприклад, доглядають малих дітей, людей похилого віку, чи прибирають у помешканнях інших жінок і чоловіків. За таких умов глобальний розподіл домашнього і публічного відбувається між жінками, а також між жінками і чоловіками; одні жінки і чоловіки працюють на статусній високооплачуваній роботі, а інші жінки виконують для них домашню малопrestiжну роботу.

Або інший приклад, чоловіки з економічно менш розвинених країн нелегально працюють на будівництвах у більш розвинених країнах. У таких випадках сформується класовий розрив, що матиме і гендерний вимір – між громадянками і громадянами розвинених країн, які мають більший доступ до ресурсів, і тими чоловіками, що мають значно менший доступ до соціального захисту й економічних благ. Водночас закономірно зберігатиметься тенденція: що вище по статусній драбині кожного конкретного суспільства, то мен-

Матримоніальний статус – пов’язаний зі шлюбом, одруженість або неодруженість.

ша кількість жінок на ній буде представлена.

Розуміння того, що в культурі існує не одна фемінність й одна маскуліність, а розмаїті фемінності й маскуліності, дає змогу переключити тему із обговорення різниці між жінками і чоловіками на аналіз різниці між різними жінками і різниці між різними чоловіками.

Гендер не є наслідком статі

Для системи стать/гендер фемінність, хоч і могла набувати різних культурних форм, виявляється по-різному, але однаково була ефектом жіночого тіла. Так само і маскуліність була наслідком, продовженням самих обрисів, структури мускулістої чоловічої постави. Цей зв'язок між статтю і гендером був непорушним.

Із розширенням рамок гендерної теорії культурноантропологічні й соціологічні дослідження звертали щораз більше уваги на те, що маскуліність виявляється не тільки в чоловічому, але і в жіночому тілі, а фемінність є характеристикою чоловічого тіла так само, як і жіночого. Студії над жіночою маскуліністю та чоловічою фемінністю заклали підвалини ідеї, що гендер і стать є культурно конструйованими і різними, самостійними характеристиками людини, які можуть довільно поєднуватись (див. схему 3.1, частина III). Один із найважливіших методологічних висновків нової гендерної теорії був той, що гендер не є прямим наслідком статі, а стать не є причиною гендеру.

Причинок для критичного мислення

Як ви гадаєте, чому в наш час жіноча маскуліність легше сприймається суспільством і її менше **стигматизують**, ніж чоловічу фемінність?

Гендерні і статеві континууми

Різницю між статями і гендерами перестали уявляти на кшталт “двох гендерних шухляд” – як дві розділені групи, без жодних суміжних чи спільних характеристик. Картина статі, гендерних репрезентацій і сексуальності радше постає як непов’язані між собою три самостійні континууми, між полюсами яких існує безперервний зв’язок (див. схему 3.4).

Адже кожна людина має і такі риси, що сприймаються як жіночі, і такі, що сприймаються як чоловічі. Ймовірно, не існує людей, що мають виключно лиш набір фемінних або тільки маскулічних рис.

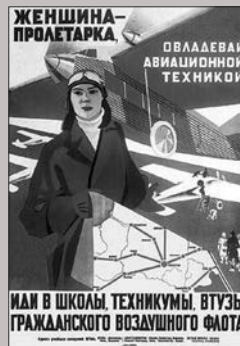
У схемі “двох гендерних шухляд” стать і є гендером

Коли культура пропонує нам бінарну структуру статі, то на що вона орієнтується? Чому ця структура має найчастіше дві, а не більше опцій?

Гендерна теорія, що орієнтується на інституційні пояснення, дає таку відповідь: основою для формування уявлень про бінарну статеву організацію є бі-

Стигматизація — клеймування, соціально-психологічне таврування людей, виділених за певною ознакою або за належністю до певної групи.

Практикум

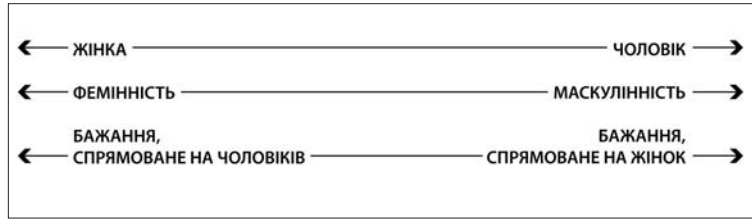

У різні періоди різні жіночі й чоловічі гендерні репрезентації здобували особливу статусність і вважались успішними. Наприклад, у 20-і роки ХХ століття в Радянському Союзі заохочували і пропагували жіночу маскулінність. На ранньорадянських листівках та плакатах ви бачите показово маскуліні жіночі образи: мускулісти, аж непропорційно великі руки, тверда постава, упевнений погляд і вираз обличчя, чоловічі заняття, ані найменшого натяку на грайливість та кокетство, відсутня еротизація – усе це створює характерний образ маскуліної жінки. Ці образи були емблемами ранньорадянського часу, символами модернізації.

Жіноча маскулінність тоді пропагувалась державою і підтримувалась на повсякденному рівні як успішна презентація, протиставлювана "буржуазній манірній фемінності". Згодом ці ранньорадянські образи критикували за "позбавлення жінок їхньої жіночності".

Як ви думаєте, які ідеологічні підстави символіки жіночої маскулінності? Порівняйте ранньорадянську жіночу іконографію із пострадянською жіночою гіпергламурністю, що стала символом нашого часу. Як ви думаєте, про що свідчить вибір таких полярних жіночих образів у ці історичні періоди? Чи можете ви згадати історичні епохи, де особливо статусною була чоловіча фемінність?

**3.4. Статевий,
гендерний
та сексуальний
континууми.
Погляд
за межі теорії
“двох шухляд”**

нарна гендерна організація цього суспільства і бінарний гендерний розподіл праці. Спочатку ми бачимо і знаємо, що світ гендерно бінарний, а потім усіх новонароджених дітей розподіляємо на дві окремі групи. Тих, хто з якихось причин не підходить до жодної з двох шухляд, припасовують до них (через хірургічне втручання, психологічну корекцію, або, якщо це не вдається, виштовхують у медичну сферу девіацій). За таким підходом, нормативне уявлення про стать конструюється гендерною структурою суспільства.

Отже, ми розглянули, як гендерна теорія розвивалась від біофундаменталістських інтерпретацій гендеру й статі до послідовно конструкціоністських, що дало змогу проаналізувати не тільки гендерні відмінності, але й нерівності. Залучення до розгляду широкого кола гендерних репрезентацій та ідентичностей уможливило низку спостережень і висновків: гендер є реляційним і ситуативним; уявлення про гендерні розбіжності між жінками і чоловіками за принципом двох гендерних шухляд є спрощеним і описує, як побудована норма, але не те, як функціонує суспільство; жінки і чоловіки бувають різними, їхні інші соціальні характеристики суттєво

впливають на їхній соціальний, правовий і нормативний статус як гендерованих осіб; гендер не є наслідком статі; стать, гендер і сексуальність є трьома незалежними частинами ідентичності, які поєднуються між собою довільно; ані стать, ані гендер, ані сексуальність не є бінарними, а навпаки, їх множинність можна зобразити як континууми.

Три інтерпретативні рамки гендерної теорії

Різні підходи до гендерних теорій розглядають, досліджують й інтерпретують гендер як такий, що твориться на одному з трьох рівнів: персональному (в людині, в її тілі), міжособистісному (у взаємодії) або інституційному (через соціальні інститути). Ці три рівні аналізу пропонують різні інтерпретації гендеру, назвемо їх особистісною, інтеракційною й інституційною інтерпретативними рамками (Wharton 2012).

Кожна з пояснювальних рамок об'єднує різні підходи і формує власний аналітичний інструментарій для дослідження певних аспектів соціального буття. У межах однієї інтерпретативної рамки певні питання можуть бути поставлені й аналізовані, тоді як інші можуть залишатись непоміченими,

“у тіні”. Кожна з рамок є влучною для аналізу певного засягу завдань і невідповідною для інших.

Інколи фокуси різних інтерпретативних рамок перехреснюються, тоді гендерні проблеми можуть мати різні інтерпретації.

Розглянемо їх докладніше.

Особистісні підходи

Особистісні підходи розглядають гендер як властивість індивіда, якості, які людина засвоїла, як щось, що людина має. Такі підходи розроблено здебільшого в межах рольової теорії. Із позицій цих підходів, гендеровані особи здобувають гендерну ідентичність й освоюють гендерні ролі – це щось, чим людина є, що закарбовано в її тілі. Це її поведінка, манери рухатись, говорити, схильності, пріоритети, емоції.

Коли гендерні норми опановують за посередництвом інститутів соціалізації (таких як садок, школа, родина), це також процес опанування знань, що карбуються в тілі людини, стають її вміннями. Особистісні інтерпретаційні рамки найбільш характерні психологічним та соціально-психологічним підходам.

Інтеракційні підходи

Коли ми виходимо за межі аналізу досвіду індивідів, то опиняємось в іншому полі, де фемінності й маскулітності є не індивідуальними характеристиками особи, вони набувають соціальних смислів через структурне і владне відношення між ними (реляційність). Коли нормативна (або гегемонна) маскулітність постає не просто як набір ха-

рактеристик, а в стосунку до фемінності (“антифемінність”) і до інших маскулінностей (як опонування, протиставлення їм), тоді й виявляється владна основа цього рольового розподілу.

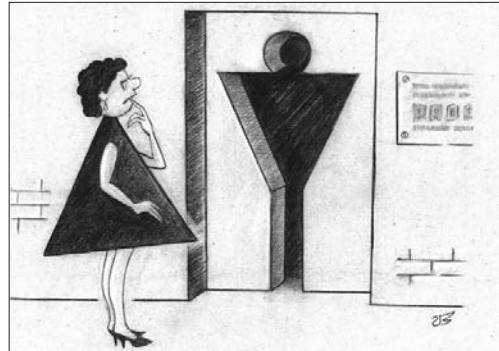
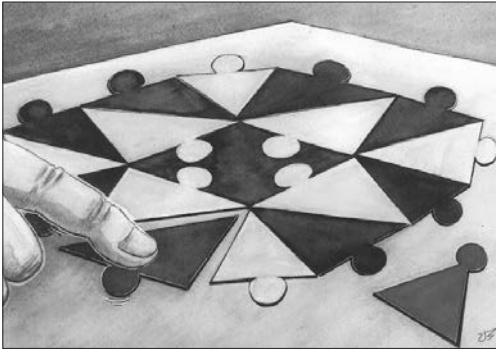
Якщо вийти за межі розуміння гендеру як властивості індивіда, то помічаємо також, що гендерна поведінка людей не застигла, не монотонна, вона змінюється і залежить від контексту. Отож, належить пам’ятати, що й позиція влади не є стабільною: чоловік, що є субординованим за расовою чи етнічною ознакою, може бути в позиції влади до жінок тої самої раси чи етносу. А жінки, що є субординованими щодо чоловіків, можуть бути в позиції влади за віковою ознакою – щодо хлопчиків та підлітків того ж класу чи етносу. Хлопчики та підлітки, своєю чергою, можуть бути в позиції влади щодо одноліток.

Такі підходи, коли гендер осмислюється не як властивість індивіда і не як застигла структура, а як продукт взаємодії з іншими людьми, належать до *інтеракційної пояснювальної рамки*.

Тож ми не просто успадковуємо жіночу і чоловічу поведінку, але постійно створюємо і переозначуємо її. Гендер, отже, є чимось, що людина не має, а *чинить, робить, створює* у процесі взаємодії все життя. Відтак, інтеракційні підходи до гендеру менше зосереджуються на індивідуальній соціалізації, а більше – на ефектах взаємодії осіб у різних контекстах.

Інституційні підходи

Гендер також твориться соціальними інститутами. Такі підходи пов’язані з

3.5. У всіх соціальних інститутах діяльність жінок і чоловіків унормовано за відмінними правилами, де за відмінністю сховано нерівність

теорією Фуко і його ідеєю, що індивідуальність людей, ідентичності є результатом дії соціальних інститутів. Подібно до інших ідентичностей, гендер постає як продукт соціальних інститутів і дискурсивних влад, які в різний спосіб створюють гендерну різницю як соціально значимий факт і задають гендерну нерівність. Наприклад, коли на основі гендерного показника відбувається поділ на жіночі і чоловічі види робіт і занять, розміри зарплат, форми одягу, вимоги і стандарти, то таким чином конструюється водночас і гендерна різниця, і гендерна нерівність.

З точки зору інституційних підходів, є багато гарних людей, жінок і чоловіків, які свідомо не прагнуть репресувати інших жінок та чоловіків, але між цими людьми системно встановлюється взаємодія нерівності. Карикатури на малюнку 3.5 показують, як, незалежно від особистих якостей, жінки потрапляють у ситуацію, коли вони системно і буцімто “природним чином” виклю-

чені з певних сфер соціального життя, вважаються невідповідними для виконання певних типів робіт, не можуть вписатися в певні структури. З погляду інституційних підходів, причина такого розподілу полягає не в особливостях жіночої чи чоловічої біології і не в природних схильностях жінок і чоловіків, а в логіці, порядку, що встановлені соціальними інститутами.

Інституційні підходи звертають увагу, що соціальне становище і статус людини значною мірою визначають незалежні від особи фактори, такі як стать, раса, етнічність тощо. Соціальні інститути співвіднесуть особу з відповідною статевою (расовою, етнічною тощо) нішею і помістять цю особу в структурну комірку, характерну для групи.

Підходи, що вивчають, як соціальні інститути створюють гендерну відмінність і гендерну нерівність, належать до *інституційної пояснювальної рамки*. У цьому підручнику залучатимуться підходи всіх трьох перспектив.

Отже, робоче визначення гендеру – сукупність соціальних практик (особистісного, інтеракційного й інституційного рівнів), які створюють і підтримують гендерну відмінність і гендерну нерівність.

Рекомендована література

- Ключко Ольга. 2008. Методология гендерных исследований: современное состояние и актуальные вопросы. – Саранск: Тип. “Рузаевский печатник”.
- Ніколсон Лінда. 2006 (2000). Гендер // Антологія феміністичної філософії / Під ред. Е. Джагер, А. Янг; пер. з англ. Б. Єгідис. – Київ: Видавництво Соломії Павличко “Основи”. – С. 348–356.
- Уэст Кэндес, Зиммерманн Дон. 2000 (1987). Создание гендера // Хрестоматия феминистских текстов. Переводы / Под ред. Е. Здравомысловой и А. Темкиной; пер. с англ. Е. Здравомысловой. – СПб.: Издательство “Дмитрий Буланин”. – С. 193–219.

Частина 2

**Гендеровані
знання,
соціальні
інститути
та взаємодії**

4 ГЕНДЕРОВАНА БІОЛОГІЯ: наукові факти і політичні інтерпретації

Трохи з історії аргументів про різницю між статями

Чия біологія “краща”

Змагання за “кращий” мозок

Гормони і влада

Наукове дослідження і культурний досвід,
або про дискурсивність знань

Про “гендерну поведінку” яйцеклітини
і сперматозоїда

**Соціобіологія й еволюційна психологія:
науки, які виправдовують нерівності**

Як можна біологічно виправдати домінування
чоловіків у політиці та великому бізнесі

Суто жіноча моногамність?

Агресія та насильство з погляду еволюційної
психології

Після ознайомлення з цим розділом ви зможете:

- 1) підсумувати, що спільного між теологічними і ранніми науковими поясненнями різниці між жінками і чоловіками;
- 2) критично аналізувати, як постають біологічні пояснення жіночої і чоловічої соціальної поведінки;
- 3) на прикладі наукових описів процесу злиття яйцеклітини та сперматозоїда пояснити, як культурний досвід впливає на звіти та висновки лабораторних досліджень;
- 4) інтерпретувати термін “дискурсивність знань”, ілюструвати це явище прикладами біологічних даних;
- 5) розширено тлумачити вираз “протилежна стать” із погляду гендерної теорії і пояснити його хибність із погляду біології;
- 6) ідентифікувати соціобіологічні міркування та ідеї еволюційної психології в журналістських текстах і тлумачити їх.

Люди зазвичай легко і беззастережно довіряють біологічним поясненням гендерної поведінки людей і соціальної різниці між ними. Такі пояснення видаються справжніми, переконливими, вони мають ореол об’єктивності. У цьому розділі ми проаналізуємо деякі з біологічних фактів, що залучаються до пояснень соціальної різниці між жінками і чоловіками.

Трохи з історії аргументів про різницю між статями

Цікаво, що майже до кінця XIX століття відмінності між жінками і чоловіками пояснювали переважно з погляду теології. Суть таких пояснень зводилась до того, що за божим задумом жінка й чоловік створені різними задля спільного життя і продовження роду. Жінка покликана народжувати дітей, опікуватись ними і підкорятися своєму чоловікові, а чоловік – головувати, мудро керувати й захищати сім’ю.

Лиш наприкінці XIX століття естафету пояснень починає переймати наука. Та докази з царин наукового знання, подібно до теологічних, продовжують обґрунтовувати одвічність і незмінність традиційного розподілу жіночих і чоловічих ролей, їх природну зумовленість. Будь-які зміни у встановленому порядку вважаються протиприродними, загрозливими, небезпечними. “Якщо жінки навчатимуться в коледжах, їх мозок стане більшим і важчим, а от їхня матка зморщиться”, – непокоїлись тогочасні спеціалісти. “Жінки мають бути звільнені від вищої освіти з огляду на величезні вимоги, які висуває до їхнього тіла процес дітонородження,” – наполягали їх колеги (цит. за: Кімел 2003, 33). Як бачимо, теологи і деякі науковці XIX століття відстоювали подібні ідеї, коли вважали, що зміни в житті жінок суперечать законам природи.

Причинок для критичного мислення

Як ви гадаєте, на основі яких даних формувались знання, що освіта для жінок є шкідливою?

Утім, консервативність подібних аргументів була очевидною навіть тоді.

Чия біологія “краща”

Сьогодні різні біологічні пояснення соціальної різниці між жінками й чоло-

віками є вельми популярними, і медіа активно тиражують їх. Ця тенденція однаково розповсюджена і в Україні, і за кордоном. Розглянемо кілька найтипівіших тем, які виникають під час таких обговорень.

Змагання за “кращий” мозок

Як головний аргумент для пояснення різниці в мисленні та поведінці жінок і чоловіків згадують головний мозок.

Практикум *Несподівано теза про те, що освіта – шкідлива для жіночого репродуктивного здоров’я, реінкарнується в сучасних дослідженнях.*

Життєві проблеми дівчат-відмінниць стали предметом вивчення в українській медицині, після чого заступниця директора Інституту педіатрії, акушерства і гінекології АМН України, професорка Тетяна Татарчук виголосила доповідь. Ось що вона сказала: “Ми обстежили учениць гімназій і ліцеїв, у яких навчаються дівчатка із щасливих, забезпечених сімей. Приблизно в половині відмінниць було виявлено порушення менструального циклу, низька стійкість перед стресами. Запитайте себе: що важливіше – зайва п’ятірка в атестаті чи щастя майбутньої жінки, дружини, матері? Я вважаю, що сучасне, чомусь дуже популярне переконання – спочатку кар’єра, а потім діти – категорично недопустиме. Спочатку треба народити дітей. А потім займатись кар’єрою! Страх бути не такою, якою тебе хотіли би бачити рідні і знайомі, має катастрофічні наслідки для здоров’я майбутньої матері.

За матеріалами газети “Акцент”
(aktsent.com.ua)

1. Як ви гадаєте, якщо порушення менструального циклу й нестійкість до стресів виявлено “приблизно в половині відмінниць”, а в іншій половині не виявлено, то чому вади здоров’я узалежнено саме від успішності в навчанні? Чи впливало з результатів дослідження, що в не відмінниць менструальний цикл і поведінка в стресовій ситуації завжди стабільні? Чи досліджувався зв’язок між здоров’ям хлопців і їх успішністю в навчанні?

2. На вашу думку, які гендерні ідеї впроваджує цей текст? Сповнений він турботою про здоров’я учениць, чи націлений на заохочення репродуктивної діяльності? Чому поставлено саме такий вибір для дівчат – добрі знання або здорова репродукція, а не, скажімо, добрі знання або здорове серце? Або гострий зір? Чому такий вибір не поставлено перед хлопцями?

3. Пошукайте інші дискурсивні складові цього повідомлення, що організовують його зміст і націлені радше на облаштування гендерних влад.

Наукові студії в цій царині розпочались ледь не з XVIII століття, тоді дослідники зважили й виміряли жіночий і чоловічий мозки і підтвердили, що головний мозок чоловіка – більший і важчий! Цей факт почали використовувати для наукового обґрунтування, що чоловіки є інтелектуальнішими за жінок від природи. Здавалося б, ось вона, істина, що підтвердить соціальні чоловічі переваги. Але незабаром цю аргументацію довелось згорнути, бо, якщо порівняти співвідношення ваги мозку до ваги тіла, то жіночий мозок показував “кращі” результати.

Подальші дослідження мозку жінок і чоловіків ставали щораз складнішими, проте спільним залишалося те саме: у всіх дослідженнях робились наполегливі спроби отримати дані, які би підтвердили наявний соціальний порядок. І такі дані неодмінно знаходились.

Наприклад, у результаті численних досліджень фізіології головного мозку людини було з'ясовано, що різні півкулі головного мозку відповідають за різні навички. Це відриття стало поштовхом для нових спроб пояснити різницю між статями. Гендерні дослідниці й дослідники вивчали динаміку розвитку цих біологічних досліджень. Спочатку була поширена ідея, що ліва півкуля головного мозку відповідає за розум та інтелект, а права є осередком слабоумства, пристрасті й інстинкту. Чоловіки були визнані лівоцентричними.

Але згодом нові відкриття ствердили протилежне: “кращі” характеристики – геніальність, талант, творчість і

натхнення – належать правій півкулі, а ліва є осередком пересічного мислення, розрахунку й основних пізнавальних функцій. Чоловіки були названі правоцентричними, що було підтверджено дослідженнями.

Незабаром неврологи Норман Гешвінд і Пітер Беган дійшли висновку, що статеві мисленнєві відмінності програмуються ще в утробі, коли чоловічий ембріон починає виділяти тестостерон, який омиває мозок, вибірково завдає ударів по ділянках лівої півкулі, уповільнюючи її розвиток. Отже, згідно з цією гіпотезою, чоловіки схильні до талантів, пов'язаних із правою півкулею, – що на певний час усіх влаштувало.

Ідея “тестостеронового дощу” стала настільки популярною, що дотепер активно застосовується в полеміках про різницю між статями. Гіпотеза фігурує як науковий факт, незважаючи на те, що результати цих досліджень не є ані вичерпними, ані переконливими, ані непідважуваними. Фахівчиня у галузі нейронаук Рут Блеєр ще в 1980-х роках критично переглянула отримані й цитовані факти, звертаючи увагу, що результати подібних досліджень завше є “поєднанням переконливих і нерелевантних даних, ненадійних доказів і непідтверджених припущень” (Bleier 1988, 159). Вона також показала, що різниця, хоч яка незначна, завше буде всіляко акцентуватись і підкреслюватись у дослідженнях різниці між статями, а значна різниця всередині статевої групи залишатиметься непоміченою. Дослідження також можуть

ігнорувати дані, що не відповідають гіпотезі. Так, переглядаючи дані, якими підтверджували ідею тестостеронового дошу, вчена з'ясувала, що в п'ятистах семи випадках обстеження плоду в цьому дослідженні не було виявлено жодних суттєвих статевих відмінностей між півкулями мозку.

Проблеми таїлись і в тих дослідженнях, де було констатовано повільніший розвиток лівої півкулі. Хоч ліва півкуля і розвивалась повільніше, але “не було виявлено жодного причинкового механізму, що вказував би на зв'язок між тестостероном і повільнішим розвитком лівої півкулі” (Nelson 1996, 105). Пов'язуючи “чоловічий” гормон із “кращим” мозком, учені отримували ефектне біологічне пояснення того, що відбувалося в соціальному житті людей. Але ж це пояснення є радше наслідком знань про соціальні статуси жінок і чоловіків, ніж науковим і безстороннім знанням.

Із дослідження Гершвінда і Бегана також випливає, що чоловічий мозок значно більш латералізовано (тобто в ньому більше виявляється розвиток однієї півкулі, ніж іншої), тоді як жіночому притаманна радше однакова розвиненість півкуль.

Навколо латералізації розгорнулася нова гаряча полеміка. Після серії невдалих спроб знайти “кращу” півкулю, учені переформулювали завдання і почали шукати суть різниці між статями не в ліво- чи правоцентричності, а в ступені їх латералізації, тобто в ступені різності півкуль.

Незабаром Бафері і Грей дійшли протилежного висновку, ніж Гершвінд і Беган: жіночий мозок більш латералізований, порівняно з чоловічим, а це, на їхню думку, шкодить просторовій орієнтації. І того ж року біологічна психологиня Леві проголосила, що мозок у жінок менш латералізований, ніж у чоловіків, і що саме це є причиною проблем із просторовим орієнтуванням у жінок. Гендерні дослідження показують, що дотепер “практично немає доказів на підтримку жодного з цих поглядів, однак це не завадило більшості вченим повірити доказам Леві” (Кімел 2003, 46).

Однак знайти універсальні відмінності між головним мозком жінок і чоловіків навряд чи можливо взагалі. Та навіть якщо вдасться виявити якусь остаточну і вирішальну відмінність у структурі головного мозку, що вирізнятиме геть усіх жінок від геть усіх чоловіків (що дуже сумнівно), однаково неможливо з достатньою мірою вірогідності пов'язати цю рису із соціальною поведінкою:

Насправді, небагато знайдеться переконливих доказів наявності суттєвих мозкових відмінностей між жінками й чоловіками. Професор мікробіології та молекулярної генетики у Гарвардській медичній школі Джонатан Беквіс стверджує: «Якщо навіть і буде виявлено відмінності, абсолютно неможливо при цьому співвіднести певні відмінності в будові мозку з якимсь особливим поведінковим шаблоном чи своєрідною здібністю» (Кімел 2003, 48).

Гормони і влада

Гормони – ще одна облюбвана тема, що в очах людей здатна вичерпно пояснити різницю між жіночою і чоловічою поведінкою. Загальновідомими є факти, що існує жіночий гормон естроген і чоловічий гормон тестостерон, які начебто визначають усе – і жіночу сентиментальність та м'якість, і чоловіче змагальництво та агресивність. Але в численних популярних замітках і новинах, де йтиметься про ці “жіночі” й “чоловічі” гормони, ви рідко знайдете (та й чи знайдете взагалі) твердження, що обидва гормони впродовж усього життя виробляються в тілах і жінок, і чоловіків. А тим паче те, що один гормон здатний трансформуватись в інший.

У різних людей пропорція жіночих і чоловічих гормонів у організмі є різною. Пропорція гормонів також різниться в однієї людини в різні періоди її життя. Скажімо, після менопаузи в жінок кількість “жіночих” гормонів менша, ніж у чоловіків їх віку. У деяких жінок, натомість, рівень тестостерону може бути вищим, ніж у деяких чоловіків.

Факту, що в середньому в чоловіків рівень тестостерону набагато вищий, ніж у жінок, можна протиставити знання про те, що діапазон рівнів тестостерону в чоловічій групі теж дуже широкий.

Тестостерон тривалий час вважали не просто джерелом розвитку маскулітності у хлопчиків, але й біологічною причиною агресії: що вищий у людини рівень тестостерону, то вища її агресивність, і з цим пов'язували агресивнішу

соціальну поведінку чоловіків, у порівнянні з жінками. Але дослідження останнього десятиліття показали, що не високий рівень тестостерону зумовлює агресивну поведінку, а якраз навпаки: цей гормон виробляється в процесі агресивної поведінки, він є наслідком агресивності.

Теодора Кемпер описує кілька обстежень тенісистів, студентів-медиків, борців, учасників змагань із водного спорту, парашутистів і кандидатів на високі посади, у яких під час виграшу і поразки визначали рівні тестостерону. Як показало це обстеження, вигравали не ті, хто мав вищий тестостерон, а навпаки, у переможців рівень тестостерону стрімко зростав. Тестостерон, відтак, не провіщає домінуючу позицію або високе становище, а є наслідком успіху. Ті ж переживання спричиняли ріст рівня тестостерону і в жінок. Гормони не визначають соціальної поведінки жінок і чоловіків. Це поведінка спричиняє сплеск тестостерону в усіх людей.

Наукове дослідження
і культурний досвід,
або про дискурсивність знань

Схоже, ми маємо до справи із ситуацією, коли соціальний досвід і культурні знання вчених серйозно впливають на науковий підхід й одержані результати досліджень. На це здавна звертали увагу гендерні дослідниці й дослідники. Як ви думаєте, чи на основі вивчення психологічних характеристик людей учені змогли б дійти висновку про те, скільки статевих груп є в суспільстві (якби попередньо цього не знали)? Мабуть,

ні. Але в книжкових крамницях ви завжди знайдете популярну полицю з дослідженнями “про різницю в психології жінок і чоловіків”. У 1978 році Кеслер і Маккенна писали:

Біологічні, психологічні і соціальні розбіжності не провадять нас до висновку про те, що гендерів є два. Зате наше знання, що гендерів є два, підводить нас до “відкриття” їх біологічних, психологічних й соціальних розбіжностей.

Таке явище, коли наукові дослідження (біологічні чи будь-які інші) перебувають під сильним впливом культурних обставин і визначаються культурно заданими моделями гендерної поведінки, обґрунтовують і виправдовують ці моделі, учені назвали *дискурсивністю знань*. Це значить, що знання перебувають під тиском дискурсивних влад і нерідко спрямовані на виправдання й оприроднення цих влад. Найважче за таких обставин вийти з позиції самоочевидності і поставити перед собою питання: а як може бути інакше?

Про “гендерну поведінку” яйцеклітини і сперматозоїда

Часто трапляється так, що культурні уявлення впливають, корегують, визначають або й унеможливають певні біологічні відкриття. Така ситуація склалася у сфері знань про утворення зиготи, тобто злиття яйцеклітини і сперматозоїда.

У 1980-х роках американська вчена Емілі Мартін вирішила дослідити, як у популярній літературі, підручниках і наукових журналах описують процес

розмноження. Учена зі здивуванням виявила в цих описах “як «фемінно» поводить яйцеклітина, і як «маскуліно» сперматозоїд” (Matin 1991, 489). У таких описах яйцеклітина велика і пасивна, сама вона не рухається, натомість її “транспортують”, “виштовхують”, “переносять” по фалопієвих трубах; неначе спляча красуня, вона покійно чекає на свого принца (сперматозоїда), що мчить до неї і пробудить її зі сну (запліднить). Сперматозоїди в цих наукових і науково-популярних описах завжди, як “справжні чоловіки”, активні, цілеспрямовані, вони наполегливі, змагальницькі, своїми цупкими хвостиками вони вправно допроваджують себе до сплячої красуні, а найсильнішому і найпрудкішому дістається головний приз — принцеса (яйцеклітина).

Щоб переконатись, що все саме так і відбувається, антропологиня долучилась до експертної команди, сформованої для проведення мікробіологічного лабораторного дослідження мобільності сперматозоїдів. Ця тривала лабораторна робота була покликана з’ясувати силу і мобільність сперматозоїдів, щоб розробити новий тип контрацепції, спрямованої на сповільнення руху сперматозоїдів.

Результати лабораторних досліджень виявились несподіваними: сперматозоїди, про які завжди говорили як про цілеспрямовані, швидкі живчики, майже не вмiли рухатися вперед. Їх голівки вертілися з боку в бік у десятеро швидше, ніж їх тіла посувалися уперед. Таке їх метання з боку в бік сприяло лишень одному – вони могли відштовху-

ватися від перешкоди і так оминати її. Емілі Мартін коментувала цю обставину так:

У цьому є сенс. Сперматозоїду не треба вміти забурюватись, бо інакше він почне вкопуватись у перший-ліпший бар'єр, на який натрапить. Сперматозоїд радше повинен вміти якомога довше втікати від перепон.

Цікаво, що коли сперматозоїд внаслідок руху за логікою “відштовхуватися від усього, на що натрапляєш” досягав яйцеклітини, то і її він розглядав як чергову перешкоду, яку необхідно оминати. Але молекули на поверхні яйцеклітини вступали у взаємодію з протеїновими молекулами на поверхні сперматозоїда: протеїнова молекула сперматозоїда має заглибину, у яку, як у кишеньку, заскакує молекула-вузлик або молекула-кулька яйцеклітини, закріплює сперматозоїд на своїй поверхні і міцно притискає його голівку до своєї оболонки. Унаслідок цього контакту сперматозоїд випускає спеціальні ензими, що хімічно пом'якшують поверхню яйцеклітини і сперматозоїд потрапляє під верхню оболонку яйцеклітини. Тільки один сперматозоїд може утворити з яйцеклітиною першу клітину ембріона, інші ж, які також уже прикріплено до її поверхні і які пробіралися під верхню оболонку, у заплідненні брати участь уже не можуть.

Така картина злиття яйцеклітини і сперматозоїда значно відрізнялась від того, як учені описували марафонський біг сперматозоїда до яйцеклітини раніше. За такої ситуації, каже Емілі Мартін, яйцеклітину можна назвати радше

активною зазивачкою, аніж пасивною реципієнткою; можна описати її як “активний хімічний капкан”, що заманює й утримує сперматозоїд; можна говорити про “перемовини” між яйцеклітиною та сперматозоїдом, коли вони з'єднують свої протеїнові молекули й очікують злиття.

Після цього відкриття у сфері мікробіології Емілі Мартін продовжувала уважно стежити за описами біологічних звітів. Але там і далі йшлося про “активних сперматозоїдів”, про “пене­трацію” (проникнення всередину за взірцем статевого акту) ними пасивно очікувальної яйцеклітини, про “замок і ключик” (де ключиком був, звичайно ж, сперматозоїд, бо ключик мобільний і він “входить” у замок), а також говорили, що сперматозоїд “гарпунить” яйцеклітину і прикріплюється до неї, відтворюючи ту саму механіку проникнення. Так продовжували описувати процеси запліднення навіть після того, як на основі експериментальних даних було встановлено, що сам сперматозоїд не здатен пробити поверхню яйцеклітини і проникнути в неї: під час експериментів було показано, що коли яйцеклітина була нежива, жоден сперматозоїд не зміг потрапити під її верхню оболонку.

Коли дослідниця запитувала біологинь та біологів, чому їхній опис містить стільки неточних і саме таких метафор, учені погоджувалися, що це не зовсім те, що вони спостерігають під мікроскопом, але що це – єдині образи, які спадають їм на гадку, коли треба описати побачене в лабораторії.

Емілі Мартін впевнена, що вчені не навмисно спотворювали дані дослідження. Обрані образи були єдиною відомою їм “мовою”, її вони автоматично використовували для опису процесів злиття статевих клітин. Проблема полягає в тому, що ці образи були надиктовані культурними нормами. Водночас із відкриттям мікробіологічних процесів відбувалось наповнення їх культурними смислами, і в цей спосіб “оприроднювались”, натуралізувались соціальні норми жіночості й чоловічості (тобто відмінності й нерівності). Минуло ще кілька років, перш ніж учені, під тиском феміністичної критики, почали шукати і підбирати інші метафори, аби описати побачені під мікроскопом процеси.

Насправді, зізнавалась учена, вона й сама не відразу помітила розрив між відкриттям і його описом. Треба було кілька років спостережень, перш ніж вона звернула увагу на цю культурно конструйовану компоненту в біологічних звітах.

Якби не перенесення взірців соціальної гендерної поведінки на яйцеклітину та сперматозоїди, зізнались учені, їхнє відкриття могло б статися значно раніше. Наприклад, якби від сперматозоїдів, свідомо чи ні, не очікували виправдання соціального гендерного порядку, то ще сто років тому, коли біологи вперше побачили сперматозоїд під мікроскопом, вони могли б описати їх як слабкі клітини, що механічно штовхають себе з боку в бік, але не такі, що можуть стрімко рухатися вперед.

Чи можна писати нейтрально про біологічну різницю між жінками і чоловіками? Емілі Мартін продовжувала дослідження і звернула увагу, що під впливом феміністичної критики в описах намагались уникнути стереотипних образів “пасивна яйцеклітина і активний сперматозоїд”, однак зовсім несвідомо почали використовувати інші гендерні штампи того самого владного порядку. У нових описах з’явилися повідомлення про “агресивну яйцеклітину”, змодельовану за прототипом образу “жінка-вамп”, яка полювала на жертву-чоловіка.

Новий імідж дарував яйцеклітині активну роль, але коштом змалювання її агресивною хижачкою (Martin 1991, 498)

Мова не є дистильованою, вона наповнена владними дискурсами, їх продуктує і сама є їх продуктом, а тому автоматично і непомітно приносить ці культурно створені гендеровані образи в описи наукових відкриттів та експериментів. Мова не є нейтральною і може накидати свою логіку і в медійних матеріалах на різні теми. Це може бути інтерв’ю з народною депутаткою або репортаж про чемпіонат із футболу, та мова однаково міститиме політичну гендерну компоненту.

Соціобіологія та еволюційна психологія: наука, яка виправдовує нерівності

Окрім фізіології, різницю в поведінці жінок і чоловіків чимало інтерпретовано також у контексті таких дисциплін,

Експурс у біологію

Про “протилежну стать”

Ми звикли говорити про стать як про протилежну: “Як повернути увагу протилежної статі?”, “Скільки ви витрачаєте на протилежну стать?” – типові заголовки сучасних видань. Звідки ж черпає свою ідею метафора протилежності?

На перший погляд об’єктивне виправдання образу “протилежна стать” відсилає до анатомічних особливостей жіночого і чоловічого тіла – до геніталій. Жіноча вагіна розглядається часто як симетричний відповідник чоловічого пеніса. Мовляв, сама природа створила жіночу вагіну і чоловічий пеніс як анатомічно симетричні, протилежні і взаємодоповнювальні (комплементарні) частини.

Таке розуміння геніталій має давню історію. Античний філософ-лікар Гален Пергамський (130–200 рр. н.е.) запропонував ідею, що вагіна є “внутрішнім пенісом”. Через брак у жінок життєвої енергії, він не може бути виштовхнутий назовні і залишається всередині жіночого тіла. Відтак, жіноча статева система розглядалася як недорозвинута чоловіча (Воронцов 2003).

Але, з огляду на біологічні дані, метафора про протилежність вагіни і пеніса – сумнівна. З точки зору біології, вагіна і пеніс не є біологічними аналогами. Хоч пеніс може проникати у вагіну і так може відбуватись транспортування сперми для запліднення, та анатомічним і біологічним аналогом пеніса на жіночому тілі є клітор. Жіночий клітор розвивається з тих самих тканин ХХ ембріона, із яких в ХУ ембріона розвивається пеніс, і має подібну структуру.

Ще в ХІХ столітті було зроблено відкриття, що на ранньому етапі внутрішньоутробного розвитку статеві органи зародків обох статей цілковито ідентичні. Генітальна частина шеститижневого ембріона складається з низки проток (трубочок). На цьому етапі те, що в майбутньому стане яйниками і тестикулами, тепер однаково заховане в черевній частині і називається гонадами. У жіночого ембріона вивідні від гонад протоки розвиваються в органи жіночої статевої системи – фалопієві труби, матку, вагіну. А в чоловічого плоду ці протоки зникають. Замість цього, інші протоки розвиваються в органи чоловічої статевої системи. Але в ембріона будь-якої статі є зачатки обох статевої систем: на ранніх етапах розвитку жінка має зачатки чоловічої статевої системи, а чоловік – жіночої. А клітор і пеніс розвиваються з того самого статевого горбка. Отже, жіноча вагіна не є анатомічним, біологічним антиподом, протилежністю чоловічого пеніса, як це оповідає дихотомічна доктрина.

Уявлення про вагіну і пеніс як протилежні органи радше надиктовані соціальним гендерним порядком і мають культурне походження. Ідея про “протилежність” і “взаємодоповнюваність” вагіни і пеніса нагадує те, як протилежної взаємодоповнювально побудовано розподіл гендерних ролей і робіт у суспільстві. Як пише Дмитрій Воронцов: “Протиставлення [пеніса і вагіни] вдало поєднується з ієрархічною структурою суспільства, у якому чоловіки й жінки мають різний соціальний статус і виконують взаємодоповнювальні соціальні ролі” (Воронцов 2008, 22).

Так, медійна мова “протилежності” біологізує посередництвом геніталій соціальний гендерний порядок. Адже біологічний, функціональний опис вагіни і пеніса не обов’язково повинен супроводжуватись ідеєю протилежності. Та й що протилежного в хромосомах ХХ і ХУ?

як соціобіологія та еволюційна психологія. Це нові, порівняно молоді напрями біологічної та психологічної наук, що виникли на перетині біології, генетики і психології.

Соціобіологія і еволюційна психологія опираються головню на еволюційну теорію Дарвіна. Усі форми жіночої і чоловічої поведінки в ній тлумачать як біологічно і природно доцільні з погляду “природного відбору”. Логіка еволюційної теорії така: якщо в процесі еволюції видів взагалі (і людини як виду) закріпився поділ на дві статі і певний розподіл соціальних ролей, це означає, що саме такі форми поведінки є найсприятливішими для виживання людського роду.

Як можна біологічно виправдати домінування чоловіків у політиці та великому бізнесі

У пострадянських країнах соціобіологія набула популярності завдяки еволюційній теорії статі російського вченого-біолога Вігена Геодакяна. Ця гіпотеза потрапила в низку університетських підручників із соціології, психології та філософії – і завдяки цьому поступово набула статусу доведеного наукового знання.

Головна думка цієї теорії полягає в тому, що чоловіча стаття є, так би мовити, експериментальним майданчиком для природи, а отже, розвивається, еволюціонує швидше. Чоловіки мають ширшу амплітуду розподілу ознак, тобто за будь-якою психологічною ознакою на екстремумах будуть лише чо-

ловіки, а не жінки (наприклад, найрозумніші і найдурніші; найагресивніші та наймиролюбніші). Жіноча стаття, за Геодакяном, слугує для накопичення ознак, уже випробуваних на чоловіках, тому показники всіх характеристик у групі жінок скупчуються в зоні середніх значень (середні показники інтелекту, агресивності тощо).

Звідси вчений робить такі висновки: чоловіки володарюють у суспільстві саме тому, що політична й бізнесова діяльність є інноваційною, екстремальною, сповненою невизначеностей і ризиків, а жінки, закономірно, виконують випробувані тисячоліттями традиційні заняття, як-от ведення домашнього господарства й догляд за родиною.

Тобто, за теорією Геодакяна, гендерні розподіли в суспільстві є наслідком накопичених у процесі еволюції генетичних змін, а відтак справедливими й неподоланими. Водночас, з погляду цієї теорії, поява жінок на посадах найвищого політичного рівня є радше аномалією і прикладами неприродних процесів. Чи випадково, що така візія суголосна з позиціями теологів ХІХ століття, які вважали неприродною жіночу освіту?

Суто жіноча моногамність?

Статеве життя – улюблена тема еволюційної психології, чимало її ідей спрямовано на пояснення саме сексуальної поведінки жінок і чоловіків. Один із найбільш впливових авторів у цій царині, американський психолог Девід Басс, на підставі експериментальних даних

Практикум Прочитайте фрагменти з підручників “Психологія особистості” та “Диференціальна психологія”. Проаналізуйте текст, підхід до проблеми, ключові аргументи, мову та теми, порушені в запропонованих взірцях. Які висновки можуть зробити майбутні психологині та психологи на основі таких даних?

У 60-і роки ХХ століття В. А. Геодакьяном була сформульована теорія статевого диморфізму. Відповідно до цієї теорії, чоловіча стать є передовим загоном популяції, який вирішує проблеми формування нових генетичних тенденцій, що передаються потомству під час зіткнення з умовами середовища. Жіноча стать виконує місію збереження генетичного здобутку, накопиченого на попередніх етапах еволюції.

... Завжди, коли статеві розбіжності виявляються в дослідженнях, розгортається дискусія, чи зумовлені вони тиском генетичних програм, чи ці розбіжності визначаються соціально-культурним тиском. Для більшості статевих відмінностей соціальний контекст є принциповим, хоча останнім часом говорять, що статеві відмінності зумовлені також функціональною асиметрією мозку. У жінок півкулі головного мозку функціонально менш диференційовані, ніж у чоловіків.

Столяренко О. 2010. Психологія особистості (курс лекцій та практикум). Кам'янець-Подільський: Медобори-2006.

Спостерігається статевий диморфізм у появі хвороб (усі нові захворювання спочатку з'являлися в чоловіків), будові мозку (у чоловіків чіткіше виражена асиметрія півкуль й оперативних систем – кори і лівої півкулі, а в жінок – консервативних систем – підкірки й правої півкулі, що зумовлює переважання в чоловіків аналітичного мислення, у жінок – інтуїтивного, образного й почуттєвого (чуттєвого) пізнання). Завдяки меншій асиметрії жінки також більш научувані. У культурно-історичному процесі кожна нова професія спочатку є чоловічою і лише потім стає жіночою тощо.

Палій А. 2010. Диференціальна психологія: навчальний посібник. К.: Академвидав.

доводив, що жінки й чоловіки мають різні “еволюційно-стабільні” форми шлюбної поведінки. Це безпосередньо пов'язано із тим біологічним фактом, що яйцеклітини “спочивають” в організмі жінки вже з моменту її народження, їх кількість обмежена, а отже, “їх треба використувати ошцадно”. Тіло жінки про це “знає” і “мотивує” обачно й продумано обирати статевого партнера (“самця-запліднювача”), що не лише зачне дитину, але й буде стабільно довше залишатись поруч після

народження дитини, забезпечуючи їх їжею, житлом, одягом і необхідним захистом. Так виглядає біологічне обґрунтування такої начебто спільної жіночої характеристики, як схильність до моногамності. Саме цей аспект статевого життя, переконає Басс, є для жінок набагато вагомим, ніж статевий акт сам по собі.

У чоловіків, з погляду еволюційної психології, усе облаштовано інакше, бо в організмі дорослого чоловіка щодня продукуються мільйони статевих

клітин – сперматозоїдів. Із цього виводиться, що “біологічна програма” змушує чоловіків запліднити якомога більше різних жінок: адже одна жінка не в змозі народити велику кількість дітей, на відміну від багатьох жінок. Ось чому, стверджує еволюційна психологія, усі чоловіки від природи схильні до полігамності – секс із багатьма різними партнерками є для них ціллю, бо дає змогу розповсюдити свій генетичний матеріал якомога ширше. Якщо чоловік не демонструє потреби такої сексуальної поведінки, то під сумнів ставиться не наукова теорія, а повноцінність самого чоловіка.

Агресія та насильство
з погляду еволюційної психології

Еволюційна психологія так само виправдовує біологією схильність чоловіків до агресії і насильства. З погляду ідеології “біологічного виживання” та інстинкту продовження роду, виглядає так, що більше шансів мати нащадків є у тих чоловіків, що перемагають у конкурентній боротьбі з іншими “самцями”: переможним призом є можливість

запліднити бажану жінку. Слабші чоловіки мають нижчі шанси залишити після себе потомство; тобто внаслідок природного відбору саме агресивність є тою рисою, що закріплюється з покоління в покоління і входить до переліку якостей “справжніх чоловіків”, а протилежні риси (чутливість, ніжність, турботливість) мають усі шанси виводитись.

Але такі міркування еволюційної психології заходять у глухий кут, коли справа стосується домашнього насильства, яке чоловіки чинять над своїми дружинами чи партнерками. Який “природний” сенс у насильстві щодо людини, яка, з погляду еволюційної психології, уже є “відвойованою” і потрібна для продовження роду цього чоловіка? Чому в ситуації домашнього насильства чоловіки не виконують “біологічної програми” запліднення, до якої начебто прагнуть, а навпаки, калічать або вбивають свою партнерку?

Іншою формою статево обумовленого насильства є згвалтування. Учені, що промовляють із позицій еволюційної психології, наполягають, що сексуальне насильство скоюють лише ті чоло-

Практикум Спробуйте задля експерименту логічно довести протилежне до висновків Басса. Наприклад: жінки, які продукують одну яйцеклітину щомісячно, схильні до полігамності, аби мати якомога більше “татів”, які б доглядали за дитиною (що більше постачальників благ – то більш захищеною є дитина); а чоловіки, навпаки, тяжіють до моногамності, аби не виснажитись надміру, матеріально підтримуючи багатьох дітей водночас. Запропонуйте інші подібні вигадані оповідки, що пояснювали б репродуктивною системою гендерну поведінку і сексуальність людей. Намагайтеся при цьому стежити, аби не відтворювати стереотипи, але на основі тих самих біологічних даних доводити протилежне до стереотипних уявлень.

віки, які програють у відкритій конкурентній боротьбі з іншими “самцями”. Такі чоловіки не мають інших “легальних” способів “передати свій генетичний матеріал”, спричинитись до появи свого потомства.

Але тут еволюційна теорія знову заходить у безвихідь, якщо розглянути випадки зґвалтувань дружин чи постійних партнерок. Статистика свідчить, що такі зґвалтування не є рідкістю, але як тоді можна пояснити ці дії з погляду біологічної доцільності? Такі тлумачення еволюційної психології також не здатні пояснити, чому чоловіки гвалтують інших чоловіків, або дітей, або жінок похилого віку – тобто людей, які фізіологічно нездатні народжувати? Гвалтування в більшості випадків супроводжується побиттям чи каліцтвом

потерпілої, або навіть убивством. Тоді, якщо “природним” мотивом такого статевого акту є інстинкт продовження роду, то супровідна поведінка, вочевидь, ніяк не сприяє цьому.

Причинок для критичного мислення

Основні положення соціобіології та еволюційної психології зазнають ґрунтовної критики спеціалісток і спеціалістів із різних наукових цехів – біології, генетики, соціології, історії, археології. Яка тоді логіка в тому, що саме ці ідеї найбільш активно популяризуються через медіа та підручники? Чому критичні до соціобіології ідеї, навпаки, мало поширені в медійних текстах та сюжетах?

Антропологічні дослідження свідчать, що світ людських стосунків дуже розмаїтий, і в ньому можна знайти різ-

Екскурс в історію

У 1915 році відома американська письменниця і поетка Еліс Д. Міллер, учасниця руху суфражисток за виборчі права жінок, написала сатиричне есе-“дзеркалку”, обґрунтовуючи, чому чоловіки не можуть мати виборчі права. Логіка, застосована авторкою есе, дуже подібна до соціобіологічних пояснень: в обидвох випадках апеляція до стереотипних гендерних характеристик стає поясненням, чому люди певної статі мають бути відстороненими від певних ресурсів чи позбавлені певних прав.

Чому ми не хочемо давати чоловікам виборче право

1. Тому що місце чоловіка в армії.
2. Тому що жоден справжній чоловік не схоче вирішувати проблеми без боротьби і війни.
3. Тому що, якщо чоловіки опанують миролюбні методи, то “втратять свою мужність”, і жінки перестануть звертати на них увагу.
4. Тому що чоловіки втратять свою чарівність, якщо полишать природну для них царину і будуть цікавитись чимось іншим, а не перемогами, стрільбою, військовою формою тощо.
5. Тому що чоловіки надто емоційні, щоб голосувати: їхня поведінка на футбольних матчах і політичних зборах переконливо це доводить. Тож їхнє прагнення апелювати до сили робить їх нездатними до управління.

ні типи партнерств і статевих практик, різні варіанти соціальної взаємодії. Серед них є й ті, що сильно різняться від моделі “самець агресивно запліднює, самка турбується про потомство”. Та й природна доцільність цієї моделі теж вигадана. Теоретичні постулати соціобіології та еволюційної психології змушують нас вірити, що соціальний устрій, який оточує нас, є єдино можливим і правильним, але не пояснюють інші моделі соціального устрою. У таких випадках учені вибудовують систему доказів, вибірково беручи із життя людей і тварин лише ті факти і відомості,

що підтверджують відпочаткову їх ідею.

Підсумовуючи, звернемо увагу ще раз, що тексти і знання постають не у вакуумі, а в середовищі, сперезаному владними гендерними векторами (дискурсами). Ці вектори непомітно насаджують оцінкову рамку, логіку, мову, образи і впливають на отриманий результат (тексти, висновки). Гендерно чутливе, критичне, рефлексивне письмо може упередити від того, аби несвідомо рухатися вздовж наперед визначених векторів, а навпаки, свідомо вибирати власні стратегії письма.

Рекомендована література

- Ленон Кетлін. 2006 (1998). Природничі науки // Антологія феміністичної філософії / Під ред. Е. Джагер, А. Янг; пер. з англ. Б. Єгідис. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”. – С. 228–237.
- Тартаковская Ирина. 2006. Биологические факты и политические интерпретации: Разделились беспощадно мы на женщин и мужчин... // Гендер для “чайников”. – М.: Звенья. – С. 12–25.
- Martin Emily. 1991. The Egg and the Sperm: How Science Has Constructed a Romance Based on Stereotypical Male-Female Roles // Signs. – Vol. 16. – № 3. – P. 485–501. (Частково публікацію в перекладі можна знайти тут: <http://ravnopravka.ru/?p=437>)

ГЕНДЕРОВАНА РОБОТА: як ринок праці та хатня робота конструюють гендер

Горизонтальна гендерна сегрегація: “жіночі” й “чоловічі” професії

Професії і роботи, заборонені для жінок

Бігова доріжка для матерів

Між дитсадком і будівельним майданчиком:
де й ким працюють жінки і чоловіки

“Скляний підвал” – професії для “справжніх
чоловіків”

Вертикальна гендерна сегрегація: “жіночі” й “чоловічі” посади

Винятки, що підтверджують правило

Час як ресурс, або гендерована домашня робота

“Робота після роботи” – гендерний часовий розрив

“Справжня” і “несправжня” робота (продуктивна
і репродуктивна праця)

Після ознайомлення з цим розділом ви зможете:

- 1) назвати, які професії та види робіт законодавчо заборонені в Україні жінкам, а які – чоловікам;
- 2) пояснити, що таке “бігова доріжка для матерів”, і яким чином ринок праці стосується репродукції та материнства;
- 3) тлумачити, що таке “скляний підвал”, “скляна стеля” і “скляний ліфт”, і як вони задіяні в гендеруванні ринку праці;
- 4) відповісти на питання: “Невже жінки все ще заробляють менше, ніж чоловіки?”
- 5) підсумувати, які механізми формують різницю в заробітках жінок і чоловіків, і чому ці механізми часто невидимі;
- 6) розуміти, що таке “подвійне навантаження” і “жіноча часова бідність”;
- 7) інтерпретувати вислів “непрацюючих матерів не буває”.

Одним із соціальних інститутів, що конструює статі як протилежні, різні та взаємодоповнювальні, є ринок праці. Багато хто переконані, що будь-яка людина може опанувати будь-яку професію і досягти в ній успіху, якщо послідовно докладатиме зусиль. Звичайно, індивідуальні бажання і здібності, а також наполегливість у досягненні своєї мети важать багато. Існує певна можливість, що, доклавши зусиль, людина може подолати структурні перепони, встановлені для її статі, – й такі випадки описані в цьому розділі.

Проте основна увага цього розділу зосереджена на інших питаннях: чому буцімто природним чином сегменти ринку праці поділені на “жіночі” і “чоловічі”? Чому буцімто без стороннього умислу ті сфери, де працюють переважно жінки (наприклад, текстильна промисловість) нижче оплачувані, ніж ті, де працюють здебільшого чоловіки (вугільна промисловість)? А якщо на різних “жіночих” і “чоловічих” роботах

зарплатня приблизно однакова (як, наприклад, за вчителювання в початковій школі і за охорону в магазині), чи означає це, що в цих сферах ринку праці не існує гендерної нерівності? Чому, хоч жодна з професій не заборонена для чоловіків, у певних професіях чоловіків знайти важко, тоді як жінки не працюють лише в тих професіях, що заборонені їм законом? Чому багато хто вважає, що жінок лиш 10 % у Верховній Раді, бо вони “не хочуть” займатись політикою, але мало хто ставить питання, чому жінки так масово “хочуть” працювати на нижчих щаблях державної служби, де їх частка становить 75%, заробітна платня – мала, а навантаження – великі? Наскільки такі ситуації зумовлені особистими виборами людей?

У цьому розділі ми розглянемо чинники, які непомітно, проте послідовно, гендерують ринок праці, розділяють жінок і чоловіків на два потоки і задають цьому розподілу певної логіки нерівності.

Горизонтальна гендерна сегрегація: “жіночі” й “чоловічі” професії

Нині в розвинених країнах жінки й чоловіки задіяні на оплачуваній роботі практично рівною мірою. За даними Державного комітету статистики, в Україні це 63% всіх жінок і 68% всіх чоловіків працездатного віку. Водночас структура ринку праці була й лишається сегрегованою, тобто розділеною за статтю. Це означає, що жінки і чоловіки нерідко зайняті в різних сферах, а коли вони працюють за однією професією, то виконують різну роботу, обіймають різні посади, по-різному рухаються кар’єрними сходинками і мають різну заробітну плату. Які соціальні механізми спричиняють такий стан справ?

Професії і роботи, заборонені для жінок

Сьогодні в Україні понад 500 професій і спеціальностей заборонені для жінок законом. Жінки не мають права виконувати жодну роботу чи мати жодну з професій, що містяться в “Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці”, затвердженому Міністерством охорони здоров’я. Згідно з цим наказом, жінки не мають права керувати транспортними засобами, що мають 14 та більше пасажирських місць, тракторами та іншими сільськогосподарськими машинами, автодорожньою технікою, локомотивами, морськими і річковими суднами, працювати на великій кількості різних промислових та сіль-

ськогосподарських виробництв. Розглянемо, як з’явився такий закон, які для нього були передумови, і що з цього вийшло.

Цікавий випадок стався в 2009 році в Російській Федерації, де трудове законодавство має аналогічне обмеження професій та робіт для жінок. Одна жінка подала заяву в метрополітен Санкт-Петербурга на оголошену вакансію “машиніст електропоїзда”. Їй відмовили і не прийняли на роботу на підставі її статі. Жінка подала в суд на Петербурзький метрополітен. Суд не задовольнив її позову, а справа набула широкого медійного розголосу. Юридичною підставою для судового висновку стала Конвенція Міжнародної організації праці від 1935 року. У цій Конвенції йдеться про *непримусимість примусу* жінок до праці у шкідливих умовах. У 1961 році цю конвенцію було ратифіковано в СРСР, отож пострадянські країни дотримуються її до сьогодні. Однак загальну ідею Конвенції було трохи змінено, сьогодні вона звучить як *заборона* жінкам працювати в умовах, які визнано шкідливими.

Чимало людей не мають сумнівів щодо справедливості заборони певних видів професій для жінок, у тому числі і професії керування електропоїздами. Про це свідчили коментарі та дискусії, що широко розгорнулись у медіях навколо випадку з метрополітеном. Розглянемо ці аргументи докладніше.

Одні пояснення, чому жінкам не слід керувати поїздами метро, полягали в тому, що ця робота передбачає

несприятливі умови праці під землею, такі як перепади атмосферного тиску, сильні шуми, штучно вентилязоване повітря, відсутність денного світла, що негативно впливають на репродуктивне здоров'я жінок. Робота в метрополітені таки не з легких. Але почекайте: жінки теж працюють на станціях метро – прибиральницями, черговими на ескалаторах, стежать за безпекою і порядком, тобто вони перебувають у тих самих місцях під землею і в тих самих умовах, що й машиністи електропоїздів. Інакше кажучи, насправді умови праці в метро для жінок і чоловіків – майже однакові. Але ця та інші подібні заборони певних професій мають важливий наслідок – вони спричиняють різницю в розмірах заробітку жінок і чоловіків. За даними сайту Київського метрополітену, 2012 року середня зарплатня машиніста поїзда метро становила 5000 грн, а чергової на станції – 1600 грн.

Інші аргументи стосуються специфіки виконуваної роботи. Мовляв, щоб керувати поїздом метро, необхідно бути особливо сконцентрованими, зосередженими, мати швидку реакцію для екстреного гальмування й оперативних дій у критичних ситуаціях. Мовляв, чоловікам це вдається краще, ніж жінкам. Стривайте, але ж багато жінок працюють у великих містах водійками трамваїв, і ця робота вимагає від них цілковито тих самих якостей, що й від машиніста поїзда метро – швидкої реакції, зосередженості. Цей розподіл на дозволене для жінок керування трамваем та заборонене керування поїздом метро набуває сенсу, коли взяти до ува-

ги розмір зарплатні водійок трамвая (2000–2500 грн у 2012 році). Отже, і з цього огляду, встановлена заборона призводить до різниці в заробітку жінок і чоловіків.

Причинок для критичного мислення

Поміркуйте, чим відрізняється за специфікою виконуваної роботи праця водійки трамвая і машиніста поїзда метро? Чи відрізняється суспільне ставлення до такої роботи, її престижність?

Отож, заборона професій для жінок, встановлена з міркувань “особливої опіки”, спричиняє низку наслідків. По-перше, через цю заборону виникає суттєва різниця у фінансовій забезпеченості жінок і чоловіків, що трудяться в тому самому сегменті ринку праці. По-друге, коли держава забороняє жінкам певні види робіт, обґрунтовуючи це турботою про їхнє репродуктивне здоров'я, вона визнає і створює вищу цінність “жінки як матері” і уполіщує “жінку як робітницю”. Така заборона водночас нехтує чоловічим репродуктивним здоров'ям, яке несправедливо вважається невразливим, стійким до зовнішніх шкідливих впливів. Через таку заборону транслюються полярно різні очікування щодо жінок і щодо чоловіків: одні постають як невразливі істоти, покликані заробляти гроші, а інші – як надмір вразливі, що мають народжувати дітей. По-третє, ситуація, коли турбота й опіка про жінок виражена низкою заборон, показує громадянок як несамостійних і нетямущих, що

завдадуть собі шкоду, якщо про них не попіклуватись.

З огляду на прибутки, безпосереднім наслідком цього розподілу є така організація ринку праці, коли з'являються сфери діяльності, доступні тільки чоловікам, і ці сфери починають краще оплачуватись.

Окрім заборон на певні професії та спеціальності, існують інші статті обмежень для жінок. У Кодексі законів про працю є розділ “Праця жінок”, де у статті 175 вказано:

Залучення жінок до робіт у нічний час не допускається, за винятком тих галузей народного господарства, де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід. Перелік цих галузей і видів робіт із зазначенням максимальних термінів застосування праці жінок у нічний час затверджується Кабінетом Міністрів України.

Ми бачимо багато жінок, що працюють уночі в лікарнях, супермаркетах, аеропортах. Можливо, це і є ті самі випадки “особливої необхідності” та тимчасові заходи. Але працювати вночі заборонено лише жінкам, для чоловіків таких обмежень немає (як не існує жодної забороненої для чоловіків професії). Це може мати прямі негативні наслідки для жінок, оскільки зводить їхні можливості вибору на ринку праці, негативно впливає на рівень заробітку, обмежує можливість жінок матеріально підтримувати себе та свої сім'ї.

Ось реальний випадок, пов'язаний із цією законодавчою заборонаю. У 2007

році фірма з іноземним капіталом, яка виготовляє вироби із поліетилену, заснувала фабрику у Львівській області – у регіоні, де високий рівень безробіття вже кілька років змушував жінок шукати роботу за кордоном. Нова фабрика забезпечила комфортні робочі місця на автоматизованому виробництві й запропонувала офіційну зарплатню, що перевищувала показник середньої заробітної плати в області приблизно втричі, тому охочих працювати тут виявилось багато. Мешканки і мешканці навколишніх сіл та міст трудилися в три зміни (виробництво мало безперервний цикл) й були задоволені умовами праці. Аж поки одного дня на фабрику не прийшла перевірка і, на підставі вже цитованої 175 статті Кодексу Законів про працю, поставила вимогу заборонити жінкам працювати в нічні зміни. У результаті, частина працівниць втрапили добре оплачувану роботу й поповнили лави безробітних, а на їхнє місце прийшли чоловіки.

Причинок для критичного мислення

Чому закон забороняє жінкам працювати вночі? Обміркуйте різні аспекти і можливі причини таких обмежень. Які гендерні норми і приписи для жінок дискурсивно створює це законодавче обмеження?

Заборона працювати в нічний час за зарплату стосується всіх жінок без винятку, незалежно від того, молода жінка чи середніх літ, має вона дітей чи ні, проживає вона разом із родиною чи самотійно. Урешті-решт, така заборона є ще одним правовим механіз-

Екскурс в історію

Коли в Російській імперії в 1860-70-і роки почали активно розвиватись фабрики і мануфактури, до роботи стали залучати жінок і дітей. Це було вигідно власникам фабрик, бо за жіночу і дитячу працю платили рівно вдвічі менше, ніж за чоловічу. У 1900 році серед осіб, задіяних у прядильному та ткацькому виробництві, було близько 59% жінок, а у тютюновому виробництві – більше ніж 85% жінок.

З 1890-х років, коли виробництво ставало все більш механізованим і потреба в робочих руках спадала, з'явилися перші закони, що обмежували дитячу і жіночу працю в нічний час. Цікаво, що закон передбачав винятки: жінки могли працювати в нічний час, якщо на тому ж виробництві в той самий час були задіяні їх чоловіки, а діти могли залучатись до нічних робіт, якщо там працювали їхні матері. Це було продиктовано міркуваннями моралі: аби у нічний час чоловіки могли контролювати дружин, а матері – дітей.

Але щойно вибухнула Перш світова війна – усі обмеження жіночої і дитячої праці було знято, і жінки знову повернулись на виробництво.

За даними: Литвинов-Фалинский В. 1904. Фабричное законодательство и фабричная инспекция. М.: Типография А. Суворина.

мом, що здійснює гендерну сегрегацію, розташовує жінок і чоловіків у різних ділянках ринку праці – а потім по-різному фінансує ці ділянки.

Бігова доріжка для матерів

Якщо жінка, що працює на оплачуваній роботі, вирішує народити дитину, ця подія має велике значення не лише для її приватного життя, але також і для її трудової діяльності. Зі значною вірогідністю, на жінку після пологів чекає перерва у професійній діяльності – відпустка по догляду за дитиною. Згідно з українськими законами, таку відпустку може взяти будь-яка доросла людина в родині – батько дитини, бабуся чи дідусь – але на практиці майже завжди це робить мати. За даними статистики, сьогодні в Україні не більше ніж 2% татів йдуть у відпустку по догляду за дитиною.

Виходить, жінки-працівниці, які щойно стали матерями, переміщуються з основної “бігової доріжки” своєї професії на “доріжку для матерів” (за влучним виразом Майкла Кіммела) – значно повільнішу щодо кар’єрного росту і професійного розвитку. Це може означати поступову втрату кваліфікації, змушує згодом переходити на неповний робочий день або суміжну спеціальність, що залишає більше часу для догляду за дитиною.

Закон по-своєму пильнує бігову доріжку для матерів. В українському Кодексі законів про працю стаття 176 забороняє залучати до робіт у вихідні дні або відправляти у відрядження жінок, що мають дітей віком до трьох років. Тобто закон апіорі признає жінку як основну особу, що доглядає за дитиною, й не бере до уваги, що це можуть робити інші люди в родині або найня-

ті няні, незалежно від того, перебуває жінка у відрадженні, на роботі, чи ні.

Водночас відомо, що робота у вихідні та під час відраджень, як правило, оплачується краще, а відрадження часто є можливістю постажуватись та отримати новий фаховий досвід. Отож, бігова доріжка для матерів обмежує можливості заробітку для молодих матерів, уповільнює професійний розвиток працівниць і несприятливо впливає на їхні перспективи.

Між дитсадком і будівельним майданчиком: де й ким працюють жінки і чоловіки

Уявіть собі жінку, що не претендує на одну із кількох сотень заборонених для жінок професій, але хоче мати доступну оплачувану роботу. Які шанси та можливості тепер створює їй соціальний інститут ринку праці?

Згідно зі статистикою, найчастіше жінки в Україні працюють у сферах освіти, охорони здоров'я, обслуговування, зв'язку та торгівлі. Це виховательки дитячих садочків, учительки середніх та спеціальних шкіл, няні, медсестри і лікарки (переважно дільничі терапевтки або інші спеціалістки, а от в хірургії жінок менше, ніж чоловіків), бухгалтерки, продавчині, касирки, бібліотекарки, операторки телефонного зв'язку тощо. Якщо вони мають власний бізнес, то, найімовірніше, це малий або середній бізнес, зосереджений у тих самих сферах – торгівля, харчування, освітні та інші послуги. Українські чоловіки найчастіше працюють будівельниками,

водіями різних транспортних засобів, інженерами, програмістами, організують середній і великий бізнес, займаються політикою, охороняють державу та правопорядок.

Статистика показує, що жінки і чоловіки зосереджені здебільшого в різних сферах і галузях. І навіть в одному офісі чи супермаркеті, на тому самому будівельному майданчику чи в цеху жінки і чоловіки виконуватимуть різну роботу. Наприклад, у компаніях, що спеціалізуються на інформаційних технологіях, жінки частіше виконують роботу тестувальниць, бухгалтерок чи спеціалісток із маркетингу або персоналу, а чоловіки працюють в основному програмістами чи аналітиками, керівниками проектів. У супермаркетах касирками найчастіше будуть жінки, а охоронцями та вантажниками, управляючими – чоловіки.

Чому так трапляється і які наслідки це має? Коли жінки й чоловіки зосереджені в різних сферах ринку праці або виконують різну роботу в одній сфері, то величину їхнього заробітку важко порівняти, а отже, різниця в заробітній платні жінок і чоловіків стає невидимою. Так виникає *гендерна різниця в оплаті праці жінок і чоловіків* – одна з прихованих форм обмеження доступу жінок до економічних ресурсів. Виявити гендерну різницю можна лише приблизно, порівнявши середню заробітну плату жінок і чоловіків усередині окремої галузі. Згідно з українською державною статистикою, жінки сьогодні отримують у середньому на 22% менше, ніж чоловіки. Цей самий показник, за міжнародними підрахунка-

ми, становить десь 40% (Global Gender Gap Report 2011). Найбільшу гендерну різницю в оплаті праці (за українською офіційною статистикою) засвідчують такі сфери, як промисловість – 32%, фінансова діяльність – 29%, діяльність у сфері культури та спорту, відпочинку і розваг – 34%, надання комунальних та індивідуальних послуг – 30%.

В інший спосіб побачити гендерну різницю в оплаті праці можливо, якщо порівняти зарплатню в гендерно-сегрегованих сферах зайнятості. Найнижчий середній рівень зарплат засвідчують традиційно “жіночі” сфери зайнятості – освіта, охорона здоров’я, соціальний захист, а найвищий – ті, де зайняті переважно чоловіки, – фінансова діяльність та великий бізнес (Жінки і чоловіки в Україні 2011, 147-148).

Ця ситуація, коли люди однієї статі переважають у певному сегменті ринку праці, а люди іншої статі – в іншому, називають *горизонтальною сегрегацією*. Це такий механізм гендерного поділу, який означає поділ ринку праці на так звані “жіночі” та “чоловічі” професії або спеціалізації, які оплачуються порізно, – “жіночими” є ті професії й спеціалізації, де зарплата в середньому нижча.

Що цікаво, у тих випадках, коли зарплати “жіночої” і “чоловічої” професії приблизно однакові, різними є вимоги до освітнього цензу, необхідного для виконання цієї роботи. Наприклад, заробітна плата водія маршрутного таксі (для цієї роботи досить середньої освіти) може бути рівна зарплатні головної бухгалтерки з дипломом

не нижче магістерського або зарплатні вчительки початкової школи вищої категорії. Вихователька дитячого садка з вищою освітою й вимогою постійної професійної перепідготовки має в середньому таку саму зарплатню, як охоронець у крамниці. Інакше кажучи, щоб отримати робочі місця з певним рівнем зарплат, жінки мають затратити більше часу і грошей на здобуття освіти, ніж чоловіки.

“Скляний підвал” – професії для “справжніх чоловіків”

Придивімося до типово “чоловічих” сфер зайнятості. Багато з них – фізично важкі та небезпечні професії: на заводах, шахтах, у відкритому морі, на будівельних майданчиках, пожежних станціях, лісопозалі, в аварійних службах тощо. Жінки не працюють у таких сферах, їм це заборонено законом. Прикметним є те, що заборонені жінкам професії зазвичай добре оплачуються.

Західні дослідниці та дослідники виділяють особливу групу професій – важкі, небезпечні для здоров’я і життя, добре фінансовані і водночас заборонені для жінок – такі професії називають “скляним підвалом” (див. мал. 5.1). “Скляний підвал” створює підґрунтя, що забезпечує чоловікам високу платню за малопрестижну і небезпечну роботу. Водночас ці професії героїзовані, вони вважаються професіями “справжніх чоловіків”. Американський соціолог Майкл Кімел зазначає:

Професії, які опановують чоловіки, є ризикованими, і ступінь їхньої небез-

печності виправдано підсилюється ідеологією маскуліності, яка вимагає, щоб чоловіки зберігали непохитність і витривалість перед загрозою безпеки (Кімелл 2003, 291).

Цікаво, що в певні історичні періоди деякі професії виходили зі “скляного підвалу” і ставали доступними жінкам. Це миттєво позначалось на оплаті праці в цій професії: коли у воєнні і повоєнні роки на шахтах працювали переважно жінки, то зарплатня за цю роботу була мізерною (див. Практикум). Виходить, логіка полягає в тому, що не “краще оплачувану роботу” виконують чоловіки, а робота, яка стає чоловічою, починає оплачуватись краще.

Політика передоручати шкідливі та небезпечні види праці чоловікам призводить до того, що в середньому стан здоров'я працівників, задіяних у “скляному підвалі”, є гіршим, а рівень травматизму на роботі – вищим. Це соціальне явище називають “платою за привілеї”: ті самі обставини, що створюють для чоловіків кращі, привілейовані умови на ринку праці, водночас понижують якість і тривалість їхнього життя.

Причинок для критичного мислення

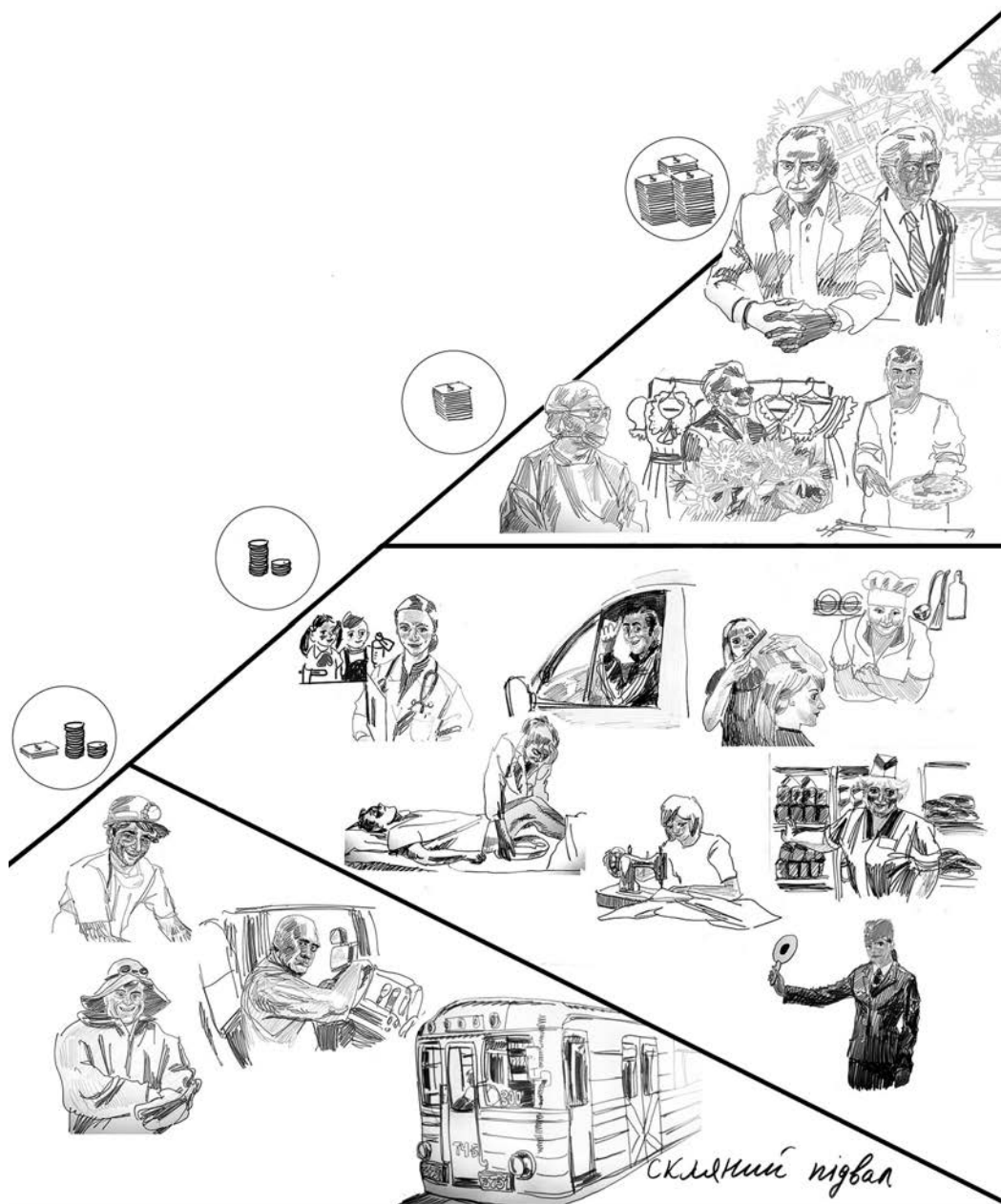
Серед експертного товариства в гендерних студіях немає єдиного погляду на те, чи вважати “скляний підвал” прикладом дискримінації чоловіків за статтю. Поміркуйте на цю тему, використовуючи визначення дискримінації як “встановлення структурних перепон, обмеження доступу до ресурсів для певної групи людей на підставі спільної ознаки, що не залежить від волі окремої людини”.

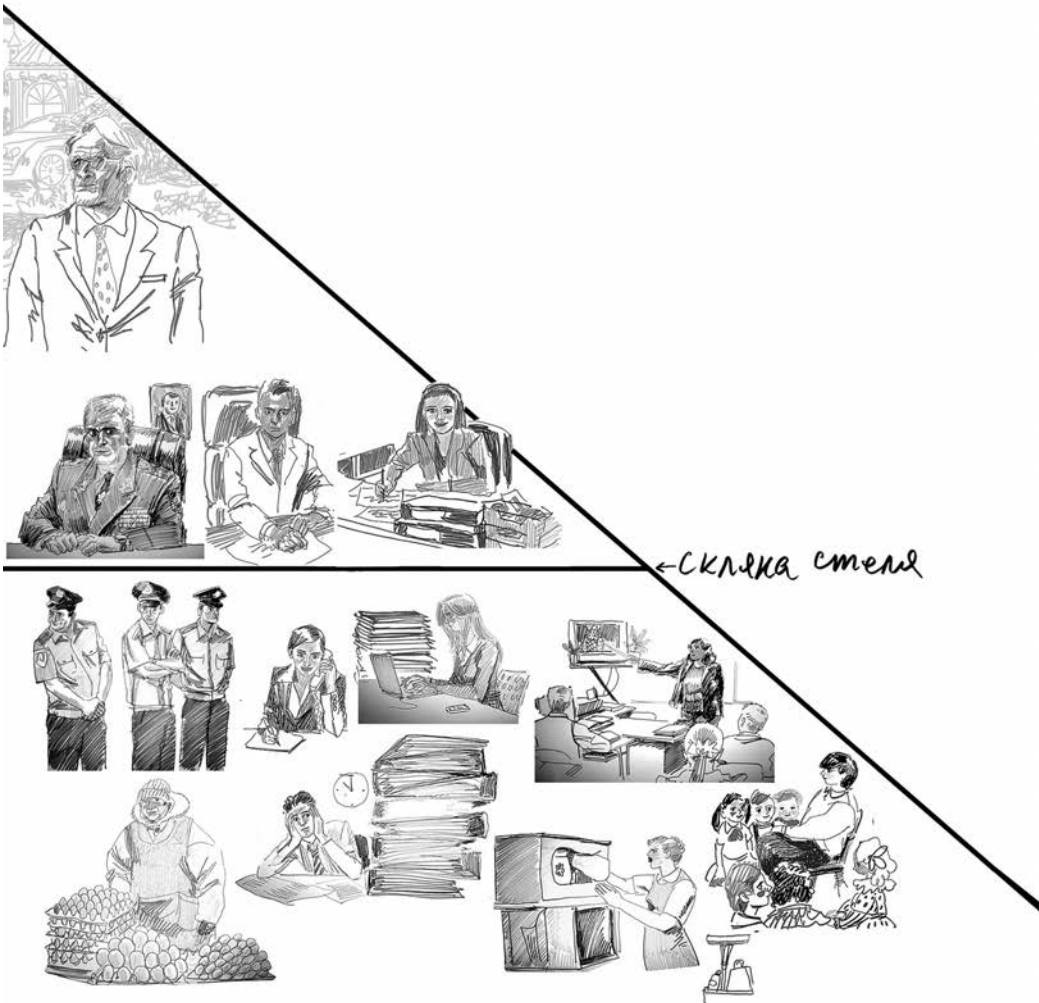
Вертикальна гендерна сегрегація: “жіночі” й “чоловічі” посади

Проведімо експеримент – відвідаймо вебсайт, що пропонує трудові вакансії. Спершу поглянемо на розділ “топ-менеджмент, директори”, де сьогодні пропонують 815 вакансій. Згідно з українським законодавством, вказувати в оголошеннях про найм на роботу стать людини, яку хочуть бачити на пропонуваному місці, заборонено. Та цією вимогою часто нехтують. То ж зробимо пошук за ключовим словом “жінка” – і отримаємо 23 пропозиції. Замінімо це слово на “чоловік” – і отримаємо 109 пропозицій. У 17 випадках стать вказана як “жінка/чоловік”, тож ці подвійні випадки не братимемо до уваги. Отож, топ-менеджерські та директорські посади пропонували лише жінкам у 6 випадках, а лише чоловікам – у 92 пропозиціях. Співвідношення за статтю становить 1:15. Це міні-дослідження є свідченням того, що жінки і чоловіки в сучасній Україні мають різні шанси отримати посади керівного рівня.

Чи справді це так? В Україні ще немає гендерної статистики розподілу керівних посад на всьому ринку праці. Але щодо одного його сегменту – державної служби – така статистика вже є. Тож розглянемо ці дані.

За даними Державного комітету статистики України, у 2010 році у держслужбі загалом працювало 76% жінок і 24% чоловіків (Жінки і чоловіки в Україні 2011, 78). Усі посади державної служби розподілені за сімома категоріями. Посади від першої до шостої ка-

5.1. Гендерна піраміда ілюструє нерівномірний розподіл жінок і чоловіків у різних за рівнем прибутків сегментах ринку праці. Малюнок схематично зображає мезанізми, що спричиняють гендерну сегрегацію і нерівність – “скляний підвал”, “скляну стелю”, “винятки, що підтверджують правило”, вертикальну та горизонтальну гендерну сегрегації

Практикум Прочитайте і зверніть увагу:

- як зміни кількості жінок на шахтах пов'язані з рівнем оплати праці в цій професії?;
- чи був прихід жінок на шахти пов'язаний із зростанням механізованості роботи, зі зниженням фізичного навантаження?;
- як прихід жінок на шахти позначився на обсязі виробітку вугілля, розмірі денної норми, на виконанні плану?;
- чи всі чоловіки, що працювали на шахтах, спускалися для роботи в забої, а жінок наймали тільки на ті робочі місця, що залишалися вільними?

Жінки на шахтах Донбасу з 1943 до 1966 років

- В історії нашої країни був час, коли жінки працювали на підземних роботах у шахтах. У воєнні та у повоєнні роки на шахтах працювало від 200 до 250 тисяч жінок відповідно. Медаллю «За відновлення вугільних шахт Донбасу» нагороджено 46300 осіб, із них більше половини – жінки.
- Під час війни всі шахти були затоплені й підірвані. Американська газета «Нью-Йорк Таймс» в 1943 році писала: «Донбас втрачено... На його відновлення знадобляться десятиліття». За чотири роки ці шахти було відновлено зусиллями людей, 80% із яких були жінки. Працюючи по пояс у воді, вони розчищали двори підірваних шахт від завалів, відкачували з підземних виробок воду, відновлювали шахтні стволи (колодязі), підступи (штреки) до вугільних пластів, готували очисні вибої до роботи. В цих умовах жінки продовжували вручну видобувати вугілля (перший комбайн з'явився 1951 року): відбійний молоток, врубова машина, лопата.
- На грудень 1943 року на шахти Донбасу з центральних і східних районів СРСР прибуло до 40 тисяч чоловіків, робітників електромеханічних спеціальностей. Але в шахти спускалися жінки.
- Обсяг видобутку вугілля до війни у Донбасі становив 76,2 млн. тонн (ще в умовах значної механізації праці); після війни, у 1950-му – 78,0 млн. тонн, коли на підземних роботах, у забоях було більше жінок, ніж чоловіків (і трудилися вручну, без комбайнів і комплексів). У 1996 році – 74,8 млн. тонн, у 2001 р. – 83,4 млн. тонн, у 2009 році – очікувалось близько 72 млн. тонн. І це при тому, що для роботи нині застосовують 191 механізований комплекс, більш як половина яких – нового технічного рівня.
- Оплата праці шахтарок воєнного періоду становила 1 кг 200 г хліба на добу. (Для довідки – робітники та службовці «на поверхні» отримували 400—500 г хліба).
- Марія Гришутіна, практично, повторила рекорд Олексія Стаханова. Вона почала з півтори норми й закінчила з результатом – 11,5 норми (що вважалися «чоловічими»); сам Стаханов давав 12. Знаменитий гірник працював відбійним молотком, а Марія – кайлом, за спиною у Стаханова було три кріпильники виробки, а дівчині допомагав лише батько-інвалід Семен Гришутін.
- Із інтерв'ю : «Я почав опускатися в шахту 1954 року. І саме тоді побачив, що половину особового складу становлять жінки! Я тоді приїхав на переддипломну практику на шахту 5–6 ім. Димитрова в Красноармійську і працював на дільниці № 9 Героя Соціалістичної Праці, а потім і двічі Героя, Івана Івановича Бридька. І переконався, що фізично найважчу і технічно найскладнішу роботу виконували жінки. 30 бутчиць

викладали бутіві смуги вручну. Вони «тримали» кривлю, і під їхнім прикриттям здорові мужики видобували вугілля швидкісними темпами. І чоловікам бригадир цю роботу не довіряв, оскільки чоловік обов'язково «схімічить», а жінка ніколи браку не допустить. І всі 30 бутчиків були жінки”.

- У 1957 році вийшли постанови Радміну СРСР і ВЦРПС «Про заходи щодо заміни жіночої праці на підземних роботах у гірничодобувній промисловості і на будівництві підземних споруд». Але від дешевої жіночої праці галузь ще не була готова відмовитися. Протягом 1958 року на поверхню було виведено 40590 жінок, а на 1 січня 1960 року під землею ще залишалося працювати 50885 жінок. На кінець 50-х років жінки становили третину осіб, що працюють під землею у вугільній промисловості Донбасу.
- Остаточо з підземних робіт жінок було виведено 1966 року.

В основу практикуму покладено відомості зі статті Сергія Махуна “День шахтаря – чоловіче свято?” (“Дзеркало тижня”, №32, 2009).

тегорій є керівними, тобто пов'язані з керуванням підлеглими, і лише остання, сьома категорія, – це спеціалістки і спеціалісти районних управлінь, що не керують жодними підрозділами.

Керівні посади в державній службі насправді дуже відрізняються обсягом і специфікою роботи, а також престижністю і зарплатнею, й Закон України “Про державну службу” чітко це визначає. До шостої категорії, наприклад, належать посади, пов'язані з керуванням відділами і службами районних та обласних державних адміністрацій. Керівниці й керівники шостої категорії змушені багато пересуватись містом чи населеним пунктом, відвідувати інші установи, оперативно реагувати на запити населення, і при цьому мати одного-трьох підлеглих. У цілому ця робота – важка, рутинна, забюрократизована, передбачає написання великої кількості офіційних паперів.

Для порівняння, до третьої категорії належать, наприклад, “посади заступ-

ників керівників структурних підрозділів, завідуючих секторами, головних спеціалістів, експертів, консультантів Адміністрації Президента України, ... заступників глав обласних державних адміністрацій, ... начальників управлінь, самостійних відділів у складі міністерств та інших центральних органів державної виконавчої влади та інші прирівняні до них посади”.

А от до першої категорії належать “посади голів державних комітетів, ... перших заступників міністрів, перших заступників голів державних комітетів, що входять до складу Уряду, керівників Адміністрації Президента України, Секретаріату Верховної Ради України та інші прирівняні до них посади”. Ця робота є високооплачуваною і дуже престижною, відбувається в столиці у Кабінеті Міністрів або в міністерствах, передбачає значний штат підлеглих, що виконують усю підготовчу роботу, службовий автомобіль, службове житло тощо.

Розмір зарплатні на державній службі теж врегульовується Законом “Про державну службу”, нова редакція якого набула чинності з початку 2013 року. На основі цього закону видно, що найнижча зарплатня на державній службі призначена для посад 6 та 7 категорій (якщо малий стаж роботи), а найвища зарплатня – для посад першої категорії (якщо великий стаж роботи). Ці дві зарплатні відрізняються десь у 14 разів – 2 600 грн проти 47 000 грн.

З діаграми на мал. 5.2 можна пере-свідчитись, що жінки-керівниці у держ-службі обіймають переважно посади шостої (70%) та п'ятої (69%) категорій. Відсоток чоловіків, навпаки, суттєво вищий на керівних посадах першої (87%) та другої (74%) категорій.

Тобто більшість задіяних у державній службі України – жінки. Проте аналіз гендерного розподілу за категоріями керівних посад показує: що вища категорія, що престижніша й вище оплачувана посада, то менше на цьому рівні жінок.

У найвищому законодавчому органі – Верховній Раді України – працюють майже виключно чоловіки: за період незалежності в українському парламенті частка жінок-депутаток жодного разу не перевищувала 10%. Для порівняння, за даними інформаційної бази “Жінки у національних парламентах”, Україна знаходиться на 122 місці серед усіх країн світу за часткою жінок у парламенті (Women in National Parliaments 2011).

Наведені приклади дають нагоду побачити ще один важливий аспект

сегрегації ринку праці – *вертикальну сегрегацію*. Це один із механізмів гендерної нерівності, коли жінки і чоловіки нерівномірно розподілені за посадами та статусами всередині певної галузі або установи, наслідком чого знову ж таки стає економічна нерівність.

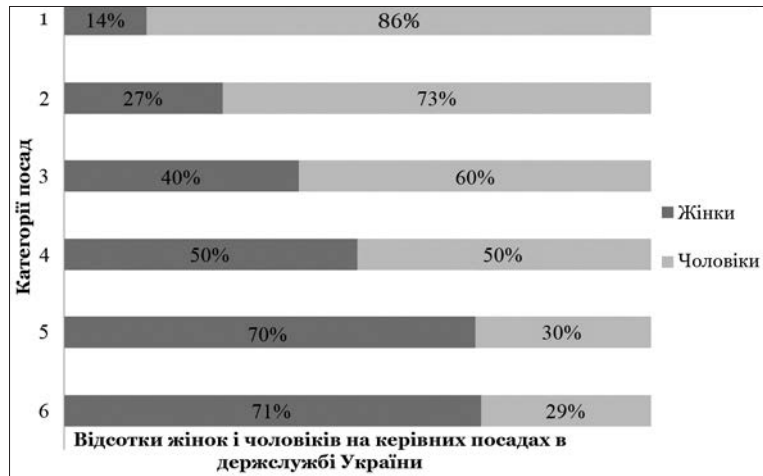
Явище, коли більшість жінок не піднімаються кар'єрною драбиною так само стрімко, як їхні колеги-чоловіки, або коли деякі керівні посади практично недоступні для жінок, називають *“скляною стелею”* (див. мал. 5.1 і мал. 5.3). Офіційних обмежень за статтю обіймати керівні посади не існує, проте на практиці піднімання жінок кар'єрними сходинками нагору спершу ускладнене, а потім взагалі зупиняється, неначе жінка впирається в невидиму, але неподоланну перешкоду.

Вертикальна і горизонтальна гендерна сегрегація ринку зайнятості – це *механізми встановлення нерівності між жінками і чоловіками*, які спричиняють різницю в оплаті праці, різні кар'єрні перспективи і різні соціальні можливості. Ці два механізми структурують ринок праці так, що жінки й чоловіки займають у ньому різні поверхи і ніші, формуючи так звану гендерну піраміду, яка зображена на малюнку 5.1.

Винятки, що підтверджують правило

Деяка частина жінок і чоловіків таки потрапляють до професій, що є нетиповими для їхньої статі. На такі ситуації частіше звертають увагу медіа, особливо з приводу професійних свят, бо це

5.2. Вертикальна гендерна сегрегація серед керівних посад державної служби України

щось незвичайне, помітне, те, що впадає у вічі.

Важливо передусім зауважити, що такі ситуації не є подібними, гендерно симетричними. Кількісна відмінність полягає в тому, що жінки статистично частіше прагнуть потрапити у “чоловічі” професії, ніж навпаки. Новітня історія знає багато прикладів “фемінізації” певних видів занять, які перед тим були “чоловічими” – наприклад, вчительська, лікарська, адвокатська, кравецька та інші професії. Пояснити, чому так трапляється, неважко, адже статус і заробітки в “чоловічих” професіях – вищі.

Чоловіки ж приходять у типово “жіночі” професії рідше. Якщо простежити кар’єрні історії в цих випадках, можна помітити, що такі чоловіки досить швидко покидають шеренгу “рядових” працівників й отримують елітарний статус. Наприклад, тисячі жінок працюють кулінарками та перукарками,

але шеф-кухарями ресторанів або дизайнерками престижних салонів доволі часто є чоловіки.

Інший можливий сценарій полягає у тому, що чоловік у “жіночій професії” порівняно швидше росте кар’єрними сходами, ніж жінка. Наприклад, у чоловіка, що приходить у школу працювати вчителем, статистично більше шансів стати невдовзі директором шко-

5.3. “Скляна стеля”

Практикум Погляньте на оголошення про вакансії. Яка гендерна сегрегація – горизонтальна чи вертикальна – відображена в цих оголошеннях?

5.4. Оголошення про робочі вакансії

ли, інструктором або директором району, ніж у його колежанки за всіх інших однакових умов.

Звичайно, на рівні щоденного спілкування такі чоловіки можуть відчувати дискомфорт від кпинів та підозр, чому це вони прийшли в “нечоловічу” професію. Але робота як соціальний інститут сама собою структурує ситуацію так, що чоловіки в “жіночих” професіях потрапляють неначе в “скляний ліфт”, що виносить їх нагору порівняно швидко.

А от коли жінки приходять у “чоловічі” професії, виникає зовсім інша ситуація. Правило “скляної стелі” стає

особливо відчутним: таким жінкам необхідно постійно доводити свою професійну спроможність, докладаючи додаткових зусиль.

Причинок для критичного мислення

Серед професійних спільнот побутує безліч сексистських жартів, на кшталт “жінка-хірург – це і не жінка, і не хірург” (те саме говорять про програмісток, учених, філософинь, політикинь, шахісток, альпіністок, таксисток і т. д.). Що означає “не жінка”? “Не хірург”? Чи існують “симетричні” вирази про чоловіків у “жіночих” професіях? Якщо так – пометикуйте, чи ставлять під сумнів їхню професійність? Їхню стать? Як це пояснити?

Час як ресурс, або гендерована домашня робота

Щоб знайти спільну підставу для порівняння роботи жінок і чоловіків, ми залучали різні показники – величина заробітку, кар’єрні здобутки, а також ставлення суспільства до певних робіт, тобто престижність. Але є ще один показник, що може бути мірилом для розподілу роботи – це час, або як люди різної статі розподіляють свій час на роботу, відпочинок та інші заняття.

Час – дуже особливий ресурс, у ньому іманентно (невилучно) закладено певне обмеження: час не можна збільшити, у добі незмінно 24 години. Усе, що люди роблять, – це по-різному використовують цей добовий ресурс, тобто по-різному розподіляють його між видами діяльності. Придивімося, як пов’язані між собою час, робота та гендер.

“Робота після роботи” – гендерний часовий розрив

Учені зауважили, що по завершенню робочого дня, а також перед його початком, існує ще певна кількість завдань, необхідних для виконання щодня. Йдеться про справи, пов’язані із приготуванням їжі, закупівлею продуктів та споживчих товарів, пранням та ремонтом одягу, прибиранням помешкань, доглядом за дітьми, людьми

похилого віку, неповносправними, хворими, а у селі та маленьких містечках – це також робота на присадибній ділянці та догляд за домашньою худобою. Порівняльні міжнародні дослідження встановили, що в 29 країнах – членках Організації економічної співпраці і розвитку – міське населення витрачає на “роботу після роботи” в середньому 3,5 години на добу, а в Росії це 4,7 години на добу.

Тобто протягом ще кількох годин кожного дня люди виконують певні види роботи. Ця “робота після роботи” має дві важливі ознаки. Перша – це те, що така робота є безкоштовною, неоплачуваною, вона не дає безпосереднього заробітку. Друга риса полягає в тому, що значну частку цієї щоденної, ідентичної у більшості сімей роботи виконують люди однієї статі – жінки.

Згідно з даними досліджень, у Росії жінки витрачають на 3,5 години більше часу кожної доби на неоплачувану роботу, ніж чоловіки. Інше російське дослідження засвідчує, що жінки витрачають приблизно втричі більше часу на неоплачувану домашню працю. Чоловіки тим часом мають удвічі більше часу на дозволя (Калабихина 2005, 151). У країнах Північної Європи жінки теж роблять більше домашньої роботи, проте гендерний часовий розрив є меншим (приблизно година). А найбільший розрив між кількістю жі-

Практикум Знайдіть на мал. 5.1 “Гендерна піраміда ринку праці” приклади “винятків, що підтверджують правило”. Як би ви інтерпретували ці винятки – як сегрегацію вертикальну чи горизонтальну?

ночої й чоловічої неоплачуваної праці спостерігають у Туреччині, Індії та Мексиці, це 4,5 – 5 годин (OECD 2011, 13–14).

Незважаючи на те, що з ростом технологізації домашньої роботи – появою пральних машин, пиломоків, хлібопічок, кулінарних напівфабрикатів – чоловіки долучаються до домашньої роботи, та все ж гендерний розрив у часі, витраченому на домашню роботу, лишається. На сьогодні не виявлено жодної країни, де б чоловіки в середньому витрачали більше часу на щоденну працю удома, у порівнянні з жінками.

Цікаво, що в розвинених країнах кількість часу, що її витрачають люди на неоплачувану роботу, загалом менша. Що заможніша сім'я, то більшою мірою домашня праця може бути передоручена назовні родини, вона набуває вигляду оплачуваних послуг – вечеряти в ресторані, ремонтувати авто в сервісному центрі, наймати інших людей для догляду за дитиною, прибирання, ремонту дому та техніки тощо. Побутова техніка теж скорочує час виконання домашньої роботи, робить її менш складною і фізично легшою.

Але для України та сусідніх пострадянських країн ситуація виглядає дещо інакше. Значна кількість родин має невисокий рівень прибутків, а це означає, що кількість домашньої роботи зростає: наприклад, вирощувати овочі для домашнього споживання, консервувати їх, латати або виготовляти одяг, пекти хліб чи ласощі тощо.

Кількість такої роботи суттєво збільшується, коли в родині є діти, люди похилого віку, люди з обмеженими можливостями, адже система соціального забезпечення сьогодні не надто розвинена. Найбільше завантаженими є малозабезпечені матері, що самостійно виховують дітей, та жінки, що доглядають тяжкохвору особу в родині. За останні десятиліття відбулося різке скорочення системи дошкільних виховних закладів – а отже, все більше жінок вимушені витрачати багато часу на догляд за малими дітьми вдома, маючи менше можливостей для оплачуваної роботи.

Додаткові витрати часу пов'язані також і з так званою *емоційною роботою* – це підтримка, допомога, співчуття, спілкування. Діти чи старші члени родини потребують підвищеної уваги, і таку турботу очікують насамперед від жінок. Так само на жінок покладено відповідальність за емоційний “мікроклімат у домі”, від них очікують розв'язання конфліктів, налагодження стосунків усередині родини тощо.

Дослідження показують, що жінки зазвичай суміщають кілька видів робіт, виконують їх паралельно, щоб вкласти в час. Наприклад, поки дитина спить удень, вдається спокійно приготувати обід, прогулянка з малою дитиною у візку вулицею поєднується із закупівлею продуктів, готування вечері може суміщатися з допомогою дітям виконати домашнє завдання тощо. Відпочинок також часто поєднується з роботою: наприклад, прасувати й дивитися

5.5. Карикатура
Херлуфа Бідструпа
“Веселе Різдво...”

телепередачу, розмовляти по телефону й кувхарити тощо.

Аби підкреслити дефіцитність жіночого часового ресурсу або його інтенсивну навантаженість, британська дослідниця Валері Брайсон назвала це явище “жіноча часова бідність”. Жіноча часова бідність виявляється також і в тому, що час на відпочинок, дозвілля,

заняття спортом та творчістю у жінок критично зменшується.

Причинок для критичного мислення

Існує відомий феміністичний вислів: “Непрацюючих матерів не буває”. Як би ви його інтерпретували? Чи існує вислів “непрацюючі батьки”?

“Справжня” і “несправжня” робота
(продуктивна і репродуктивна праця)

Зазвичай під словом “робота” розуміють таку працю, яка стосується виробництва товарів, послуг, інтелектуальної та мистецької діяльності, і яка має грошовий еквівалент (зарплату). Про таку працю кажуть “ходити на роботу” або “мати роботу”. Її цінують, вважають “справжньою”. Такі види роботи, що виконуються за грошову винагороду, у гендерній теорії називають *продуктивною працею*.

Про домашню працю кажуть “сидіти вдома”, “ніде не працювати”, “не мати роботи”, хоч насправді ця робота вимагає чимало зусиль. Це ніби “несправжня” робота, адже за неї не платять зарплату.

Проте, хоч домашня праця і не оплачується, за підрахунками, уся неоплачувана праця у світі, включно із хатньою роботою, натуральним господарством для власних потреб та неоплачуваним виготовленням товарів для збуту на

ринку, якщо її оцінювати за типовими рівнями заробітної платні, становить до 16 трильйонів доларів США, або більше 70 % загального світового виробництва (Human Development Report 1995, 97).

Таку хатню працю, роботу в домашній сфері називають *репродуктивною працею*. Сукупна репродуктивна праця у світі більша за обсягом, ніж продуктивна, а виконують її переважно жінки, і молодого, і похилого віку (бабусі). Жінки виконують цю роботу навіть тоді, коли працюють повний робочий день на фаховій роботі. Коли жінки виконують і *продуктивну, і репродуктивну роботу*, то це називають *подвійним навантаженням жінок*.

Виходить, що структура ринку праці і розподіл домашньої роботи в родині є взаємно узгодженими соціальними інститутами, що створюють жінок і чоловіків як людей із різними соціальними можливостями, різними статками й по-різному структурованими життєвими цінностями.

Рекомендована література

- Кесслер-Херрис Еліс. 2000. Женский труд и социальный порядок // Антология гендерной теории / Сост. и коммент. Е. Гаповой, А. Усмановой; пер. с англ. Е. Мельниковой. – Минск: Прописи. – С. 171–189.
- Тартаковская Ирина. 2006. Работа: а счастье в труде? // Гендер для «чайников». – М.: Звенья. – С. 127–140.

6 ГЕНДЕРОВАНИЙ СПОРТ: встановлення гендерного режиму через культуру тренування тіл і спортивних змагань

Гендерна політика в спорті

Історія участі жінок в Олімпійських іграх
Доступ жінок до керівних органів у спорті
Нерівномірне фінансування спортивних програм
для жінок та чоловіків

Види спорту і фізична активність як способи розмежування жіночих і чоловічих тіл

Жіночі тіла – завжди потенційно материнські
Розподіл спортивних дисциплін на “жіночі”
та “чоловічі”
Спортивна форма як інструмент еротизації тіл
атлеток
Жіночі й чоловічі нормативи: різні і непорівнянні
Жінки долають нові рекорди та упередження щодо
своєї спортивної “невправності”

Пильнування кордонів статі та гендерної поляризації

Гендерна верифікація в спорті
Жіноча маскулінність у спорті

Репрезентація атлеток і атлетів у медіях

Після ознайомлення з цим розділом ви зможете:

- 1) перелічити фактори, що перешкоджають участі жінок у спорті;
- 2) пояснити, як конструюється розподіл спортивних дисциплін і нормативів на “жіночі” та “чоловічі”;
- 3) проаналізувати механізми тренування фемінних та маскулічних тіл у спорті;
- 4) критично аналізувати причини “гендерної верифікації” у спорті;
- 5) ідентифікувати відмінності між репрезентацією атлеток та атлетів у медіях;
- 6) пояснити, як спортивні інституції пильнують гендерні кордони.

Гендерна політика в спорті

Історія участі жінок
в Олімпійських іграх

Кожні чотири роки у світі відбуваються найпрестижніші спортивні змагання – Олімпійські ігри. Через поширену тенденцію ідеалізувати сучасні Олімпійські ігри часто ігнорують той факт, що від самого їх заснування у 1894 році і практично до наших днів участь жінок у них є обмеженою. Головний ідеолог і засновник сучасної Олімпіади П'єр де Кубертен обстоював думку, що “жіночий спорт суперечить законам природи” та є “найбільш неестетичним

6.1. Змагання зі стрільби з лука,
Олімпіада в Лондоні, 1908 рік

видовищем, яке може спостерігати людина”. Барон де Кубертен вважав, що в Олімпійських іграх повинні змагатися лиш чоловіки, а жінкам він залишав місце вболівальниць. Очолований ним Міжнародний олімпійський комітет (МОК), що є найвищим адміністративним органом Олімпійських ігор, дотримувався тієї ж політики.

Жінок не допустили до змагань у перших сучасних Олімпійських іграх 1896 року. Та їм усе ж вдалось виступити на двох наступних Олімпіадах: у 1900 та 1904 роках – під час підготовки яких МОК передав основні організаційні повноваження комітетам у містах-господарях (Парижі та Сент-Луїсі). Завдяки цьому жінки, хоч і в незначній кількості та без офіційного дозволу МОК, взяли участь в Олімпіаді. Пізніше програми Олімпійських ігор включали й жіночі змагання, але останні не мали такого ж статусу, як чоловічі.

У 1920-і роки, завдяки неабияким зусиллям Аліс Міліат та діяльності заснованої нею Міжнародної жіночої спортивної федерації, упередженість МОК щодо участі жінок в Олімпійських

Розділ 6 ☒ Гендерований спорт: встановлення гендерного режиму...

Рік	Місто	Кількість видів спорту, у яких змагались жінки	Кількість дисциплін, у яких змагались жінки	Види спорту, у яких змагались жінки ("+" позначає види спорту, що після 1920 року було додано до жіночої програми вперше)	Кількість атлеток, що виступали на Олімпіаді	% Жінок серед осіб, що виступали на Олімпіаді
1896	Афіни	–	–	–	–	–
1900	Париж	2	2	Гольф (неофіційно) Теніс (неофіційно)	22	2,2
1904	Сент-Луїс	1	3	Стрільба з лука	6	0,9
1908	Лондон	2	4	Теніс Стрільба з лука	37	1,8
1912	Стокгольм	2	5	Плавання Теніс	48	2
1920	Антверпен	2	8	Плавання Теніс	63	2,4
1924	Париж	3	10	+ Фехтування	135	4,4
1928	Амстердам	4	14	+ Гімнастика + Легка атлетика (Теніс скасовано)	277	9,6
1932	Лос-Анджелес	3	14	(Гімнастику скасовано)	126	9
1936	Берлін	4	15	+ Гімнастика	331	8,3
1948	Лондон	5	19	+ Веслування на байдарках і каное	390	9,5
1952	Гельсінкі	6	25	+ Кінний спорт	519	10,5
1956	Мельбурн	6	26		376	13,3
1960	Рим	6	29		611	11,4

Рік	Місто	Кількість видів спорту, у яких змагались жінки	Кількість дисциплін, у яких змагались жінки	Види спорту, у яких змагались жінки ("+" позначає види спорту, що після 1920 року було додано до жіночої програми вперше)	Кількість атлеток, що виступали на Олімпіаді	% Жінок серед осіб, що виступали на Олімпіаді
1964	Токіо	7	33	+ Волейбол	678	13,2
1968	Мехіко	7	39		781	14,2
1972	Мюнхен	8	43	+ Стрільба з лука	1059	14,6
1976	Монреаль	11	49	+ Академічне веслування + Баскетбол + Гандбол	1260	20,7
1980	Москва	12	50	+ Хокей на траві	1115	21,5
1984	Лос-Анджелес	14	62	+ Стрільба + Велоспорт	1566	23
1988	Сеул	17	72	+ Теніс + Настільний теніс + Вітрильний спорт	2194	26,1
1992	Барселона	19	86	+ Бадмінтон + Дзюдо	2704	28,8
1996	Атланта	21	97	+ Футбол + Софтбол	3512	34
2000	Сідней	25	120	+ Важка атлетика + П'ятиборство + Теквондо + Тріатлон	4069	38,2
2004	Афіни	26	125	+ Боротьба	4329	40,7
2008	Пекін	26	127		4637	42,4

6.2. Участь жінок у Літніх Олімпійських іграх

іграх почала слабшати. Саме в цей час очільник МОК П'єр де Кубертен, який продовжував обстоювати чоловічі інтереси, пішов на пенсію, і в МОК уже не було єдиної позиції щодо участі жінок в Олімпійських іграх. Більшість членів МОК проголосувала за те, щоб дозволити жінкам брати участь у змаганнях із тенісу, плавання, а пізніше і з легкої атлетики. На ці рішення також вплинула хвиля емансипаційних рухів, відома як "перша хвиля фемінізму", що охопила Європу та Північну Америку на початку ХХ століття (Hargreaves 1994, 209–213).

Попри, здавалося б, значний прогрес жінок у спорті, регулярні нові рекорди в усіх дисциплінах, їхня участь в Олімпійських іграх залишалась мізерною: аж до 1952-го року жінки не становили й десятої частини тих, хто виступали на Олімпіаді (див. табл. 6.2).

Доступ жінок до керівних органів у спорті

Однією з основних перешкод для жінок у спорті залишається їхнє критично мале залучення до керівних органів. Чоловіки контролюють більшість головних спортивних інституцій: Національні олімпійські комітети, Міжнародні спортивні федерації і сам Міжнародний олімпійський комітет (див. табл. 6.3). Жодна жінка ще не очолювала МОК, а перша жінка ввійшла до його складу тільки в 1981 році. Станом на 2011 рік із 110 осіб, що входять у МОК, лише 19 – жінки.

Така диспропорція між кількістю жінок та чоловіків на керівних посадах

характерна для спортивних організацій і міжнародного, і локального рівнів. У Національному олімпійському комітеті України станом на 2012 рік усі головні посади обіймають чоловіки.

	Національні олімпійські комітети, %	Міжнародні спортивні федерації, %
Жінки у виконавчих комітетах	17,6	18,0
Жінки на посаді Президентки	4	3,2
Жінки на посаді Генеральних секретарок	9	3,9

6.3. Представництво жінок на керівних посадах у спорті

Причинок для критичного мислення

Як, ви гадаєте, може впливати на політику залучення жінок до спортивних змагань кількість жінок та чоловіків на керівних посадах?

Нерівномірне фінансування спортивних програм для жінок та чоловіків

Важливим показником є не лише кількісне залучення жінок до спорту, але й фінансові ресурси, спрямовані на розвиток жіночого та чоловічого спорту. Фінансування спортивних програм для жінок та чоловіків різниться і за рівнем

Кošти на фінансування Програми			
Розділи Програми	Орієнтовна вартість (гривень)		
	кошти державного бюджету	позабюджетні кошти	всього
1.1. Управління футболом	-	830.000	830.000
1.2. Правове забезпечення	-	150.000	150.000
1.3. Фінансове і матеріально-технічне забезпечення	44.700.000	-	44.700.000
1.4. Професіональний футбол	-	39.120.000	39.120.000
1.5. Дитячо-юнацький футбол	32.240.000	-	32.240.000
1.6. Любительський футбол	1.500.000	-	1.500.000
1.7. Підготовка збірних команд країни	-	274.000	274.000
1.8. Науково-методичне і медичне забезпечення	260.000	262.000	522.000
1.9. Робота з підготовки, розстановки, використання і підвищення кваліфікації фахівців з футболу	-	1.540.000	1.540.000
1.10. Суддівство в змаганнях з футболу	-	174.600	174.600
1.11. Робота з організації і проведення змагань	-	-	-
1.12. Футзал	250.000	-	250.000
1.13. Жіночий футбол	80.000	-	80.000
1.14. Футбол інвалідів	670.000	-	670.000
1.15. Футбол ветеранів	-	600.000	600.000
1.16. Інформаційне забезпечення	-	106.000	106.000
Разом	79.700.000	43.056.600	122.756.600

6.4. Таблиця фінансування Програми розвитку футболу

розподілу державних коштів для дитячих спортивних секцій, і за обсягом гонорарів за виграші на професійних міжнародних змаганнях.

Для прикладу, погляньте на затверджену Кабінетом Міністрів України “Цільову комплексну програму розвитку футболу в Україні на 1997–2002 роки” (табл. 6.4). Було задекларовано, що ця програма сприятиме розвитку жіночого футболу в Україні. Але з таблиці видно, що на жіночий футбол було виділено 80 тисяч гривень, що ста-

новить лиш 0,06 % від загальних фондів, призначених для розвитку футболу в Україні (122,8 мільйони гривень). Це означає, що 99,04 % фінансування було спрямовано в чоловічу групу.

Не менш помітними є розбіжності фінансових нагород для атлеток та атлетів найвищого рівня. За перемогу на Чемпіонаті Європи з футболу в 1989 році німецькі футболістки отримали лише чайний сервіз. Навіть у тенісі – виді спорту, де змагання серед жінок одними з перших увійшли до програ-

ми Олімпійських ігор, і який регулярно транслюють телевізійні мережі, існують суттєві розбіжності між винагородами для жінок та для чоловіків. Наприклад, титулованій тенісистці Біллі Джин Кінг після її виграшу на Вімблдонському турнірі у 1966 році вручили лише ваучер вартістю у 45 фунтів стерлінгів на придбання товарів в одному з лондонських універмагів. Тільки з 2007 року жінки почали отримувати однаковий із чоловіками грошовий приз на Вімблдоні.

Види спорту і фізична активність як способи розмежування жіночих і чоловічих тіл

Спорт є одним з інститутів, через які реалізується гендерна сегрегація, встановлюється різний доступ до певних ресурсів для жінок та чоловіків. Та просте зростання участі жінок у спорті не здатне подолати цю сегрегацію: спорт як соціальний інститут залишається механізмом гендерного розділення, він “оприроднює” відмінності між жінками і чоловіками, надає цим відмінностям буцімто одвічності й позаісторичності. І навіть навпаки, що більше в спорті ставало жінок, то пріоритетнішою була ця функція розділення. Так, спорт і далі функціонує як інститут, що генерує гендерну відмінність і нерівність.

Жіночі тіла – завжди потенційно материнські

У XIX та на початку XX століть спорт нерідко вважали небезпечним для жі-

нок: мовляв, спорт може зашкодити здатності народжувати дітей.

Причинок для критичного мислення

Що ще жінкам того часу було заборонено, з огляду на загрозу репродуктивному здоров'ю?

Розуміння негативного впливу фізичних вправ на репродуктивне здоров'я жінки постійно змінювалось: спочатку перестороги стосувались фізичних вправ загалом, згодом – лиш окремих видів спорту, таких як біг на довгі дистанції чи їзда на велосипеді, а тепер перестороги виникають переважно тоді, коли жінки переходять нові гендерні кордони: займаються бодібілдингом, важкою атлетикою, різними видами єдиноборств та футболом.

Безумовно, звичні у професійному спорті фізичні перевантаження та травми можуть мати негативний вплив на здоров'я людей і на їхні репродуктивні функції. Проте спорт майже завжди вважається потенційно шкідливим тільки для жінок і ніколи – для чоловіків.

Показовою є ситуація, пов'язана з включенням жіночого боксу в програму Олімпійських ігор у Лондоні 2012 року. Чимало критики в кінці 1990-х викликав дозвіл Асоціації аматорського боксу Англії виступати жінкам із десятилітнього віку в боксерських змаганнях. Головними аргументами проти жіночого боксу були пояснення, що бійка та фізична агресія не відповідають “нормам жіночої поведінки”, та апеляції до “емоційної нестабільності жінок” і не-

Екскурс в історію

У 1972 році Конгрес США прийняв закон “Стаття IX Поправок до закону про освіту в США”. Цей закон забороняв гендерну дискримінацію у фінансованих державою освітніх програмах і поширювався також на спортивну політику, як важливу складову навчального плану шкіл та університетів.

Статистичні дані, отримані після запровадження закону, перевершили найсміливіші сподівання: якщо в 1971 році лише 1 з 27 школярок відвідувала спортивну секцію, то в 2006 ця пропорція становила 2 з 5 – тобто участь дівчат у спорті за кілька десятиліть збільшилася на 800% (Levit, Verchick 2006, 109). Подібна стрімка динаміка спостерігається і в університетах: до запровадження Статті IX жінки становили лише 2% студентства, яке займалось спортом, до 2001 року їхня кількість зросла до 43%, в абсолютних цифрах кількість студенток-атлеток сягнула з 32 тисяч до 150 тисяч. Кількість чоловіків та хлопців в освітніх спортивних програмах за цей час майже не змінилась.

Оскільки в США професійний спорт безпосередньо пов'язаний з університетським, а той, своєю чергою, – зі шкільним, Стаття IX, змушуючи освітні заклади забезпечувати жінкам та чоловікам рівні можливості в спорті, сприяла появі нового покоління атлеток і кинула виклик стереотипам про спортивну “бездарність” жінок.

На прикладі Статті IX проаналізуйте, як державне регулювання може стимулювати або знеохочувати жінок до участі в спорті. На вашу думку, чи виправданим є твердження, що незначна участь жінок у спорті зумовлена їхнім небажанням займатись спортом?

безпечності боксу для їхнього здоров'я (Choi 2000, 24). Тоді ж британський боксерський промоутер Френк Малоні в інтерв'ю БіБіСі заявив, що жінки можуть бути присутніми на боксерському рингу тільки як дівчата, що оголошують номер раунду, проходячи по рингу в бікіні.

Причинок для критичного мислення

Чому, на вашу думку, тілесне насильство й агресію серед жінок та чоловіків сприймають по-різному? Чому синці, рани та шрами “прикрашають” чоловіка?

Розподіл спортивних дисциплін на “жіночі” та “чоловічі”

Майже всі види спорту мають імідж “жіночих” чи “чоловічих”, залежно від того, що вдаліше можна показати цим заняттям – фемінність чи маскуліність. Відтак, у хокей грають головно

хлопці, а фігурним катанням займаються переважно дівчата. Коли чоловіки беруть участь у видах спорту, що мають реноме “фемінних” (де є елементи танцю тощо), то їх виступи, як правило, відмінні від виступів жінок та орієнтовані на демонстрацію маскуліності. Наприклад, у фігурному катанні програма змагань у чоловіків відрізняється від жіночої та наповнена складнішими елементами, а в парних змаганнях чоловік виконує підтримки (що значить, носить жінку на руках і плечах), показуючи свою фізичну силу.

Якщо взяти інший приклад – спортивну гімнастику – то і тут вправи для жінок та чоловіків різні. Вільну програму жінки виконують під музику, що має демонструвати їхню грацію, тоді як чоловіки виступають без музики і не виконують танцювальних рухів. Водночас чоловіки виконують вправи на

Практикум Прочитайте фрагмент статті з газети "Високий замок" (2011 рік). Зверніть увагу на мову, якою автор описує атлеток. Проаналізуйте аргументи автора проти участі жінок у важкій атлетиці та бодібіндингу. Чи можливо використати ті самі аргументи проти участі чоловіків у цих видах спорту?

**На заздрість чоловікам чи собі на шкоду?
Науковці визнали важку атлетику, культуризм та футбол небезпечними
для жінок видами спорту**

Боротьба представниць прекрасної половини людства за статеву рівність останнім часом таки почала передавати куті меду. Після ряду триумфів у політиці, бізнесі та мистецтві жінки вирішили посперечатися з чоловіками й на предмет кращого фізичного гарту, тож все частіше атакують ті види спорту, які сильні світу цього придумали виключно для себе. Звісно, віра та завзяття гори рушать, але хіба намагання обдурити природу рано чи пізно не вилізе боком?

<...> Лише дециця амбітних грацій усвідомлюють, яку ціну вони можуть заплатити за експерименти над власним організмом. Цілком припустимо, коли нечисленна група дорослих жінок розпочинає інтенсивні тренування у рингу чи тренажерному залі, ці люди знають про усі можливі ризики і готові жертвувати чимось особистим заради, наприклад, медалі чемпіонату світу. Проте для більшості аматорів та навіть початкуючих професіоналів у променях такої спортивної слави ховається справжня небезпека. Досить часто захопливі повідомлення у ЗМІ про силу жіночого тіла створюють у суспільстві таку собі ілюзію для наслідування. Тисячі школярок хаотично хапаються за штангу, одягають боксерські рукавиці – бо «мусять» довести хлопцям у класі, що можуть здолати їх не тільки у швидкості розв'язання математичних задач... У 2008-му польські журналісти просто-таки оспівували результати 13-річної важкоатлетки. «Вага, яку підіймає Магда, не під силу її ще поки безвусим ровесникам. Без сумніву, це наша олімпійська надія!». У пориві емоцій ніхто навіть не зауважив, що, згідно із рекомендаціями Міжнародної федерації, піднімати над головою понад сто кілограмів «заліза» можна тільки у шістнадцять років – коли в організмі людини стабілізуються усі фізіологічні процеси. Сьогодні про перспективну Магду чомусь вже не пишуть – і дай Боже, аби з її здоров'ям було все гаразд.

Не все так просто і з професійними майстринями бодібіндингу. Формування стрункої та пропорційної фігури, спалювання зайвих жирів, підвищення імунітету – для досягнення таких результатів цілком достатньо легких пробіжок та елементарного комплексу вправ. Натомість роздуті до нереальних розмірів біцепси-трицепси неможливі без приймання гормональних препаратів. Такого, наприклад, як тестостерон. Цей статевий гормон майже не виробляється жіночим організмом, тому тільки штучні ін'єкції дозволяють тендітному тілу «розбухати» у розмірах. Попервах наслідки тішать око, та через рік-другий...

<...> Жінка, яка споконвіків асоціювалася з чуттєвістю та граційністю, тепер, у прямому сенсі слова, може зупинити галопуючого коня. Широкоплеча африканка Кастер Семєня, агресивна майстер нокаутів Лейла Алі, згустки м'язів із манікюром та нафарбованими губами у тренажерних залах – навіть секундного погляду на такі аномалії вистачає, аби зрозуміти, чому серед чоловічої аудиторії планети успіхом і надалі користуються теніс, гімнастика та гольф. Проти природи не попреш.

кільцях, брусах та гімнастичному козлі, де визначальними є сила верхньої частини тіла та здатність її контролювати. Цікаво, що вправу “опорний стрибок” у спортивній гімнастиці і жінки, і чоловіки виконують на одному снаряді. Попри це, вимоги до виконання стрибків та оцінювання їх складності на цьому снаряді відмінне для жінок і чоловіків.

Причинок для критичного мислення

Єдиними видами програми Літньої Олімпіади, де не можуть змагатись чоловіки, є синхронне плавання та художня гімнастика. Чим, на вашу думку, це зумовлено?

Спортивна форма як інструмент еротизації тіл атлеток

Ще однією відмінністю в багатьох видах спорту є вимоги до спортивної форми для жінок та чоловіків. Різний крій спортивної форми підкреслює різні частини тіла, спричиняє різну мобільність і свободу рухів атлеток та атлетів.

Раніше спортивна форма для жінок закривала більшу частину тіла, була незручною, обмежувала фізичну активність жінок. Тепер, зі зростанням кількості жінок у спорті та становленням комерційного ринку професійного одягу, спортивна форма стала комфортною та високотехнологічною. До того ж вона нерідко виконує і функцію еротизації жіночого тіла. Наприклад, у пляжному волейболі донедавна жінки повинні були грати в бікіні, тоді як чоловіки виступали в шортах та майках. Такі правила викликали чимало крити-

6.5. Пляжний волейбол на Олімпійських іграх у Пекіні (2008 рік): офіційна жіноча форма – бікіні, офіційна чоловіча – шорти і майки

ки; особливо це стосувалось атлеток із країн, де релігійні та культурні традиції перешкоджають жінкам оголювати тіло. Через це деякі жіночі команди не могли виступати на міжнародних змаганнях із пляжного волейболу. Лише на початку 2012 року Міжнародна федерація волейболу переглянула свою політику щодо спортивної форми і дозволила жінкам змагатись у пляжному волейболі в коротких шортах та майках.

Жіночі й чоловічі нормативи: різні і непорівнянні

Якщо жінки та чоловіки виступають в однакових видах спорту, часто правила для жіночих та чоловічих змагань відрізняються. Приміром, у професійних баскетбольних змаганнях нововведенням Міжнародної федерації баскетболу 2004 року стали різні за діаметром баскетбольні м'ячі, якими грають жінки та чоловіки. У багатьох дисциплінах чоловіки змагаються протягом тривалі-

шого часу та на довшій дистанції. Наприклад,

- у великому тенісі жінки грають до двох переможних сетів, а чоловіки – до трьох;
- у біатлоні жіноча естафета побудована за принципом 4 по 6 км, а чоловіча – 4 по 7,5 км;
- легкоатлетична дистанція для бігу з перешкодами для жінок становить 100 м, а для чоловіків – 110 м;
- у дзюдо поєдинки для жінок тривають 4 хвилини, а для чоловіків – 5 хвилин.

Подібних відмінностей багато. Тож самі правила змагань конструюють бучімто істину, що чоловіки – сильніші і вправніші за жінок. Ніби те, що вони можуть м'ячем більшого діаметру потрапити в кошик і пробігти на 10 метрів більше, і є свідченням цих переваг. Хоча і жінки, і чоловіки, щоправда окремо, виступають у марафонському бігу на дистанції понад 42 км, що потребує неабиякої витривалості. На думку гендерних дослідниць, відмінності в правилах змагань, хоч які мінімальні, дають один ефект – результати чоловіків та жінок неможливо порівняти. А тому процвітає переконання, що всі атлетки – менш витривалі й слабші, ніж усі атлети (Crawley, Foley, Shehan 2008, 132).

Жінки долають нові рекорди та упередження щодо своєї спортивної "невправності"

У своїх дослідженнях Райвен Коннелл вказує, що жінки та чоловіки залучені

до тренувань у спорті в цілковито різний спосіб (Connell 1983). У результаті цього, вони формують та відчують свої тіла по-різному: різні розміри, різні можливості, різна сила. Спорт слугує механізмом для тренування різних досвідів тілесності.

Наприклад, Айріс Маріон Янг у статті "Кидаючи як дівчина" описує навик жінок зосереджувати рух в окремій частині тіла, замість того, щоб використовувати всю його потужність. Дослідниця зазначає, що фізичне втілення фемінності виявляється в практиках тілесного обмеження:

Дівчат навчають активно перешкоджати власним рухам, їм постійно кажуть бути обережними, щоб не забитися, не забруднитись, не пошкодити одяг (Young 1980, 153).

Така загальнокультурна норма тілесних рухів для жінок поширюється також і на спорт. Однак, якщо в жінок є підтримка оточення і можливість тренуватись, не обмежуючи своє тіло такими "нормами фемінності", то вони здатні показати серйозні спортивні досягнення. Зараз у багатьох дисциплінах жінки наздоганяють результати чоловіків. Еліс Кашмор, аналізуючи рекорди в марафоні (спортивній дисципліні, де атлетки та атлети долають однакову дистанцію – 42 кілометри 195 метрів на тих самих умовах) серед жінок та чоловіків із 1925 по 2004 рік, робить висновок, що на початку 2000-х років швидкість жінок становила приблизно 92% від швидкості чоловіків, тоді як у 1925 році цей показник сягав

6.6. Кетрін Світзер стала першою жінкою, яка з офіційним номером пробігла Бостонський марафон у 1967 році. Коли один з організаторів марафону усвідомив, що в забігу є жінка, то намагався виштовхати Кетрін зі словами: “Забирайся геть із мого марафону і поверни мені цей номер”

лише 68% (Cashmore 2005, 153). Сучасні рекорди жінок у марафоні не лише наближаються до результатів чоловіків, а й значно перевершують час, який демонстрували чоловіки ще на початку ХХ століття. Кашмор стверджує, що головною рушійною силою в цьому процесі став доступ жінок до спорту, і передбачає, що різниця результатів жінок та чоловіків згодом нівелюватиметься, особливо, якщо жінки змагатимуться разом із чоловіками.

Щобільше, чимало рекордів жінок є недосяжними для чоловіків. Наприклад, американка Ліндсей Ван тривалий час тримала світовий рекорд і серед жінок, і серед чоловіків у стрибках на лижах із трампліна. Саме завдяки їй

зусиллям та тривалій судовій боротьбі з Міжнародним олімпійським комітетом цю дисципліну серед жінок уперше включено до Олімпійської програми на Іграх 2014 року в Сочі.

Пильнування кордонів статі та гендерної поляризації

Хоч “спорт як соціальний інститут” прагне розмежувати, розділити жіночі і чоловічі тіла, позначити їх як цілковито різні, без найменшої подібності між ними, та “спорт як фізична тренуваність” цю різницю повсякчас спростовує. Інакше кажучи, з одного боку, в організації майже всіх видів спорту існує чіткий розподіл на “жіночий” і “чоловічий”, а з іншого боку, спорт – це

арена, де багато жінок здатні сформувати тіла та досягти майстерності, що перевершує здібності більшості чоловіків.

Завдяки досягненням жінок у спорті, по-іншому сприймаються фемініність та маскуліність, межі прийнятності різних тіл розширюються. Саме в спорті є великий потенціал поставити під сумнів гендерний бінарний поділ. Проте політика спортивних інституцій має протилежний ефект. Розподіл спортивних дисциплін на “жіночі” та “чоловічі”, який нібито покликаний захищати принципи “чесної гри”, дає право спортивним організаціям встановлювати, що таке “стать” і яким стандартам повинні відповідати тіла атлеток і атлетів, щоб бути допущеними до тих чи інших змагань.

Гендерна верифікація в спорті

Для визначення меж статі в спорті порівняно нещодавно було введено процедуру гендерної верифікації, тобто перевірку статі людини. Поширеною є думка, що ця практика була започаткована в період Холодної війни на спортивних майданчиках, де СРСР та США змагались між собою за кількість здобутих медалей (Sullivan 2011, 403). У 1960-х дві радянські атлетки, Ірина та Тамара Пресс, встановили 26 світових рекордів та здобули 6 золотих олімпійських медалей. За неабиякі спортивні досягнення та розвинені м’язи, що не відповідали традиційним уявленням про фемініність, сестер Пресс почали

підозрювати в тому, що вони – чоловіки. Ці події разом зі спортивним протистоянням між СРСР та США стали підставою для впровадження гендерної верифікації у професійний спорт у 1966 році.

Тоді як усі атлетки повинні були проходити принизливі процедури, серед яких і так звані “голі паради” перед комісією, яка розглядала статеві органи учасниць змагань, жодних подібних процедур на визначення статі ніколи не застосовували до чоловіків. Вважалось, що “фальшивою” може бути тільки “жінка” в надії виграти змагання, адже “фальшивий чоловік” не має жодних шансів серед “справжніх” чоловіків. Крім того, статевий принцип забезпечує не чесну гру, а головню – розподіл осіб на дві категорії: жінок та чоловіків. Водночас, замість надання жінкам більших можливостей для участі у спорті, постійно конструюється уявлення про те, що вони – слабші за чоловіків. Очевидно, існують більш резонні формальні підстави для забезпечення “чесної гри”: наприклад, висота, розмах рук, вагова категорія тощо. Однак головна увага спорту як інституту прикута саме до бінарного статево-гендерного розподілу та підтримання політики гендерної сегрегації.

Сучасні методи гендерної верифікації у спорті значно відрізняються від того, якими вони були в час запровадження цієї процедури. Чимало ресурсів та часу спортивні інституції інвестували у вдосконалення цих гендерних тестів, що тепер передбачають хромо-

6.7. Кастер Семеня виграє забіг на 800 метрів на Чемпіонаті світу з легкої атлетики 2009 року в Берліні

сомні та гормональні аналізи. Проте, оскільки поняття статі та гендеру є соціально конструйованими, а відтак, змінними категоріями, жоден тест не зможе дати остаточної відповіді.

Одним із найгучніших випадків чергового провалу процедури гендерної верифікації є випадок південноафриканської бігунки Кастер Семені. У серпні 2009 року Семеня виграла золоту медаль на Чемпіонаті світу з легкої атлетики на дистанції 800 метрів. Після цієї перемоги Міжнародна асоціація легкоатлетичних федерацій відсторонила Семеню від змагань та змусила її пройти гендерну верифікацію. Під-

ставою для такого рішення стали надзвичайні атлетичні здібності Семені та її розвинена мускулатура. Через таку політику легкоатлетка була позбавлена права виступати на змаганнях упродовж майже цілого року, вона повинна була пройти примусові тестування та стала об'єктом пильної уваги медій, які спекулювали цією темою.

Цікаво, що за історію гендерних тестів не було виявлено жодного “однозначного” чоловіка, який би “вдавав із себе жінку”, а ті особи, які мали “нечіткі” результати тестів, не відзначились особливими атлетичними перевагами. Водночас усі атлетки, хто проходили ці обов'язкові тести, зазнали емоційного тиску, зневаги та приниження, без огляду на те, визнали їх «жінками», чи ні (Sullivan 2011, 406).

Жіноча маскулінність у спорті

Згадайте схему “двох гендерних шухляд” (іл. 3.2), яка стверджує про прямий зв'язок між статтю, гендером та сексуальністю людини. Згідно з цією типовою схемою, якщо особа є феміною та має сексуальне бажання, спрямоване на чоловіків, то така особа є за статтю жінкою. І відповідно, від чоловіка очікується маскулінна поведінка та сексуальне бажання, спрямоване на жінок. Схема “двох гендерних шухляд” не передбачає інших варіантів поєднання статі, гендеру та сексуальності. Оскільки спорт безпосередньо пов'язаний із маскулінністю, то що стається з жінками, які займаються спортом?

**6.8. Фотосесія
футболісток
“Росіянки” у бікіні**

Коли хтось не вписується в логіку чи закономірність, визначену принципом “двох гендерних шухляд”, то зазвичай це викликає неспокій. Якщо людина є не фемінною – наприклад, має дуже розвинену мускулатуру або демонструє надзвичайні атлетичні здібності – то сумніву можуть піддавати стать людини, як це було у випадку з Кастер Семенею. Як зазначає дослідниця Шеріл Коул:

Жіноче атлетичне тіло було і залишається підозрілим через свою видиму маскулінність і свою позицію на межі, яка кидає виклик нормативним фемінним та маскулінним тілам” (Cole 1993, 90).

Це питання є особливо важливим для жінок, які виступають у маскулінних видах спорту. Оскільки така ситуація виходить за межі зрозумілих схем, атлетки, намагаючись все ж відповідати логіці “двох гендерних шухляд”, компенсують свої атлетичні здібності

на спортивному майданчику додатково підкресленою фемінністю поза ним. Цей ефект має назву “виправдувальна фемінність” (Crawley, Foley, Shehan 2008, 63). Щоб уникнути можливих сумнівів щодо своєї “правильної” жіночності, атлетки навіть після виснажливих спортивних виступів виходять на публіку вже з макіяжем та хорошою зачіскою.

Прикладом такої виправдувальної жіночності може слугувати фотосесія футболісток клубу “Росіянка” у бікіні (мал. 6.8). В інтерв'ю під час фотосесії гравчиня клубу Ельвіра Тодуа коментує, що так вони хотіли продемонструвати, що у футбол можуть грати й жіночні жінки: “Хочеться, щоб люди бачили, що це не якісь чоловікоподібні дівчата, що це дівчата симпатичні і красиві, з гарними фігурами, щоб приходили на футбол і не виникало думок, що це не красиво чи не витончено”. Ще один приклад

стосується культуристок із розвиненими м'язами, які під час змагань позують в еротичних купальниках, роблять яскравий макіяж, намагаючись заакцентувати увагу і на фемінності.

Інший аспект схеми “двох гендерних шухляд” стосується зв'язку між гендером та сексуальністю: якщо особа є маскуліною, і вона – жінка, то на кого спрямована її сексуальність?

Суспільна гомофобія має значний вплив на поведінку атлеток, незалежно від їхньої сексуальності. Деякі дослідниці вважають, що “переслідування лесбійок” у спорті навіть більше позначається на участі гетеросексуальних жінок: вони або загалом уникають маскулічних видів спорту або беруть участь у них із пересторогою, бояться розвивати фізичну силу, що може ставити під сумнів їхню фемінність (Crawley, Foley, Shehan 2008, 139). Дуже незначна кількість атлеток та тренерок у професійному спорті готові прийняти ймовірні виклики і зробити **камін-аут**. Та більшість жінок, що задіяні в спорті, бояться завадити своїй спортивній кар'єрі та зазнати публічного осуду.

Попри те, що в спорті, як і в інших суспільних інститутах, відтворюється схема “двох гендерних шухляд”, таке розуміння характеристик людини є надзвичайно обмеженим. Очевидно, що вид спорту, яким займається особа, ніяк не впливає на її сексуальність. Так само стать особи не є визначальною для вибору фізичних вправ. Стать, гендер людини та її сексуальність, а також обрані види фізичної активнос-

ті можуть поєднуватись цілковито порізно.

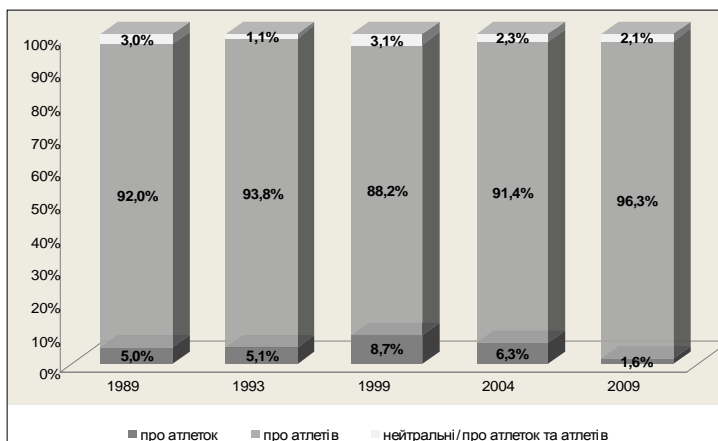
Репрезентація атлеток і атлетів у медіях

Результати численних досліджень показують, що в медійному висвітленні спортивних подій є значний гендерний дисбаланс. Кількість спортивних матеріалів, присвячених жінкам, – мізерна. В основному увага медій прикута або винятково до виступів відомих атлеток у фемінних видах спорту, що трапляється не дуже часто, або до курйозних аспектів життя атлеток, безпосередньо не пов'язаних зі спортом. Лише в рідкісних випадках жіночий спорт висвітлюється серйозніше та вичерпніше.

Майкл Месснер разом із колегами здійснив дослідження того, як у 1990-х змінювалась кількість та якість журналістських матеріалів про жінок у спорті. Їхньою гіпотезою було те, що значна популяризація спорту серед жінок завдяки, зокрема, антидискримінаційній Статті IX та перемозі американок на Чемпіонаті світу з футболу 1999 року, якісно відобразяться й на медіях. Проте гіпотеза не підтвердилась, Месснер стверджує, що ситуація залишилась майже незмінною. Він виділяє чотири основні тенденції, яких дотримуються медії, коли пишуть про жіночий спорт:

Камін-аут (від англ. *coming out* – “вихід”; скор. від *coming out of the closet* – “вихід із шафи”, “вихід із затінку”) означає процес відкриття іншим людям своєї гомосексуальності, бісексуальності чи трансгендерності.

6.9. Розподіл медійних новин про атлеток і атлетів

замовчування, сексуалізація, **мізогінія** та вибіркоче залучення провідних атлеток (Messner 2002, 92).

Графік 6.9 наочно демонструє результати стратегії замовчування, коли жінкам у спортивних новинах виділяють менше ніж 10 % ефірного часу. Така статистика не є винятковою для США, подібні результати притаманні багатьом регіонам світу.

Одним із поширених аргументів, які використовують медійні компанії на захист такого диспропорційного висвітлення спортивних подій, є те, що жіночий спорт – менш динамічний, а тому не такий цікавий для глядацької аудиторії та рекламних агенцій. Проте медії самі створюють такий викривлений образ жіночого спорту.

Завдяки певним механізмам, прямим і непрямим повідомленням, медії постійно підкреслюють, що чоловічий спорт є важливішим, ніж жіночий. Взяти для прикладу технічне забезпечення змагань. У медіях приділено значно більше уваги технічним деталям спор-

тивних подій, де беруть участь чоловіки, а також цим змаганням надають найкращий ефірний час і цим забезпечують успіх серед аудиторії та рекламодавців. Численні камери, які з різних ракурсів знімають подію, активне використання спеціальних ефектів (як уповільнені повтори найцікавіших моментів), частіше залучення статистики, велика кількість людей, які обслуговують та коментують подію, – усе працює на створення іміджу важливості спортивної події, де змагаються чоловіки. У жіночих дисциплінах значно менше коментаторської уваги приділено стратегіям, тактикам, історії та технічній вправності атлеток, головний фокус найчастіше прикутий до їхньої зовнішності та емоцій, чи то на спортивному майданчику, чи то поза ним.

Мізогінія (від грец. *misos* – ненависть або зневага та *gune* – жінка) – зневага, презирство, принизливе ставлення до жінок як до групи, переконання, що жінки гірші за чоловіків.

Практикум Подані фрагменти спортивних оглядів взято з одного видання. Порівняйте, у яких тональностях пишуть про тенісисток і тенісистів.

Гарна Маша добре грає у теніс

Світ потроху забуває "секс-бомбу" російського тенісу Анну Курнікову. Вона хоч і цілується з Енріке Іглесіасом, але на турнірах програє у першому колі. До того ж за привабливістю їй не поступається інша російська тенісистка – Марія Шарапова. Маша дуже подобається прихильникам. Он яку величезну шоколадку подарували їй у Токіо напередодні відкриття престижного тенісного турніру Pan Pacific Open!

Газета "Високий замок", травень 2005

Федерер розлютив Х'юїтта?

На тенісних кортах американського Х'юстона вийшов на фінішну пряму підсумковий у сезоні чоловічий турнір ATP Masters Cup. Сьогодні зранку звання кращого тенісиста сезону і майже чотири з половиною мільйона доларів розіграють лідер світового рейтингу швейцарець Роджер Федерер та третя ракетка турніру австралієць Лейтон Х'юїтт. Беззаперечним фаворитом фіналу фахівці вважають Федерера, і не лише тому, що на груповій стадії змагань швейцарець одного разу вже змусив австралійця зачохлити ракетку (6:3, 6:4). Цей сезон складається для тенісиста із Базеля дуже вдало.

Газета "Високий замок", травень 2005

Важливу роль відіграє і мова коментаторського супроводу. Спорт за замовчанням вважається чоловічим, а в жіночих змаганнях підкреслюють гендерну складову: футбол – жіночий футбол, або фінал – жіночий фінал. Окрім того, медіа мають тенденцію говорити про атлеток, використовуючи лише їхнє ім'я, натомість атлетів називають за їхнім прізвищем. Так відбувається інфантилізація атлеток та недооцінювання їхніх досягнень.

Через нерепрезентативне відображення медіями спортивних досягнень жінок їхні досягнення залишаються непоміченими. Взяти для прикладу бразилську футболістку Марту. У своїй спортивній кар'єрі вона 5 років поспіль (2006-2010) ставала володаркою "Діамантового м'яча ФІФА" як найкраща

футболістка планети. Жоден чоловік не має такого досягнення (Зінедін Зідан і Роналдо отримували цей титул лише тричі). Або радянську гімнастку Ларису Латініну, яка є володаркою найбільшого числа олімпійських нагород у спортивній гімнастиці, або Дару Торрес – єдину американську плавчиню, що брала участь у 5 Олімпіадах і здобула чотири повних комплекти олімпійських медалей. Цей список видатних атлеток можна було б продовжувати. Проте незмінно залишається ситуація, де ми, майже без винятків, звикли зосереджувати увагу на спортивних досягненнях чоловіків, тим самим підсилюючи припущення, що чоловіки – "фізично сильніші", ніж жінки.

Переважна більшість журналістських матеріалів, чи то про атлеток, чи

то про атлетів, орієнтована на чоловічу аудиторію. Адже в нашій культурі для чоловіків навіть лежання на дивані перед телевізором і перегляд спортивних змагань вважається такою самою маскулінною справою, як і безпосередня участь у змаганнях. Загальна тенденція спортивних медій полягає в тому, що статті про чоловіків викликатимуть захоплення ними серед інших чоловіків, які хотітимуть бути схожими на атлетів; а в статтях про жінок провід-

ною темою є сексуалізація атлеток (у деяких дослідженнях використовують також терміни “порнофікація” та “експлуатація”).

Через такі відмінності в зображенні атлеток та атлетів медії постійно повторюють аудиторії, і жінкам, і чоловікам, що жіночий спорт – нібито менш професійний та не такий цікавий, як чоловічий, і головне в ньому – не досягнення, а привабливість жіночих тіл для чоловічого ока.

Рекомендована література

- Crawley Sara, Foley Lara, Shehan Constance. 2008. *Gendering Bodies*. – Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Hargreaves Jennifer. 1994. *Sporting Females: Critical Issues in the History and Sociology of Women's Sports*. – London, New York: Routledge.
- Messner Michael. 2002. *Taking the Field: Women, Men, and Sports*. – Minneapolis: University of Minnesota Press.

Розділ

7 ГЕНДЕРОВАНА МОВА: вектори влади і впливу

Мовний андроцентризм

Загальний чоловічий рід

Лексичні лакуни

Асиметричні образи статей

Пейоративізація іменників жіночого роду

Мовний сексизм як вияв владних стосунків

Гендерна метафора

Сексистські висловлювання

Шляхи подолання мовного сексизму

Роль медій у гендерному реформуванні мови

Перелік рекомендацій щодо дотримання гендерно паритетної мови в медіях

Після ознайомлення з цим розділом ви зможете:

- 1) пояснити твердження про політичність мови;
- 2) розрізняти андроцентризм у мові і візуальних взірцях культури;
- 3) наводити приклади андроцентричності мови та інтерпретувати їх;
- 4) підсумовувати, чим небезпечний мовний сексизм;
- 5) виявляти в публіцистичних текстах випадки мовного сексизму й інтерпретувати їх;
- 6) виявляти в текстах гендерні метафори із сексистським забарвленням;
- 7) проілюструвати на прикладах різні стратегії впровадження гендерно паритетної мови;
- 8) утворювати фемінітиви за типовими для української мови моделями;
- 9) редагувати публіцистичні тексти гендерно паритетною мовою.

Мовний андроцентризм

Придивіться уважно, що не так із цими гаслами:

Рівність, свобода, братерство!

Права людини – права кожного!

Студенти всього світу
за вільну освіту!

Так, у цих висловах жінки невидимі. Вони начебто включені, “маються на увазі” в іменниках і займенниках, ужитих у чоловічому роді – *братерство, кожний* (навіть всупереч правилам граматики, де *людина* мала б сполучатись із займенником жіночого, а не чоловічого роду), *студенти*.

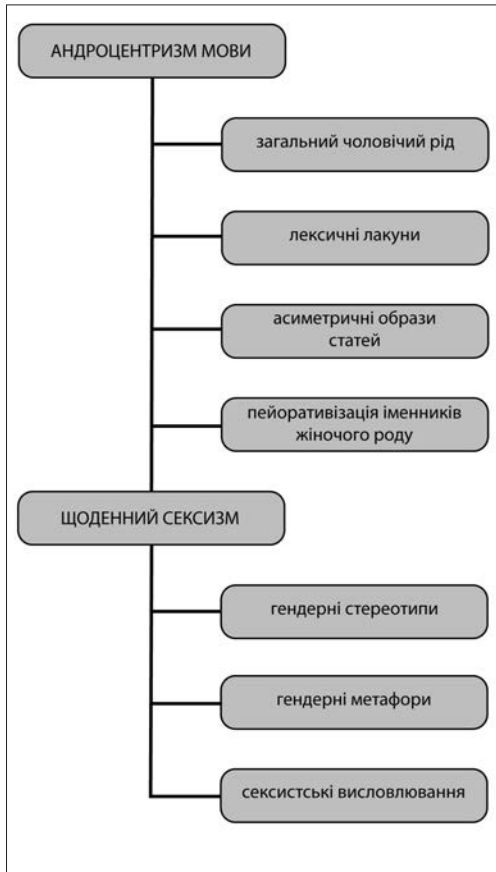
Ви, мабуть, звертали увагу, що *студентами* чи *викладачами* називають і чоловіків, і жінок, а *студентками* чи *викладачками* – тільки жінок. Чому можна сказати *вчитель* – *вчителька*, *лікар* – *лікарка*, але не прийнято утворювати назви жінок від слів *психолог*, *медик*, *політик*?

Таке явище, коли загальний чоловічий рід застосовується на позначення і жінок, і чоловіків, коли вихідною точкою в мові мислиться чоловік, називають мовним **андроцентризмом** (від грецької, *andros* – чоловік).

Загальний чоловічий рід

Загальний чоловічий рід переважає в текстах різних жанрів: від національного гімну (*І покажем, що ми, браття, козацького роду*), до підручників (*Любий першокласнику!*), офіційних документів, оголошень про роботу (*На роботу потрібні офіціанти, кухарі і бармени*), назв офіційних свят (*День вчителя, День працівника міліції*,

Андроцентризм виявляється в різних царинах – у мові, історії, філософії, літературі, біології тощо – коли центром, вихідною точкою чи нормою мислиться чоловік, а жінка чи жіноче постає як “інше”, менш важливе, або похідне.

7.1. Вияви мовного сексизму

День бухгалтера) і почесних звань (*Заслужений учитель, Заслужений діяч мистецтв*). Медійні тексти в цьому не виняток:

- Склад Кабміну уріжуть до 16 чоловік (УТ);
- Серед відомих акторів, які взяли участь у фільмі “Чорний лебідь”, також Вайнона Райдер і Венсан Кассель (УТ);

- Адвокат Неля Немиринська відстоювала в суді дисидентів, цеховиків, релігійних діячів (УТ);
- Лідер Всеукраїнського об’єднання Батьківщина, *екс-прем’єр-міністр* Юлія Тимошенко (Вікна-СТБ).

Позаяк іменники чоловічого роду мають ширше значення, то й трапляються в текстах значно частіше, ніж їх жіночі відповідники. Через переважання загального чоловічого роду в більшості текстів, особливо в правових і нормативних документах, закони і правила звучать так, наче стосуються виключно чоловіків.

Уявімо, що всі почали називати кукурудзу “бондюель”. Є й інші сорти, і інші фірми з виготовлення консервованої кукурудзи, але їх усіх називають “бондюель”. Цілком очевидно, яка марка стає визначальною завдяки такій стратегії називання. Бренд “бондюель” установив би норму. Так само чоловіки встановлюють норму – юридичну, релігійну, культурну тощо (Терел 2006, 186-187). Як результат, назва чоловічого роду “звучить” компетентніше, авторитетніше і без емоційних конотацій, жіночі ж назви видаються применшувальними і статусно нижчими.

Лексичні лакуни

Андроцентризм мови виявляється в лексичних лакунах, коли на позначення багатьох професій пропущено (лакуни – пропуски) назви жіночого роду. З одного боку, сюди належать назви

Практикум Погрупуйте подані крилаті вислови на андроцентричні та гіоцентричні (коли в центрі мови мислиться жінка).

Кожен – коваль власного щастя;
Охочого доля веде, а неохочого тягне;
Хто пізно приходить – сам собі шкодить;
Будь-яку людину ми пізнаємо не за її словами, а за вчинками;
Крик волаючого в пустелі;
Людину, яка не говорить правду, ми називаємо брехуном.

Проаналізуйте, яка тенденція переважає. Наведіть власні приклади для кожної з них. Чим можна пояснити той факт, що в центрі мови мислиться чоловік?

професій, якими віддавна займалися виключно чоловіки: *столяр, тесля, електрик, шахтар, зброяр, каменярь, пілот, мореплавець*. З іншого боку, є ціла низка професій і посад, які все ще залишаються недосяжними для жінок: *міністр, президент, урядовець, митрополит, генерал, декан*. Навіть попри те, що сьогодні жінки опановують різні професії і посідають високі посади, їх продовжують називати формами чоловічого роду: *юрист, хірург, менеджер, професор, диригент, архітектор, депутат, бухгалтер, модельєр, дизайнер*. Натомість тільки форму жіночого роду мають назви деяких низькокваліфікованих занять: *домогосподарка, покоївка, манікюрниця, педикюрша*.

Причинок для критичного мислення

Чи ви звернули увагу, практично всі назви занять, що існують тільки в жіночому роді, позначають працю, що має статус некваліфікованої або низькокваліфікованої.

Унікальним є слово *доярка*, від якого утворилась чоловіча назва *дояр*. Це сталося після того, як професію було механізовано. Інший незвичний приклад засвідчує слово *медбрат*. Воно хоч і побутує в **узусі**, проте в офіційних документах чоловік цієї професії значиться як *медсестра*.

З таких прикладів видно, як мова чуйно реагує на зміни в житті. Але мова не тільки відображає дійсність, але й є частиною символічних механізмів, що розподіляють сфери впливу та діяльності між жінками і чоловіками. Інакше кажучи, мова бере участь у конструюванні дійсності. Це яскраво видно з наступних форм мовного андроцентризму.

Узус – прийняте в певному суспільстві вживання мовних засобів. Може протиставлятися мовній нормі, засвідченій словниками, якщо остання не встигає відображати факти реального мовного вжитку, тобто мовної практики.

Асиметричні образи статей

Асиметричні образи статей, владно/субординовані структури закодовано в граматиці, лексиці та фразеології. Хоча від більшості назв професій можна утворити форми обох родів: *викладач – викладачка, журналіст – журналістка, лікар – лікарка, директор – директорка* (така можливість потенційно закладена в українській мові: *президентка, прем'єрка, депутатка*), проте для офіційного позначення професії і посади людини прийнято вживати винятково іменники чоловічого роду. Але зверніть увагу, жіночі назви (фемінітиви) творяться за допомоги тих самих суфіксів, що й назви неживих предметів, порівняймо слова: *пілот – пілотка, електрик – електричка, академік – академка, матрос – матроска; господар – господарка (господарство)*. Виходить, що сама логіка мови надає жіночим назвам за професіями та родом занять меншовартісного звучання. Жіночі назви є, але вони певною мірою нівельовані структурою мови, як менш важливі. Цю функцію вже не назвеш відображенням дійсності. Такими механізмами мова власне створює дійсність, розподіляє гендерну значимість.

Подібні применшувальні смисли щодо жінок, тобто таке гендерне конструювання дійсності, відображено й іншими лексичними засобами. Наприклад, вони засвідчені такими неспівмірними назвами людей за професіями:

- *акушерка* ‘жінка зі середньою медичною освітою, яка має право самостійно надавати медичну допомогу при пологах’ – *акушер* ‘лікар-фахівець з акушерства’;
- *секретарка* ‘особа, що веде ділове листування окремої людини або діловодство установи чи організації’ – *секретар* ‘особа, яка очолює адміністративний орган певної організації – *Держсекретар США, Генеральний секретар ООН* або відповідає за організацію поточної роботи – *Учений секретар, Пресекретар*’;
- *радник* ‘службова особа – *радник президента*’ – *порадниця* ‘жінка, яка дає поради’.

Нерівноцінність жінок і чоловіків, а також подвійні стандарти стають наочнішими, якщо порівняти сполучуваність слів “жінка” і “чоловік”:

- існує вираз *жінка легкої поведінки*, але аналогічна поведінка чоловіка не буде названа **чоловік легкої поведінки*, бо такого виразу нема (надалі зірочкою * позначатимемо мовні аномалії);
- у Біблії *блудним сином* названо хлопця, який пішов із дому, а *блудницею* – дівчину, яка мала сексуальні стосунки з чоловіками;
- *цнотлива (незаймана) жінка* – яка не мала сексуальних стосунків – й аномалія * *цнотливий (незайманий) чоловік*;
- під *жіночими чарами* мається на увазі врода та хитрість, тоді як про **чоловічі чари* взагалі не говориться.

Пейоративізація іменників жіночого роду

Андроцентризм мови виявляється в **пейоративізації** іменників жіночого роду (від французького *réjoratif* або латинського *rejōrāre* – робити гіршим). На думку дослідниць, це пов'язано з тим, що жінкам у мові відведено “негативний семантичний простір”: коли вони не обмежуються традиційними ролями (дружини, матері), їм залишається семантичний простір, “який уже зайняли чоловіки” (Herbert, Nykiel-Herbert 1986, 54). Відтак, їхні називання за іншими видами діяльності применшуються і тривіалізуються.

Наприклад, коли кажуть, що *він* – професіонал, то мають на увазі його професійні якості. Однак, коли про жінку кажуть *професіоналка*, то це означає, що вона займається проституцією. Порівняймо також значення слів *дальнобійник* ‘шофер дальніх рейсів на вантажівці’ і *дальнобійниця* ‘повія, яка обслуговує шоферів дальніх рейсів на певній ділянці траси’.

Можна навести безліч слів і фразеологізмів, які приписують жінці негативні якості:

- *фурія, мегера, гаргара, гарпія, відьма, карга;*
- *балакуха, говоруха, щебетуха;*
- *баби як сороки, у баби язик, як лопата;*
- *баба з возу – коням легше;*
- *де чорт не зможе, там баба допоможе;*
- *то й не жінка, як сім разів на день не обманить чоловіка.*

Тенденцію до негативного представлення жінки в мові підтверджує й те, що перенесення назв жіночого роду на чоловіків має негативне значення (*баба, базарна баба, язиката феська, мамусин синок*), тоді як найменування жінок словами чоловічого роду сприймається позитивно або нейтрально (*молодець!; свій брат* – у значенні ‘своя людина’, ‘який можна довіряти’; *слово пацана; пацан сказав – пацан зробив*).

Так, випадки владно/субординативних гендерних смислів та пейоративізації назв жіночого роду засвідчують, що мова виконує нормотворчу функцію. Завдяки актам опису і називання вона створює чоловіче як позитивне, статусне і як власне норму. Наведені приклади показують, що мова не є нейтральною й аполітичною. Вона функціонує як соціальний інститут, який вибудовує смисли дискурсивно, а відтак, гендерує суспільство.

Мовний сексизм як вияв владних стосунків

Механізми підпорядкування жінок реалізуються й андроцентричною структурою мови, і прийнятими в суспільстві мовними практиками. Закодований у

Пейоратив – слова та словосполучення, які виражають негативну оцінку когось або чогось, іронію чи презирство. Наприклад: *дурень, егоїст, мегера, фурія*.

Мовний сексизм – вираження в мові чи мовними засобами тенденційних поглядів і переконань, які принижують, вилучають, недооцінюють та стереотипізують жінок за статевою ознакою.

мовних нормах сексизм назвемо *інституалізованим (узаконеним) сексизмом*. Але існує також *щоденний сексизм*, що виявляється в мовленні та мовних практиках, зокрема, у системі звертань, компліментів, похвал, відзнак чи називань і т. п. Із цього приводу znana дослідниця Дебора Кемерон зазначила, що в устах упередженої чи гендерно нечутливої людини будь-яка мова звучатиме по-сексистськи (Cameron 1992, 125). Тобто мова набуває сексистського забарвлення саме в мовленні (усному чи писемному). Водночас встановлення цих владно/субординативних смислів може відбуватися за допомогою найрізноманітніших інструментів, з яких розглянемо гендерну метафору, гендерні стереотипи і сексистське висловлювання (у тому числі сексистські анекдоти та жарти).

Гендерна метафора

Поняття *гендерна метафора* ввела лінгвістка Алла Кириліна. Дослідниця визначила її як різновид тілесної метафори – фігуру перенесення фізичних чи духовних властивостей “жіночості” і “чоловічості” на речі, не пов’язані зі статтю, наприклад, *мужні вчинки, вічна жіночність*. Відтак, у широкому розумінні термін позначає всяке ме-

тафоричне перенесення, пов’язане зі статтю людини (Кириліна 2002, 25).

Гендерну метафору часто використовують у медіях (особливо в заголовках) для створення сенсаційних образів, які б привертати увагу до повідомлення:

- Чим інтеручений відрізняється від *інтердівчинки* (ДзТ);
- Прем’єр розповів, коли *візьме собі в міністри жінку* (УП);
- Жінки та політика – особи однієї статі. Обидві *привабливі та підступні*. Обидві багато обіцяють і не завжди виконують.

Щобільше, гендерну метафору вживають і як художній фігуральний засіб. Зокрема, на образності гендерної метафори побудоване есе Галини Пагутяк “Стара панна Львів”. Однак, як бачимо, уже сама назва апелює до сексистських стереотипів.

Сексистськи висловлювання

Сексистськи висловлювання ґрунтуються на гендерних стереотипах, упередженнях і в різний спосіб конструюють гендерну поляризацію, жіночу сексуальність як залежну від чоловіка, і своїм робом уводять стосунки залежності

Практикум Порівняйте подані цитати, знайдіть між ними спільне. До якої категорії мовного сексизму (гендерна метафора, гендерні стереотипи чи сексистське висловлювання) їх можна віднести?

Не пожадай жінки ближнього свого;
Ганна Гомонай, телеведуча, дружина журналіста і політика Андрія Шевченка;
Ольга Богомолець – правнучка академіка Олександра Богомольця;
Померла дочка Бориса Патона.

Практикум Прочитайте фрагмент есею Галини Пагутяк “Стара панна Львів”. Вкажіть на гендерні метафори. Подискутуйте, чи можна розглядати їх виявом мовного сексизму? Чи художня література може використовувати сексистські висловлювання як фігуральний засіб і при цьому не бути сексистською? Чи те саме стосується мови медій?

Але давайте подивимося на нашу стару панну без ілюзій. Вона постане перед нами негарною, смішною й нещасною у своїх потугах виглядати люксово. Попри все, її варто поважати за мужність, адже у минулому вона залишила бруд, попіл, сморід мертвої річки, інтриги, чвари. Зрештою, те, що руйнувалось, колись відбудували. Стара панна Львів шукає собі косметолога, щоб підмазав личко, правдами й неправдами випрохує на всілякі мальовидла гроші, а коли їй відмовляють, вдається до істерики. Мовляв, я цього варта. Мене ж навіть ЮНЕСКО помітило. Я мушу пристійно виглядати, коли приїдуть іноземці ... То, буває, чимось і допоможуть нашій панні, але не тому, що з неї силється штукатурка, а щоб не вийшла колись з простягнутою рукою, бо ж все-таки якась родина. Нині у втомленому місті оселились демони корупції, пияцтва, злодійства, безробіття, але ті, хто має щось на обід, вперто махають руками: «Наше місто – найкраще!» Дивно, як це можна закохатись у таку непривабливу стару панну та ще й з порожньою скринєю для посагу? Якщо й вона віддасться, то навряд, щоб такий шлюб був щасливий для неї та її обранця, нехай то буде австрійський чи польський магнат, російський нафтовий барон чи навіть наш рідний київський олігарх.

й субординаності між жінками і чоловіками. Сексистськими можуть бути і зміст висловлювання, і форма:

- Треба лише уважно слухати гідів, щоб не вийшло, як в оповіданні Стейнбека: «А тепер, якщо дами на хвилинку замовкнуть, ми почуємо шум Ніагарського водоспаду» (ДзТ);
- Коли пані Бойко подає заяву на роботу, а чоловіки, обговорюючи кваліфікацію кандидаток, кажуть: «Вона – вродлива».

Мовний сексизм також глибоко закорінений у практики щоденного спілкування. Зокрема, він виявляється у звертаннях до жінок: *ластівко, голубко, сонечко, красуне, краса* – коли двох людей поєднують не близькі, а робочі

чи інші офіційні стосунки. Вас може здивувати, як ці на позір “милі” звертання можуть бути сексистськими. Однак, якщо ваш начальник звертається до вас *ластівко моя*, а Ви не можете відповісти йому *мій голубе* – це мовний сексизм. Коли в маршрутці незнайомий чоловік звертається до молодого дівчини *сонечко, красунечко*, а вона не може відповісти йому *місяцю ясний, красуне*, бо ці звертання – надміру інтимні й прозвучали б занадто комічно, – це мовний сексизм. Чому симетричній мовній поведінці жінок і чоловіків притаманне таке різне звучання? Чому подібні звертання шефа до підпорядкованих йому чоловіків – *мій голубе* або *мое сонечко* – будуть принизливими? Бо такі звертання об’єктивують чолові-

Практикум Прочитайте привітання з нагоди 8-ого Березня. Зверніть увагу на вживання сексистської мови. Якими засобами вона втілюється?

Дорогі жінки України!

Прийміть мої сердечні вітання із прекрасним святом весни – 8 Березня. Щиро бажаю вам добра і щастя, любові й радості, лагідних сонячних днів та здійснення усіх заповітних мрій.

Щоб у вашому серці ніколи не згасав вогонь любові,
а в родині завжди панували добробут і злагода.

Нехай ваші діти будуть здоровими, а дім – благополучним. Зі святом Вас!

ка, перетворюють його на сексуальний об'єкт і цим самим прирівнюють до жінки, що є особливою образою для чоловіка. Та коли ці ж звертання перетворюють на сексуальний об'єкт жінок, це є частиною нормативної культури і визнано просто “прияжною поведінкою”, хоч, безумовно, вони задають відповідний тон взаємодії.

Не йдеться про те, щоб бути грубими чи неввічливими у звертаннях до незнайомих людей, але про те, щоб залишатись коректними. Адже мовний сексизм, починаючи від гендерних стереотипів, упереджень та гендерних метафор, і завершуючи сексистськими висловлюваннями, є механізмом підтримки владно-домінантних позицій. Чоловіки, що використовують сексистські висловлювання щодо підлеглих на роботі, принижують їх. У таких випадках мовний сексизм стає засобом констатації домінування і зверхності.

Шляхи подолання мовного сексизму

Відтак, лексико-граматична система мови є політичною. Її політична роль полягає в тому, що вона нормалізує

нерівності між жінками і чоловіками, робить їх природними, звичними та непомітними. Ми, звиклі до норм своєї мови, призвичаюємось до того погляду, який вона нам накидає. І спроби внести зміни в мову можуть викликати спротив, мовляв, це штучні й насильницькі дії над “природною” стихією мови. Та чи така вже “природна” і неупереджена ця стихія?

Розглянемо досвід деяких країн, які здійснили реформування мовних норм із урахуванням гендерної складової. Питання таких реформ належать до **мовної політики** й обговорюються на найвищому законодавчому рівні. Зокрема, у 1990 році Рада Європи прийняла рекомендацію про усунення сексизму з мовного вжитку, закликавши медіа користуватись віль-

Мовна політика – ідеологічні постулати і практичні дії, спрямовані на врегулювання мовних відносин у країні (наприклад, питання двомовності) або розвиток мовної системи в певному напрямі (наприклад, гендерне реформування мов чи реформи правопису).

ною від сексизму мовою. У 2010 році вона прийняла чергову резолюцію про боротьбу із сексистськими стереотипами в медіях.

Лінгвістки й активістки жіночих рухів, ураховуючи особливості своїх мов, розробили рекомендації щодо поступової зміни норм, а також тривалий час обговорювали питання несексистської мови в медіях і в суспільстві загалом. Завдяки цьому вільну від сексизму мову в цих країнах визнано загальноприйнятною. Її дотримуються на засіданнях ООН та Ради Європи, міжнародних зустрічах усіх рівнів, в офіційній документації та в медіях.

Досвід цих реформ показав, що мову потрібно розробляти відповідно до вимог і потреб сьогодення, не варто полишати її саму на себе, можна і треба вибирати шляхи її розвитку. Загалом же впровадження гендерно паритетної мови може відбуватись кількома шляхами: або завдяки **стратегії фемінізації**, або завдяки **стратегії нейтралізації**. Приклади їх дії засвідчують мовні політики в англійській (табл. 7.2) і німецькій мовах (табл. 7.3). Своєю чергою, реформи французької мови поєднали зазначені стратегії в одну – змішану стратегію.

Як видно з таблиці, англійська мова, позбавлена граматичної категорії роду, розвинула стратегію нейтралізації, тобто уникнення будь-яких форм, що вказують на стать у назвах професій та занять. Наприклад, усі слова із коренем *man* (чоловік) послідовно заміщені на

person (людина), замість *policeman* чи *fireman* пропонують вживати *police officer* і *fire fighter*, замість *sportsman* вживають *athlete*; замість займенників *he* і *his* на позначення людини загалом уживають або паралельні форми *she/he, they*, або ж виключно жіночі форми *she* і *her*.

Натомість німецька зазнала серйозної фемінізації, тобто кожна назва людини за професією чи родом занять подається у формах жіночого і чоловічого родів (*Lehrfrauen und Lehrlinge* – учениці й учні; *liebe Zuschauerinnen und Zuschauer* – шановні глядачки і глядачі; *Kolleginnen und Kollegen* – колежанки та колеги). На письмі вводяться окремі графічні знаки. Наприклад, на позначення загального роду вживають жіночий *StudentIn* – студентка, *LehrerIn* – викладачка, або паралельні форми в дужках *Student(in)* – студент(ка), *Lehrer(in)* – викладач(ка) чи через слеш *Student/innen* – студенту/ки, *Lehrer/innen* – викладачі/ки.

Стратегія фемінізації – стратегія реформування мови, яка полягає в послідовному вживанні фемінітивів і відповідно униканні загального чоловічого роду.

Стратегія нейтралізації – стратегія реформування мови, яка полягає у послідовній нейтралізації граматичного роду, зокрема, завдяки збірним поняттям (*студентство*), словам спільного роду (*бідолаха, невдаха, стіляга, трудяга*) або іншим лексичним засобам (наприклад, *аудиторія* чи *когорта* – замість *читачі і читачки; людина, особа, колега*).

7.2. Реформи в англійській мові

Рекомендовано уникати	Рекомендовано вживати
Man Manpower Man-made Man in the street	Human beings, woman and man, person Workforce, staff, human resources Artificial, constructed, fabricated, handmade Average person, ordinary people
Chairman Policeman Fireman Businessman	Chairperson, coordinator Police officer Fire fighter Business person, business executive
Actress Waitress Stewardess	Actor Waiter, server Flight attendant
Girls in the office Ask my girl	Secretaries, office assistants Ask my secretary/ assistant
The student may exercise his right to appeal. He must do so before the due date.	The student may exercise her/his (their) right to appeal. She/he (they) must do so before the due date.
Lecturers have wives and children to support. Henry Lee is a prominent engineer and his wife Ann is a stunning redhead.	Lecturers have families to support. The Lees are an attractive couple. Henry is a handsome blond and Ann is a stunning redhead. The Lees are highly respected in their field. Ann is a noted accountant and Henry is a prominent engineer.

7.3. Реформи в німецькій мові

Рекомендовано уникати	Рекомендовано вживати
Student Lehrer Lehrling Zuschauer Mördern Bundespräsident Scheel u. Ehefrau Mildred	StudentIn / Student(in) / Student/innen LehrerIn / Lehrer(in) / Lehrer/innen Lehrfrauen und Lehrlinge Zuschauerinnen und Zuschauer Mörderinnen und Mördern Bundespräsident Scheel u. siene Frau, Dr. Scheel

Обрана стратегія мовних реформ залежить від граматичної структури мови, зокрема наявності чи відсутності в ній роду. Однак, як показує Мерліс Геллінгер на основі аналізу структур норвезької, голландської, італійської та іспанської мов, не тільки граматичний рід має значення в процесах гендерного реформування мови (Hellinger 1989). Окрім словозміни, владно/субординованих смислів між “чоловічими” та “жіночими” найменуваннями, важливу роль відіграють також позамовні чинники, серед яких дослідниця називає такі:

- 1) Прийняті у відповідній мовній спільноті взаємини між статтями (опір супроти паритетного вживання жіночого роду в мові зумовлено радше низьким статусом жінки, аніж власне структурними особливостями мови);
- 2) Стан жіночого руху (вищий рівень критики нерівностей сприятиме глибшому розумінню мовного сексизму і відповідно стимулюватиме ефективні дебати на користь антисексистських ініціатив) (Hellinger 1989, 286).

У Німеччині впровадження гендерно паритетної мови в усі сфери життя: від мови медій, книжкової продукції до офіційної документації – супроводжувалось урегулюванням інших царин за принципом гендерної рівності. Це і збільшення ролі жінок у політиці, і рівна зарплатня з чоловіками, і рівномірний розподіл обов'язків по догляду за дитиною, і декретні відпустки для чоловіків. Тобто зміни в мові мають відбуватись синхронно із низкою соціальних змін. Позаяк мова є складовою

політичних механізмів, то структурні зміни в мові тягнуть за собою соціальні зміни. А соціальні зміни, своєю чергою, неможливі без структурних змін у мові. Важливу роль у поширенні цих процесів відіграють саме медії.

Щоб краще зрозуміти, як використання мови може спричинити соціальну зміну, згадаймо приклад Туреччини, перший президент якої, Кемаль-паша Ататюрк, у 1932 році впровадив латинізовану систему письма як частину своєї загальної програми модернізації тоді ще “османської” країни. Завдяки цьому розвиток країни було спрямовано на європеїзацію. Із цього приводу соціолінгвіст Джошуа Фішман зазначив:

... має бути зрозумілим той факт, що мовне планування є частиною загального процесу соціальних змін (соціального планування), як причина і/чи як наслідок. Чому це так? Тому що соціальна переміна полягає в зміні (змінах) на індивідуальному, місцевому, регіональному і/чи національному рівнях <...> Розв'язання по суті людської проблеми і, тим більше, соціальної проблеми, є надто залежною від мови діяльністю. Така залежність вимагає, щоб було досягнуто швидкого консенсусу, яка мова має застосовуватись, для яких функцій, як ця мова стає частиною документування, а отже, доступною для масової преси, академічних підручників всіх рівнів, юридичних і медичних банків даних, і пошукових систем загалом. Отже, соціальна зміна по суті також спричиняє відповідну мовну зміну

(або, навпаки, знищує таку зміну)
(Фішман 2009, 21).

Варто зазначити, що, попри низку здобутків (насамперед формування гендерної мовної чутливості), гендерні реформи в німецькій та англійській мовах зіштовхнулись із низкою неочікуваних ефектів, коли сама реформа могла досягти навіть зворотних результатів. Наприклад, у німецькомовних офіційних документах та роботодавчих проспектах широко вживають форми жіночого і чоловічого родів назв за професіями. Завдяки цьому виникає ілюзія, мовляв, ринок праці – гендерно нейтральний соціальний інститут. Насправді ж останній продовжує відігравати свою роль у розподілі трудової діяльності і потребує подальшого державного втручання та підтримки цих змін із боку медій.

Роль медій у гендерному реформуванні мови

Термін *літературна мова* відомий вам ще зі школи як “правильна мова”, яка протиставляється розмовній і узусу. Однак сьогодні, у зв’язку з потужним розвитком та впливом на соціум різних медій (теле-, кіноіндустрії, преси), постає питання про неточність самого поняття літературної мови. Адже художня література – колись фундамент кожної національної мови – певною мірою витіснена різними медійними проектами, які мають не менший вплив на те, як люди говорять і що вважають нормою (Бугайські 2010, 511). Відтак, можливий варіант, що літературну мову і норму замінить “медійна мова” і відповідно нова норма.

З іншого боку, закономірно постає запитання: хто власне визначає норму?

Практикум *Перегляньте два варіанти тексту. Чи ви розумієте логіку цих змін? Чи ви помітили раніше мовну політику цього підручника? Яка мовна робота була проведена авторками? На прикладі цього підручника, чи неандроцентричне письмо видається вам достатньо органічним для української мови?*

Було:

А поміж тим, попри “міжпланетарні теорії” гендерної відмінності, ми, жінки і чоловіки, разом живемо в тих самих країнах, містах і домівках, разом ходимо на роботу, готуємо їжу з тих самих продуктів, можемо їсти м’ясо чи бути вегетаріанцями, читаємо ті ж книжки, ми ходимо в ті самі школи й університети, ми всі можемо бути “жайворонками” і “совами”, романтиками чи прагматиками.

Є:

А поміж тим, попри “міжпланетарні теорії” гендерної відмінності, ми, жінки і чоловіки, разом живемо в тих самих країнах, містах і домівках, разом ходимо на роботу, готуємо їжу з тих самих продуктів, можемо віддавати перевагу м’ясу чи дотримуватись вегетаріанства, читаємо ті ж книжки, ми ходимо в ті самі школи й університети, ми всі можемо бути “совами” і “жайворонками”, інколи поведимось романтично, а часом діємо прагматично.

Зі суфіксом –к–

Агентка Архітекторка Біоенергетичка Ветеринарка Викладачка Виступантка Депутатка
Дизайнерка Директорка Дисертантка Докторантка Екстатичка Завідувачка Канцлерка Керівниця
Космонавтка Лауреатка Лідерка Композиторка Міліціонерка Містичка Отаманка Піратка Президентка
Прем'єрка Програмістка Продюсерка Професорка Редакторка Режисерка Рухівка Сенаторка-демократка
Словникарка Співдиректорка Прес-секретарка Фанка Фанівка Фотографка Юристка

Зі суфіксом –ин–

Борчиня Видавчиня Ворогиня Іюкнина Мистиня
Мовчиня Продавчиня Шефиня Фахівчиня
Філологиня Фотографиня Членкиня

Зі суфіксом –иц–

Вродливиця Достойниці Детективщиця Керівниця
Мистивиця Незайманиця Оскароносиця Перегонниця
Переможниця Речниця Співзасновниця

Зі суфіксом –ес–

Критикеса Фотографеса

7.4. Для творення фемінітивів в українській мові вживають:

- суфікс -К-, який є найпродуктивнішим, позаяк за його допомогою утворено більшість фемінітивів-новотворів (доцент – доцентка, депутат – депутатка, прем'єр – прем'єрка);
- суфікс -ИЦ-, який додається до чоловічої основи на -(н)ик, -ець (засновник – засновниця, підприємець – підприємниця, переможець – переможниця);
- суфікс -ЕС- додається до іншомовної основи (барон – баронеса, критик – критикеса), хоча він є найменш продуктивним зі всіх (навіть поетка витісняє поетесу, акторка – актрису);
- зростає продуктивність суфікса -ИН-, який раніше використовувався лише в кількох словах (княгиня, графиня, кравчиня, майстриня, мисткиня), а тепер додається і до основ на -ець (виборець – виборчиня, фахівець – фахівчиня), і до основ на приголосний, які тривалий час вважались як такі, що не піддаються фемінізації (шеф – шефиня, член – членкиня, ворог – ворогиня, філолог – філологиня, фотограф – фотографиня). До речі, знаний український філолог Олександр Пономарів прокоментував цю тенденцію так: «Продавчиня» звучить набагато краще, ніж «продавчиця». Порівняймо: «кравчиня» від «кравець», як «продавчиня» від «продавець». «Фотографиня» незвично, але відповідає законам українського словотвору, і до цього слова можна звикнути».

Загалом, коли утворюємо фемінітиви, варто послуговуватись таким простим правилом: якщо можемо утворити слово за допомогою найпродуктивнішого суфікса -К-, то утворюємо, якщо ж із ним не вдається (наприклад, фахівець, ворог, службовець), тоді вдаємось до трохи менш продуктивних -ИН- (фахівчиня, ворогиня) чи -ИЦ- (службовиця).

Скажімо, хто кодифікує як норму вживання загального чоловічого роду на позначення всіх людей? Хто визначає, що в документах жінок треба називати *викладач*, *лікар* і *аспірант*, а в паспорті – *громадянин*, навіть попри те, що існують відповідні фемінітиви? Хто узаконює у формі правил, які тенденції в розвитку мови є природними, а які “накинутими” і штучними? Не в останню чергу відповідні важелі впливу тримають такі політичні інститути, як експертна група осіб, які укладають академічну граматику, словники та освітні програми для шкіл й університетів; самі освітні інституції; видавництва, які вибирають власну мовну політику, і, звичайно ж, медіа. Згадані інституції закріплюють норми, забезпечують їх циркуляцію та відтворення в суспільстві. Так замикається “природний” цикл розвитку мови.

До прикладу, порівняймо вживання фемінітивів у діловому стилі української мови і в сучасній публіцистиці. Якщо в першому всіляко уникають жіночих відповідників до чоловічих назв за професіями (*викладач*, *магістр*, *доцент*, *керівник дипломної роботи*), то в другій, навпаки, спостерігається широке використання фемінітивів. Причому словотворчу активність виявляють навіть суфікси *-иц-*, *-ин-*, які раніше вживались рідко: *робітниця*, *лижниця*; *кравчиня*, *княгиня* (див. схему 7.4).

Завдяки такій тенденції жінки стають дедалі видимішими в окремих українськомовних засобах масової комуні-

кації (“Вікна” на СТБ, “ТСН” на 1+1, “Час новин” на 5 каналі, “Репортер” на Новому каналі; газети “Експрес”, “Україна молода”). Відтак, маємо підстави говорити про фемінізацію сучасної української мови, у якій постійно зростає кількість жіночих найменувань – відповідно до збільшення ролі жінок у різних сферах. Адже починаючи від першого українського друкованого словника (“Лексис” Лаврентія Зизанія 1596 року), у якому було сім жіночих найменувань, і завершуючи сучасними словниками української мови, які налічують понад 3000 фемінітивів, кількість останніх невпинно зростає. Незважаючи на це, більшість нових фемінітивів, які нещодавно з’явилися у медіях, не потрапляють до словників, а якщо і потрапляють, то тільки з позначкою *розм.* (*розмовне*), тобто до канону літературної норми їх не допускають укладачки та укладачі відповідних словників. І хоча лексична система мови починає розвивати більш видиме представлення жінки, проте політичні інститути – в особі редколегій словників, граматик чи правописів, а з ними й усієї видавничої та освітньої індустрії – стримують і не визнають того поступу, який відбувається в узусі, у мовному вжитку.

Водночас в інших медіях спостерігаємо тенденцію, коли нові фемінітиви навмисно маркуються стилістично: наприклад, слова *критикеса*, *депутатка*, *керівниця* можуть уживатись, щоб підкреслити негативне ставлення до жінки або виразити жартівливо-іронічний відтінок:

Практикум Протягом 10–15 хвилин поговоріть між собою, використовуючи фемінітиви у значенні загального роду. Обговоріть результати експерименту.

- Там (у Києві) є мафія критиканська і, можливо, певна група критикес буде мене атакувати (“Знак”);
- Ця композиція – оголена жінка в ногах у митця – особливо обурила, певна річ, лондонських критикес і феміністок, які не погодились вбачати в цьому іронію (ЛГ);
- Мене в депутатки не кличуть, я ні з ким не блокуюсь, але я – депутат по всій Україні (ВЗ);
- Скандальна “свободівка” (УП);
- ...якщо не враховувати порнозірку Чіччо Ліну, яка свого часу стала депутаткою італійського парламенту (УМ).

Натомість позитивне або нейтральне ставлення виражатимуть радше іменниками чоловічого роду (*критик, депутат, прем’єр-міністр*).

Перелік рекомендацій щодо дотримання гендерно паритетної мови в медіях

1. Уникайте образливих висловлювань про жінок і чоловіків, а також таких, що зображають жінку гіршою від чоловіка, і навпаки, чоловіка – гіршим за жінку.

2. Уникайте тверджень, які закріплюють у мові та свідомості гендерні стереотипи. Наприклад: *Усі чоловіки – добрі керівники. Усі жінки – чудові підлеглі. У чоловіків є хист до менеджер-*

ської діяльності, а в жінок – до викладацької.

3. Враховуйте жінок, коли звертаєтесь до широкої аудиторії. Наприклад: *Шановні учасниці й учасники конференції! До уваги студенток і студентів першого курсу! Вітаємо всіх учителюк і вчителів із професійним святом! Вельмишановні пані та панове!*

4. Уживайте слова, які позначають людину за професією, посадою чи видом занять, у жіночому роді, якщо йдеться про жінок, у тому числі у множині і в різних відмінкових формах. Наприклад: *викладачка, викладачки, викладачок; заступниця, заступниці, заступниць; організаторка, організаторки, організаторкам*. Водночас уникайте жартівливо-іронічних контекстів їх уживання.

5. Пам’ятайте, гендерній нейтральності в українській мові опираються насамперед класи означальних та неозначено-особових займенників: *всякий, інший, кожен та хтось, хто-небудь, будь-хто* – які імпліцитно апелюють до чоловічого роду (*хтось сказав, подумав, вирішив*), відтак, подолати опір можна завдяки заміні чоловічого роду на жіночий (*хтось сказала*) у відповідній ситуації чи введенню множини (*хтось сказали*). Замість *кожен із нас* можна вживати *кожна людина (особа)*,

Паритетна – рівна, рівноцінна.

або *кожна із нас*, якщо йдеться про жіночі колективи.

6. Якщо вживання фемінітивів переобтяжує текст, можна вдатись до стратегії нейтралізації. Наприклад, замість *українські студентки і студенти протестували – українське студентство протестувало*. Крім збірних понять, гендерної нейтралізації можна досягти завдяки частішому вживанню слів *когорта, спільнота* (журналістки

і журналісти – *журналістська спільнота*), а також *особа, людина*.

Список скорочень

УТ – Український тижень
ДзТ – Дзеркало тижня
УП – Українська правда
ВЗ – Високий замок
ЛГ – Львівська газета
УМ – Україна молода

Рекомендована література

1. Терел Лін. 2006 (1998). Мова і влада // Антологія феміністичної філософії / За ред. Е. Джагер, А. Янг; пер. з англ. Б. Єгідис. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”. – С. 179-194.
2. Фішман Джошуа. 2009 (2006). Не кидайте свою мову напризволяще: приховані статусні наміри в корпуснопланувальній мовній політиці / Пер. з англ. О. Гуриц. – К.: К.І.С.

Розділ

8

ГЕНДЕРОВАНА ОСВІТА: як навчальні заклади перетворюють дітей у дівчат і хлопців

**Чи рівний доступ до освіти мають люди
різної статі**

Гендерована професія: хто нас навчає

Вертикальні розподіли посад в освіті

Горизонтальні розподіли спеціальностей

**Гендерований простір: чи мають класи
й аудиторії стать?**

Освіта як дисциплінування гендерованих тіл

Що ховається за палітуркою підручника

Гендерна експертиза засвідчує...

Який він, гендерно неупереджений підручник?

Навчальний план: відкритий і прихований

Чи/ як можлива освіта без сексизму?

Після ознайомлення з цим розділом ви зможете:

- 1) аргументовано відповісти на питання, чи рівний за статтю доступ до шкільної освіти в Україні;
- 2) ілюструвати ідею “дисциплінування гендерованих тіл” прикладами з освітніх практик, розуміти її сенс в освіті;
- 3) бачити “гендеровані зони” у просторі навчальних закладів, уміти їх описати та інтерпретувати;
- 4) пояснювати, чому в учительській професії переважають жінки і мало чоловіків;
- 5) бачити, як відбувається конструювання гендерних відмінностей у навчальному плані, змісті програм, підручників, посібників, та наводити відповідні приклади;
- 6) назвати основні подібності і відмінності гендерного устрою середніх загально-освітніх навчальних закладів та вишів;
- 7) розпізнавати “прихований навчальний план” в освіті, інтерпретувати його значення;
- 8) пояснювати, що має на меті феміністична педагогіка, як вона хоче змінити інститут освіти і чому;
- 9) прогнозувати, як можлива недискримінаційна (несексистська) освіта на різних рівнях.

У житті сучасної людини освіта, як правило, починається ще з дошкільних закладів, продовжується в початковій, середній та вищій школах, але й далі триває майже все життя як процес підвищення кваліфікації чи освоєння нових фахів та додаткових спеціальностей.

Освіта є соціальним інститутом і, як будь-який інший інститут, “гендерує” людей:

Навчальні заклади схожі на фабрики старих часів, і виробляють вони гендерованих індивідів (Кімел 2003, 232).

Як це відбувається, ми розглянемо в цьому розділі.

Чи рівний доступ до освіти мають люди різної статі

Тривалий час певні види освіти були недоступними для дівчат і жінок. До 1905 року жінки не могли навчатись в університетах Російської імперії навіть на правах вільних слухачок. Тим паче жінки не могли викладати в університетах. Знаменита Софія Ковалевська, що отримала в Німеччині ступінь докторки математичних наук і вже мала світове визнання, могла претендувати в Петербурзі 1874 року лише на посаду вчительки арифметики в початкових класах жіночої гімназії. Сам міністр народної освіти Росії відмовив Со-

фії Ковалевській в її намірах викладати в університеті і зазначив, що “вона і її донька встигнуть постаріти, перш ніж жінок допустять до університету”.

Іншим способом обмежити доступ жінок до освіти є принципово різні програми навчання. У Наддніпрянській Україні в XIX столітті почали відкривати спеціальні жіночі навчальні заклади для доньок із заможних родин – інститути шляхетних дівчат. На відміну від типових університетських курсів, інститутки вивчали французьку мову, музичну грамоту та правила поведінки. Українська дослідниця Людмила Смоляр звернула увагу, що мета такого навчання полягала у вихованні майбутніх дружин аристократів, а точні та природничі дисципліни, якщо викладали там, то в дуже спрощеному варіанті (Смоляр 1998, 68).

Сьогодні в Україні доступ до освіти є рівним, незалежно від статі. Середня освіта – обов’язкова для всіх, а серед тих, хто вчиться у вишах, студенток трохи більше, ніж студентів (Гендерна статистика України 2011, 126).

Екскурс в історію

У XXI сторіччі нерівний доступ до базової освіти за статтю все ще відбувається в бідних країнах або соціальних групах, де дітей дуже рано залучають до роботи на користь родини. Освіта за законом доступна всім, але дослідження показують, що за важких умов життя батьки віддадуть учитись радше синів, ніж доньок. Наприклад, зараз у Республіці Чад середню і вищу освіту здобуває утричі менше дівчат, ніж хлопців. Ця сама традиція побутувала і серед українства століття тому. Але й сьогодні вона все ще зберігається в деяких громадах в Україні, наприклад, у ромській етнічній меншині.

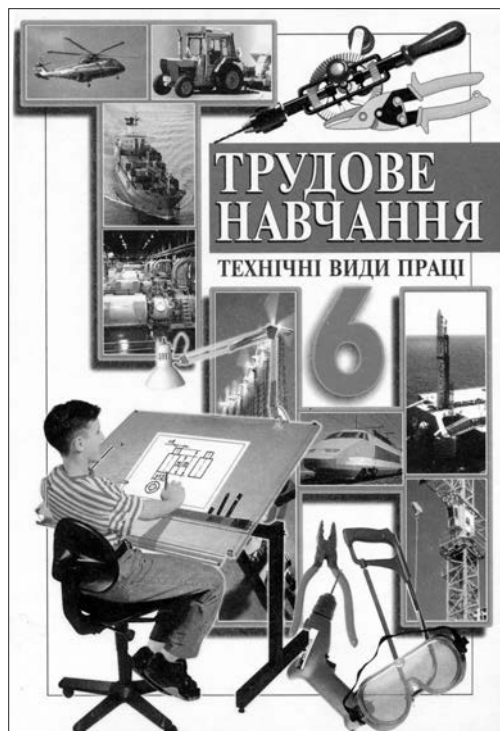
За матеріалами сайту Світового економічного форуму (<http://www.weforum.org>).

Дівчата і хлопці навчаються разом (за незначними винятками тих шкіл, де запроваджено роздільне навчання). Шкільні програми з більшості предметів теж не розрізняються за статтю. Водночас у школах діти і підлітки розділені за статтю для уроків із деяких дисциплін і вивчають ці предмети за різними програмами та підручниками. Такими є уроки з основ безпеки життєдіяльності, військової справи, фізичного виховання, трудового навчання. Щодо останнього, то різницю видно навіть із назви, курс для дівчаток зветься “Обслуговуюча праця”, а курс для хлопчиків – “Технічна праця” (див. мал. 8.1).

Причинок для критичного мислення

Чому саме для цих шкільних предметів дітей розділяють на групи за статевою ознакою? У чому полягає сенс і мета такого поділу?

Отже, освіта як соціальний інститут може відкрито встановлювати неоднаковий доступ для людей різної статі до певних навчальних закладів або окремих дисциплін. Втім, сьогодні в Україні таких формальних обмежень лиши-

8.1. Так виглядають обкладинки підручників із трудового навчання

лося мало (ми їх вже згадали). Тоді як освіта гендерує людей? Ці механізми тонші і приховані, містяться у площині не прямих заборон, а радше дискурсивних влад.

Гендерована професія: хто нас навчає

Статистика свідчить, що в Україні майже немає випадків, щоб у дитячих садках працювали вихователями чи нянями чоловіки. У початковій школі жінки становлять 99% учительсько-викладацького складу, а в середній і старшій школі – 85-90% (у великих містах част-

ка жінок-учительок дещо вища, ніж у сільській місцевості). Ось ще статистичні дані деяких країн світу:

- у США кожний четвертий викладач у школі – чоловік (дані 2003–2004 рр.), але в молодших класах чоловіки працюють набагато рідше: кількість чоловіків-учителів у початковій школі за 20 років (з 1981 р.) зменшилась із 18 до 9%. У середніх класах чоловіки в 1986 р. становили половину, а тепер – лише 35%;
- в Австралії відсоток чоловіків-учителів початкової школи між 1984 і 2002 рр. знизився з 30 до 21%;

- у Новій Зеландії в 1956 р. чоловіки становили 42% учительства початкової школи, у 2005 р. їх частка зменшилась до 18%;
- у 25 країнах Євросоюзу в 2003 р. у дошкільних закладах частка жінок становила 96%, у початковій школі – 80%, у середніх класах – 65% і в старших класах – 52% (Кон 2009, 471–472).

Коли порівняти статистики різних країн, то чітко видно, що з року в рік частка жінок в учительській професії неухильно зростає, а чоловіків – зменшується, тобто відбувається *фемінізація професії*.

Вертикальні розподіли посад в освіті

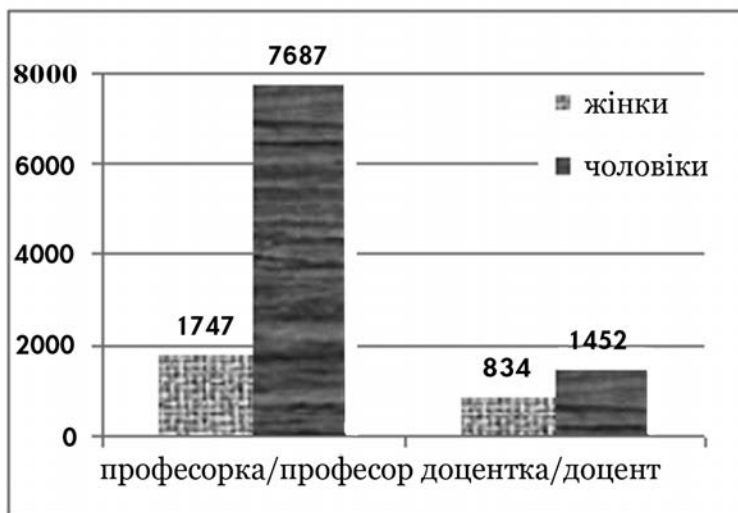
Інша закономірність полягає в тому, що частка чоловіків-педагогів зростає від нижчого до вищого ступеня освіти:

мінімум чоловіків працюють учителями початкової школи, трохи більше їх з'являється в старшій школі, а ще більше – у середній спеціальній та вищій ланках освіти.

Попри те, що більшість шкільних викладацьких посад займають жінки, керівні посади в освіті вони отримують пропорційно рідше. За даними Міністерства освіти і науки 2010 року, жінки обіймають 63% директорських посад у загальноосвітніх школах (супроти 27% чоловіків на цих посадах), водночас шкільні викладацькі колективи на 85–99% складаються із жінок. Учителі-чоловіки швидше і пропорційно частіше отримують адміністративні посади завуча чи директора школи, інструктора чи керівника відділу освіти.

А ось ректорок вишів практично не знайти, значну меншість становлять проректорки, деканки, завідувачки кафедр.

8.2. Розподіл учених із докторським ступенем за вченими званнями і статтю, дані 2010 року

Ця закономірність, коли між жінками і чоловіками з однаковою кваліфікацією є різниця в кар'єрному рості, підтверджується статистично. Графік 8.2 містить дані державної статистики про те, які вчені звання і посади мають ті, хто захистили докторські дисертації. Докторський ступінь – це сходинка до професорського звання і посади. Підрахунки, зроблені на основі даних графіка, свідчать: після захисту докторської дисертації професорське звання отримали 67% жінок і 84% чоловіків. Ці співвідношення є ілюстрацією дії “скляного ліфта” для чоловіків, який забезпечує їх швидший і стрімкіший кар'єрний ріст, у порівнянні з жінками того ж освітньо-кваліфікаційного рівня.

Але й між кваліфікаціями є значна різниця. Найвище вчене академічне звання в нашій країні – “академік Національної академії наук України”. Усього з 1918 року це звання отримало 602 учені, а жінок серед них – тільки 10. Ці півтора відсотка досить рівномірно розподілені за часом. Водночас серед осіб, задіяних на найнижчих (асистентських) посадах в університетах чи академічних інститутах, жінок більше половини.

Ця ситуація вертикальної гендерної сегрегації – і коли жінок менше на вищих та керівних посадах, і коли їх менше серед осіб із вищими вченими званнями – є результатом структурних чинників.

Причинок для критичного мислення

Якщо частка студенток у вишах увесь час зростає і вже перевищує половину від усіх,

хто навчається, то, на вашу думку, які перепони заважають жінкам досягати найвищого кваліфікаційного рівня в освіті й науці, стати професорками й академічками? Як ви оціните ці перепони – як структурні (інституційні) чи особистісні (персональні)?

Горизонтальні розподіли спеціальностей

В освіті чітко виражена також горизонтальна гендерна сегрегація, тобто всередині учительських спеціальностей є так звані “жіночі” і “чоловічі”. “Жіночі” спеціальності – це вчителювання в початковій школі, викладання мов і літератур, етики, історії культури і мистецтв. Чоловіки-вчителі частіше викладають точні науки, а також військову справу, трудове навчання (для хлопчиків) і фізичну культуру (спорт). Цікаво пригадати, що в радянські часи до “чоловічих” учительських спеціальностей належала історія, як ідеологічно наснажений предмет. Але з розпадом СРСР і зміною політико-ідеологічних пріоритетів держави, історія поступово стає переважно жіночою цариною в учительській професії.

Причинок для критичного мислення

Як ви гадаєте, чому вчительська професія за останнє століття фемінізувалась? Чи пов'язане це з тим, що суттєво знизився вік, змінився майновий ценз тих, хто навчаються, та що серед учнівства зросла частка дівчат? Чи знаєте ви інші приклади, коли професії, що раніше були чоловічими, фемінізуються (лікарки, судді, бухгалтерки... хто ще)? Чому так відбувається? І як це позначається на економічному статусі професії та її престижності?

Горизонтальна гендерна сегрегація є теж механізмом гендерування, закріплення сфер жіночої і чоловічої діяльності. Втім, під тиском глобального процесу фемінізації учительської професії, горизонтальна гендерна сегрегація в школі нівелюється. Чоловіки-учителі все рідше працюють в українських школах.

У вищій освіті горизонтальна гендерна сегрегація виявляється значно виразніше. Наприклад, за українською статистикою, найвищою є частка жінок серед осіб із вченими ступенями в галузях психології (74%), мистецтвознавства (73%), філології (72%), педагогіки (68%). Найменше жінок у царинах національної безпеки (11%), технічних наук та інженерної справи (18%), фізико-математичних наук (24%) (Гендерна

статистика України 2011, 136). Отож, гендерна вертикальна і горизонтальна сегрегація вже вбудована в систему освіти й наочно демонструє учнівству і студентству, як влаштований ринок праці, що на них чекає.

Гендерований простір: чи мають класи й аудиторії стать?

Якщо ви маєте змогу відвідати якусь середню школу, то налаштувавши “гендерні окуляри”, ви побачите багато такого, чого не помічали під час свого шкільного навчання.

Ось плакати на шкільних стінах – досить часто це унаочнені правила дорожнього руху чи безпеки праці. Час від часу вони зображають саме небажані чи навіть небезпечні форми поведін-

Практикум

Поспостерігайте за шкільним святом Першого дзвоника (1 вересня): як шикуються діти на лійку? Чим пояснити, чому нести прапор – це чоловіча справа? Хто дзвонить у символічний дзвінок, розпочинаючи новий навчальний рік? Хіба старшокласник із першокласницею на руках – це єдині люди, що здатні виконати цю роботу? Як можна пояснити саме такі гендеровані ритуали?

ки, а бешкетувати, як правило, будуть хлопці. Дівчата на цих плакатах демонструють правильну поведінку і зупиняють правопорушників.

Ось спортивний майданчик: на перервах і після уроків він “окупований” хлопцями, які грають у футбол чи баскетбол, підтягуються на перекладині – і майже ніколи його тривало не займають дівчата. А на уроці фізичної культури дітей не лише вишикують за правилом “спочатку хлопці, потім дівчата”, але й запропонують різні завдання, окремо для кожної статі, у різних кутках спортивної зали.

Освітній простір сам по собі не є гендерно нейтральним. Шкільні та університетські приміщення і території часто прикрашено портретами видатних людей, навчальні заклади або окремі аудиторії часто можуть іменуватись на чийсь честь, але, зверніть увагу, якої (переважно) статі ці люди? Учені, письменники, політичні діячі, герої: жінки серед них трапляються вкрай рідко.

Освіта як дисциплінування гендерованих тіл

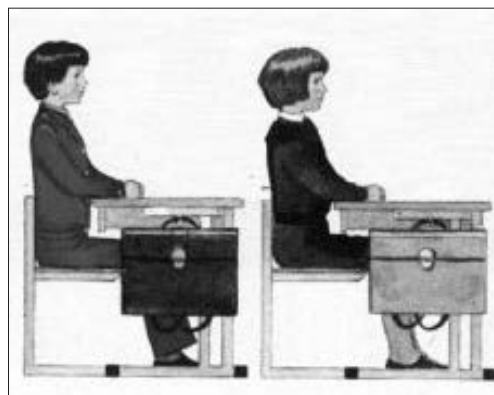
Ми звикли, що освіта має справу із людським розумом, інтелектом; учитись – це “працювати головою”. Проте не випускаймо з уваги, як багато норм встановлено в навчальних закладах щодо тілесної поведінки дітей та молоді. Наприклад, бажаному положенню учнівського тіла під час уроку навчають в українських школах уже з першого класу, якщо не із садочка (мал. 8.4). Можливості змінити позу під час уроку за власним бажанням (наприклад, по-

стояти, сидіти по-турецьки або на колінах тощо), як правило, обмежені.

На перервах рухи й поведінка загалом також супроводжені вервичкою обмежень: хіба вам не писали за уважень у шкільному щоденнику, на кшталт “Бігав на перерві!” або “Надто голосно сміялась!”? Водночас однакові “неправильні” рухи дівчаток і хлопчиків у школі зазвичай будуть оцінені по-різному. І докір “Ти ж дівчинка!” робитиме дівчачу рухливість більш непристойною, ніж хлоп’ячу.

Навіть на уроках фізичного виховання, покликаних задовольнити потребу дітей в активному русі, вчителька або вчитель визначатимуть, коли і як можна рухатись дівчаткам, коли і як – хлопчикам, а що заборонити – теж окремо за статтю.

Якщо діти, юнки та юнаки виконують якусь позаурочну роботу, найчастіше це будуть диференційовані за статтю завдання: наприклад, дівчата згрібають листя, а хлопці його відносять;

8.4. Плакат “Сиди правильно за партою”

хлопці піднімають стільці на парти, а дівчата миють підлогу.

Популярні ще з радянських часів шкільні змагання “Нумо, дівчата!” та “Нумо, хлопці!” трансформувались нині в не менш популярні конкурси “Міс школи” та “Містер школи”: це різні конкурси, але вони незмінно залишаються “парадами” гендерної поведінки.

Тіла учениць і учнів є полем для цілої низки норм і приписів, які найчастіше пояснюють турботою про здоров’я, етичними чи етикетними нормами. Наприклад, опікою про зір аргументують вимогу короткої зачіски для хлопчиків, але при цьому в довгому волоссі дівчат не вбачають загрози. Турботою про здоров’я пояснюють також заборону носити спортивне взуття, надаючи перевагу дівчачим і хлоп’ячим черевикам, і хоч вони не обов’язково є зручними і якісними, але, на відміну від кросівок чи кедрів, таке взуття гендерно позначене.

Шкільна форма учениць не може бути такою ж, як і в учнів; сережки та каблучки дозволені дівчаткам і заборонені для хлопчиків. Для навчальних закладів важливо, щоб зовнішність дітей різної статі була якомога більш відмінною, тоді як варіативність усередині статевої групи була мінімальною. Властивості і категоричність цих вимог можуть відрізнятись у молодших і старших класах, а також від школи до школи, але спільним лишається те, що гендерне дисциплінування тіл не може оминати жоден навчальний заклад.

8.5. Взірці шкільної форми.
Як ви гадаєте, чи шкільна форма виконує функцію гендерування?

Подібні процедури соціального конструювання є важливою складовою роботи освітніх інституцій, особливо в дошкільній та середній освіті, де їм приділяють не менше уваги, ніж опануванню знань із різних предметів. Шкільне повсякдення пронизане ідеєю розподілу дітей на “дівчат” і “хлопців” через різний стандарт зовнішнього вигляду. На перший погляд однакові вимоги до навчання і поведінки, супроводжені відмінними санкціями за їх невиконання, у залежності від статі. У той чи інший спосіб школа заохочує учениць і учнів до типової гендерної поведінки, а “нетиповість” засуджується і знецінюється. Розподіл на групи дівчаток і хлопчиків для командної роботи під час навчальних занять або дозвілля видається природним та логічним і дорослим, і дітям, і підліткам.

Практикум У багатьох українських школах розроблено стандарти щодо зовнішнього вигляду. Їх розміщують у вестибюлях та на веб-сторінках навчальних закладів, друкують на обкладинках щоденників. Нижче наведено типовий зразок вимог щодо зовнішнього вигляду, установлених в одній із шкіл (орфографію та пунктуацію збережено). Проаналізуйте текст правил: якою є їх загальна тональність? Що й чому заборонено? Чи всі з перелічених правил сприяють навчальному процесові? Чи помічаєте ви ознаки сексистської (андроцентричної) мови в наведеному тексті?

Зовнішній вигляд гімназиста

Згідно Указу Президента України від 02.06.1996 р. № 417 «Про шкільну форму для учнів середніх закладів освіти», Постанови Кабінету Міністрів України від 22.08.96р. № 1004 «Про запровадження шкільної форми для учнів середніх закладів освіти», наказом Головного управління освіти й науки м. Києва від 03.06.2004р. № 189 «Про шкільну форму» та від 09.12.2004 р. № 346 «Про посилення контролю щодо забезпечення шкільною формою учнів загальноосвітніх закладів освіти» учень повинен з'являтися до гімназії у формі, яка є обов'язковою.

Щоденний одяг (хлопці):

- для учнів 1-4 класів діловий костюм: піджак, жилет та брюки чорного кольору;
- для учнів 5-11 класів діловий костюм чорного кольору;
- сорочка біла або однотонна світлого кольору;
- галстук встановленого зразка з емблемою гімназії.

Щоденний одяг (дівчата)

- для учениць 1-4 класів діловий костюм (жакет чорного кольору та сарафан чорного кольору із рожевою клітиною, брюки чорного кольору);
- для учениць 5-8 класів діловий костюм чорного кольору (жакет та спідниця в складку, жилет та брюки чорного кольору);
- для учениць 9 -11 класів діловий костюм чорного кольору (жакет та спідниця, жилет та брюки чорного кольору);
- блуза біла або однотонна світлого кольору (не футболка чи майка);
- туфлі (без підборів або невисокі підбори);
- галстук встановленого зразка з емблемою гімназії.

Зміни, які допускаються взимку, при низькій температурі:

- легкий светр (гольф) під жакет.

Не дозволяється:

- мати неохайне довге волосся;
- мати довгі нігті або вкривати їх лаком яскравого кольору;
- накладати яскравий макіяж на обличчя;
- носити прикраси (крім пари невеликих сережок для дівчат);
- вживання нецензурних слів;
- палити;
- носити джинси.

Із сайту гімназії

Практикум У підручнику з російської мови для 1 класу поміщено оповідь “Гра і грім”. Зверніть увагу, як тут змальовано поведінку дівчаток і хлопчиків.

Галя і Кіра гуляли біля ріки. У Колі й Гени кеглі. Вони гуляли в лузі.
Загримів грім.
– Мамо! – крикнули Галя і Кіра. І хутчіш до мами.
Грім гримів і гримів.
А Коля і Гена грались і грались.

Що ховається за палітуркою підручника

Із розвитком гендерної теорії виникли спеціальні дослідження, що зветься **гендерною експертизою**. Протягом кількох десятиліть у світі, а згодом і в Україні було проведено велику кількість гендерних експертиз підручників та навчальних програм. З’ясувалось, що сам зміст шкільної освіти гендерно небезсторонній: гендерні упередження “зашиті” у вигляді цінностей або ідей у зміст начебто нейтральних текстів чи ілюстрацій.

Гендерна експертиза засвідчує...

Математика, здавалося б, є гендерно нейтральним предметом, адже там оперують абстрактними поняттями. Однак тексти задач складені так, що жінкам і чоловікам, як правило, доручають гендерно типові види діяльності. Наприклад, у найбільш розповсюдженому українському підручнику з математики для першого класу читаємо:

- Бабуся купує десяток яєць. Вона вже поклала в пакет 7 яєць. Скільки яєць їй ще залишилось покласти?

- У ляльки було 4 сукні. Марина пошила їй ще 3. Скільки суконь стало в ляльки?
- У Тараса були зелені прапорці. Він вирізав ще 6 синіх. Разом стало 9 прапорців. Скільки зелених прапорців було в Тараса?
- Зоя випрала 4 ляльчині сукні, а кофтинок – на 2 більше... Скільки кофтинок випрала Зоя?
- У Михайлика 15 марок, а в Гриця – на 7 менше. Скільки марок у Гриця?

Навіть якщо в тексті задачі згадуються діти обох статей, то результати діяльності дівчаток чомусь завжди гірші, у порівнянні із хлопчиками:

- Хлопчик спіймав 5 окунів, а дівчинка – на 2 окуні менше...
- Вітя зірвав 11 слив, а Оля – на 2 сливи менше (За матеріалами: Богданович М. 2007. Математика: Підр. для 1 кл. – К.: Освіта).

Будь-які тексти чи малюнки в шкільних підручниках можуть бути

Гендерна експертиза – це аналіз текстів, подій, законів, світлин, малюнків тощо, покликаний визначити, є вони гендерно упереджені чи гендерно чутливі, тобто які гендерні дискурси закладено в них.

Практикум Як можна інтерпретувати дані гендерної експертизи українських шкільних програм та підручників?

– У підручниках з історії України для 7 класу і для 8 класу жіночі й чоловічі образи в ілюстраціях співвідносяться як 1:21.

– У підручнику із всесвітньої історії для 11 класу серед фотографій портретного типу на 21 зображені чоловіки, і лише на 4 – жінки.

– У навчальній програмі з історії для 5–11 класів кількість згаданих жінок і чоловіків співвідноситься як 1:30.

– Лише 7 жінок згадані в шкільній програмі з історії України та світової історії: княгиня Ольга, Леся Українка, Жанна Д'арк, Єлизавета I, Катерина II, Марія Тереза, Маргарет Тетчер.

За матеріалами: Марущенко О. 2008. Шкільні навчальні програми з історії у фокусі гендерного аналізу (Вісник Міжнародного слов'янського університету. Харків. Т. XI. С. 37–39).

сексистськими. У підручнику з біології в розділі “Людина” завжди зображено чоловіче тіло. У підручнику з фізики саме “пішохід”, “велосипедист” або “водій” рухаються із пункту А у пункт В. У підручнику з хімії на фотографіях чи малюнках лише хлопчики проводять хімічні досліди. А якщо ще взяти до уваги врізки про видатних учених у підручниках, то серед них украй рідко можна натрапити на згадки про жінок-учених.

Ті самі тенденції виявляються в підручниках, посібниках та програмах усіх освітніх рівнів. Якщо проаналізувати зміст навчальних курсів, структуру та методи самої освіти, то стає очевидним, що в соціальних та гуманітарних дисциплінах постійно акцентують на біологічних та гендерних відмінностях між жінками й чоловіками.

Який він, гендерно неупереджений підручник?

Перегляд підручників, створених у країнах із гендерно чутливішою систе-

мою освіти, показує, що це можливо. На ілюстрації 8.6 можна відстежити, як підручники по-різному зображують дітей різної статі: гендерно упереджено (коли заняття й іграшки чітко гендерно позначені) або гендерно чутливо (іграшки і кольори на малюнках не розрізняють дівчинку і хлопчика, не конструюють їх як людей із “різних шухляд”). Другу і третю ілюстрацію взято з підручника, що був виданий у Британії. У цій країні гендерна експертиза є неодмінною складовою видавничого процесу.

Навчальний план: відкритий і прихований

Шкільна форма, дисципліна, шкільний простір та шкільні підручники, шкільні свята, вчительки і вчителі – разом вони формують те, що називають *прихованим навчальним планом*. Це щось відмінне від формального, відкритого навчального плану – низки документів, у яких зазначено мету, структуру і

8.6. Ви можете самі переконатись, що ілюстрації до підручників можуть і створювати гендерну сегрегацію, і долати її

Класна книжка!

Відомий роман Бел Кауфман “Вгору східцями, що ведуть униз” яскраво й саркастично описує традиційну, забюрократизовану систему освіти на прикладі звичайної американської школи. Ця розповідь про молоду вчительку Берретт та її досвід роботи у школі набула неймовірної популярності через те, що описує шкільне повсякдення без пафосу і прикрас. Це також чудова ілюстрація того, як у школі працює “прихований навчальний план”. Цікаво, що знятий за книгою фільм у США був заборонений для перегляду дітям до 12 років.

завдання навчальних та виховних закладів, назви дисциплін. Зазвичай навчальні плани є офіційними документами, це прописане наповнення освіти, її видимий образ.

Причинок для критичного мислення

Поміркуйте, чи пов’язані між собою, з одного боку, розмежування шкільних вимог до дівчачої та хлоп’ячої поведінки та зовнішнього вигляду, гендерованість шкільного простору, гендерна упередженість підручників та навчальних програм, а з іншого, гендерна сегрегація на ринку праці.

Та існує також прихований навчальний план – це ті знання і цінності, що транслюються ніби мимохіть і мимоволі, які “зашиті” в сам устрій освітніх інституцій і часто не усвідомлюються ані тими, хто вчиться, ані тими, хто навчає. Прихований навчальний план – складний і багатовимірний, він є ніби підводною частиною загального навчального плану – масивною, потужною, однак прихованою від наших очей. Про підводну частину довгий час не підозрювали. І лише в останній третині ХХ століття, коли у США виник рух **критичної педагогіки**, тоді прихований

навчальний план став оприлюднений і отримав назву.

Причинок для критичного мислення

Поміркуйте, чи є прихований навчальний план у підручника, що ви його тримаєте в руках? Якщо так – то в чому він полягає і як виявляється? Чи можливі підручники або навчальні програми, які б не мали ніякого прихованого навчального плану?

Різні підходи в гендерній теорії виявляють різні механізми того, як освіта гендерує людей. Особистісні підходи відкрили те, що школа є інститутом соціалізації, заохочує і підтримує завоювання дівчатками і хлопчиками гендерних ролей та гендерної поведінки, розрізняє їх і поляризує.

Інтеракційні підходи, своєю чергою, простежували, як фемінність і маскуліність здобуває в школі реляційний і нерівний статус.

Критична педагогіка – філософсько-освітній критичний проект, що порушив питання влади та різних соціальних нерівностей в освіті. Метою критичної педагогіки є подолання нерівностей у системі освіти: освітні заклади мають стати джерелом соціальної трансформації й емансипації.

Практикум Публікації з феміністичної педагогіки інколи пропонують поради для вчительок і вчителів, як розвинути гендерну чутливість у викладанні. Нижче наведено один із таких переліків.

- 1) Звертатись до /викликати на уроці дівчат із тою самою частотою, що й хлопців;
- 2) заохочувати до активного навчання дівчат і хлопців рівною мірою;
- 3) строго утримуватись від сексистських висловлювань чи коментарів на кшталт “це бабська справа” або “справжні хлопці люблять футбол”;
- 4) намагатись включити у зміст своїх уроків не лише “чоловічу”, але й “жіночу” історію;
- 5) стежити за тим, щоб навчальні матеріали були позбавлені сексизму;
- 6) плекати й демонструвати власний ентузіазм у своїй навчальній дисципліні;
- 7) постійно збагачувати свій репертуар способів і стилів навчання;
- 8) заохочувати дітей до вибору професій і занять, досі нетипових для їхньої статі;
- 9) постійно навчатись самим і навчати колег, де може критись сексизм в освіті;
- 10) бути рольовою моделлю, прикладом для наслідування!

За матеріалами сайту (<http://www.educatingjane.com>)

Очевидно, що система освіти не перестане враз продукувати гендерну нерівність, навіть якщо всі вчительки й учителі почнуть строго дотримуватись цих порад. Які зміни ще є необхідними, щоб освіта перестала бути сексистською?

Водночас інституційні підходи бачать систему освіти як соціальний інститут, який селекціонує людей у дві різні статусні й економічні шухлядки. Жінки зосереджені в початковій школі, де складність фаху, значні навантаження, висока відповідальність поєднані з низькою зарплатнею, неprestижністю роботи та неможливістю кар’єрного росту. Це, підкреслюємо, створює не стереотип про жінок, а зовсім таки реальну соціальну групу, де люди з шухлядки “жінки” постають як гарні й турботливі, але неамбітні, малоуспішні в кар’єрі, погано придатні для керівних посад і для заробітку особи. І це, всі вірять, трапляється “від природи”.

Чи/ як можлива освіта без сексизму?

Сексизм в освіті став об’єктом феміністичної критики з 1980-х років, і на цей час в багатьох країнах уже запроваджують нові політики й ініціативи для того, щоб змінити ситуацію.

У Північній Америці та Західній Європі вирішувати вказану проблему почала в останній третині ХХ сторіччя **феміністична педагогіка** (як один із напрямів критичної педагогіки). Вона

Феміністична педагогіка — пізніша течія у критичній педагогіці, зосереджена на подоланні гендерної нерівності в освіті та за допомогою освіти.

спирається на ідею про те, що звична нам система освіти має бути суттєво реформована. Навчання мусить стати менш директивним і більш інтерактивним, набути ознак діалогу замість традиційної монологічності, а учнівство належить наділити більшими повноваженнями, ніж це дозволяє класична освіта. Інакше кажучи, феміністична педагогіка прагне створити менш ієрархізоване навчальне середовище, а також надати процесові навчання більшої емоційності (Белл Хукс, 2001).

Частково вирішення цього завдання залежить від учительок та вчителів. Здатність освітянства бачити, розуміти і, певною мірою, підважувати сексизм називають *гендерною чутливістю*. Гендерно чутливі викладачки і викладачі намагатимуться уникати гендерних сегрегацій, будуть показувати історичність і культурну зумовленість гендерних режимів. Трохи ширша інтер-

претація гендерної чутливості передбачає педагогічну протидію не лише сексизмові, але й будь-яким виявам **ксенофобії** – чи то в професійній діяльності, чи то в повсякденному житті.

Феміністична педагогіка в Північній Америці та Західній Європі запропонувала чимало цікавих проектів та ініціатив, що значно змінили “гендерне обличчя” сучасної дошкільної, середньої та вищої освіти. Українська освітня гендерна політика покладається на переосмислений досвід феміністичної педагогіки, але ця робота лише починається.

Ксенофобія — страх, неприязнь, презирство, зверхність, ненависть, упередження до людей етнічно чи расово інших; у ширшому розумінні означає упередженість і зневагу до людей, що сприймаються як “інші” за будь-якою ознакою.

Рекомендована література

- Белл Хукс. 2001 (1994). Наука трансгрессировать. Образование как практика свободы // Введение в гендерные исследования. – Ч. II: Хрестоматия / Под ред. С. Жеребкина; пер. с англ. Я. Боцман. – Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя. – С. 48–62.
- Гайденко Вікторія (упор.). 2006. Гендерна педагогіка: Хрестоматія / Пер. з англ. В. Гайденко, А. Предборська. – Суми: ВТД “Університетська книга”.
- Гатто Джон Тейлор. 2006 (2002). Фабрика марионеток. Исповедь школьного учителя. Скрытая суть обязательного школьного образования / Пер. с англ. Ю. Казанцевой. – М.: Генезис.
- Спицына Татьяна. 2002. Об учителе, муже и чине: (ре)конструкция маскулинностей мужчин-работников средней школы // О муже(N)ственности / Под ред. С. Ушакина. – М.: Издательство “Новое литературное обозрение”. – С. 303–326.

Розділ

9 ГЕНДЕРОВАНЕ НАСИЛЬСТВО: МІЖ ЗВИЧАЄМ І ЗЛОЧИНОМ

Що таке гендерне насильство

Зґвалтування як гендерне насильство

Інтерпретація статевого насилля в українському
Кримінальному кодексі

Трохи з історії юридичної інтерпретації зґвалтувань

Зґвалтування як вираз презирства

Зґвалтування як конструювання мізогінії

Зґвалтування як статеве насильство

Звинувачення потерпілих

Зґвалтування і жіноче повсякдення

Зґвалтування як влада

Як можна протидіяти культурі зґвалтування?

**Сексуальні домагання, або як культура
зґвалтування вбудована у школи,
офіси та університети**

Після ознайомлення з цим розділом ви зможете:

- 1) позначити різницю між випадками насильства поміж окремими індивідами і гендерним насильством як системним явищем;
- 2) пояснити, як поокремі випадки зґвалтувань встановлюють владні гендерні режими й організують життя всіх жінок і всіх чоловіків;
- 3) пояснити, чому статеве насильство іноді важко розпізнати, ідентифікувати, які суспільні упередження та норми причетні до цього;
- 4) пояснити, як пов'язані сексуальні домагання на робочому місці і гендерна сегрегація на ринку праці;
- 5) назвати різні форми гендерного насильства;
- 6) пояснити, чому насильство є гендерною проблемою.

Що таке гендерне насильство

Існує чимало різних культурних форм, якими можна проілюструвати гендерне насильство. Наприклад, сьогодні в деяких країнах світу легально застосовують *ла-нідацію* – публічну смертну кару, коли чоловіки закидують камінням жінку, звинувачену в подружній зраді. Агресори і жертва в цьому випадку визначені статтю, і не можуть поміняти місце.

Іншим прикладом гендерного насильства може бути звичай “*викрадення наречених*”, що практикують у деяких країнах. Нерідко таке викрадення є зовсім не домовленою, взаємоузгодженою грою, а реальним насиллям, злочином. Дівчину викрадають просто на вулиці, наприклад, коли вона йде на заняття в університет, а щоб та не втекла, її гвалтують. Повернутись додому “знечещена” дівчина не може, бо завдасть сорому своїй сім'ї, рідні її цуратимуться. Єдиним способом “виправити” ситуацію

для неї – це вийти заміж за крадія і гвалтівника.

Прикладом гендерного насильства може бути і *домашнє насильство*, тобто фізичні напади, побиття, зґвалтування, залякування, обмеження свобод людьми, що перебувають у родинних стосунках. За даними Міжнародної амністії, у країнах Євросоюзу насильство з боку чоловіків чи партнерів є основною причиною смерті або інвалідності жінок у віці від 16 до 44 років. ЮНІФЕМ повідомляє, що жінки у всьому світі потерпають від домашнього насильства більше, ніж від пограбувань, зґвалтування незнайомцями та автомобільних катастроф разом узятих.

Із домашнім насильством зіштовхуються люди різної статі і віку, у тому числі дівчатка і хлопчики, люди старшого покоління, але водночас, згідно зі статистикою МВС України, у 9 із 10 випадків від домашнього насильства потерпають жінки, а вдаються до насильства переважно чоловіки.

Отже, гендерне насилля – це такі форми насильницьких дій, що мають чітко виражену гендерну групу, на яку це насилля спрямоване або яка це насилля чинить.

Аналіз статистики злочинів, пов'язаних із насильством загалом, показує, що насилля часто є гендерною проблемою. Наприклад, у 2010 році в Україні серед засуджених за розбійні напади було 3,3% жінок і 96,7% чоловіків, за навмисні вбивства 13,5% жінок і 86,5% чоловіків (Жінки і чоловіки в Україні 2011, 88). Статистика інших країн є подібною до української. За даними вебсайту ФБР у США, близько 90% всіх навмисних убивств скоєно чоловіками, чоловіки становлять більшість серед заарештованих і звинувачених у пограбуваннях, розбійних нападах, насильстві в родині та згвалтуваннях – від 85 до 99%. Виходить, що серед людей, які здійснюють насилля, найвищий відсоток посідають чоловіки.

Група, щодо кого здійснюють насилля, є різноманітною. Від злочинів, що посягають на життя і здоров'я інших осіб, а також від згвалтувань потерпають 39,5% жінок і 60,5% чоловіків (Жінки і чоловіки в Україні 2011, 89).

Усі наведені цифри разом свідчать, що чоловіки в різний спосіб активно залучені до насильства: вони є і тими людьми, що найчастіше коять насилля, і тими, що частіше потерпають від нього. Жінки, своєю чергою, статистично рідше потерпають від насилля загалом, але вони становлять левову частку людей, що потерпають від насилля вдома, тоді як чоловіки, за статистикою,

потерпають від насилля в публічному просторі. У певному, хоч і значно меншому, відсоткові випадків жінки також вдаються до насильницьких дій. Яка в цьому логіка або закономірність?

Цю логіку може зробити зрозумілішою друга важлива риса гендерного насилля. З погляду гендерної теорії, окрім статистичного переважання людей певної статі серед групи агресорів чи групи, на яку агресія спрямована, другою важливою рисою є *встановлення в результаті насилля владного режиму* – системної взаємодії домінації і субординації (підпорядкування) поміж групами людей. Насилля встановлює владний режим між людьми, що вирізняються за різними ознаками, такими як, раса, сексуальна орієнтація, етнічність, чи навіть зовнішність, належність до певних субкультур (згадаймо агресивне налаштування скінхедів щодо емо). Коли ж цією ознакою є *стать*, то владний режим встановлюється між статевими або гендерними групами.

Важливо розуміти, що подібні владні взаємодії встановлюються не між конкретними особами, що вдаються до насильства чи потерпають від нього, а між цілими групами – гендерними, расовими, етнічними тощо. (Цю тезу докладніше пояснимо трохи згодом).

Гендерне насилля, отже, є механізмом встановлення гендерних режимів – влад між гендерними групами. Важливо зважати на те, що встановлення влад не означає обов'язково насильницьких дій, адже влади можуть встановлюватись дискурсивно, без пря-

мого насилля. Але гендерне насилля є завжди виявом гендерної влади.

Причинок для критичного мислення

Беручи до уваги, що насилля є встановленням влади, чи можете ви припустити, у яких саме випадках відсоток насилля, здійсненого жінками, найімовірніше буде вищим за середній показник? Над ким ці жінки здійснюють насилля (візьміть до уваги, наприклад, людей різного віку)?

У цьому розділі ми розглянемо дві найменш обговорювані в нашому суспільстві форми гендерного насилля – зґвалтування і сексуальні домагання. Ми простежимо, як такі дії встановлюють гендерні режими, і як можливо подолати ці форми насилля.

Зґвалтування як гендерне насильство

Інтерпретація статевого насилля в українському Кримінальному кодексі

У Кримінальному кодексі України Розділ IV “Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи” об’єднує кілька статей: “зґвалтування” (ст. 152), “насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом” (ст. 153), “примушування до вступу в статевий зв’язок” (ст. 154) – злочин, що є різновидом сексуального домагання, “статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості” (ст. 155) і “розбещення неповнолітніх” (ст. 156).

Ці п’ять статей є правовою базою, на яку опирається правосуддя. У 2010 році за цією групою злочинів “проти стате-

вої свободи та статевої недоторканості” в Україні було засуджено 1,8% жінок та 98,2% чоловіків (Жінки і чоловіки в Україні 2011, 88).

Трохи з історії юридичної інтерпретації зґвалтувань

Поняття зґвалтування як *злочину проти статевої свободи і статевої недоторканості, тобто як злочину проти особи, що зазнала статевої агресії*, з’явилося не так і давно. У ранньому англо-американському праві, наприклад, зґвалтування вважали злочином не проти поґвалтованої особи: якщо було зґвалтовано неодружену дівчину, це кваліфікували як “псування майна” її батьків, а якщо поґвалтована була одруженою, то це був злочин проти її чоловіка. Батькам або чоловікові компенсували збиток виплатою штрафу.

В Україні в XIX столітті побутували подібні закони, коли зґвалтування залягоджувалось виплатою штрафу. Але якщо хлопець, що вчинив насилля, погоджувався одружитися зі зґвалтованою дівчиною, то справу полагоджували і без грошей.

За таких потрактувань, правова система недобачала злочину у гвалтуванні жінки її чоловіком. Не вбачали злочину і в тих випадках, коли дівчині вдавалось вирватись і втекти від гвалтівника чи гвалтівників. Якщо ж якась зі справ про зґвалтування доходила до суду, то обвинувачений міг знайти, або навіть підкупити людей, хто засвідчили б, що зґвалтована “провадила розпутне життя”, – така обставина пом’якшувала ви-

рок або й повністю знімала вину з гвалтівника (Боряк 2013, 70-72).

У ХХ столітті інтерпретації статевого насилля суттєвого переосмислювались, а згодом, завдяки феміністичній критиці та активізму, відбулись реформи нормативно-правової бази в багатьох країнах. Згвалтування, що раніше вважалося цивільним правопорушенням (що залагоджується виплатою штрафу), перейшло в розряд особливо важких і небезпечних кримінальних злочинів.

Повільно, але вслід за правовою базою, почали появлятися або мінятися і судові практики. Наприклад, лиш у 1979 році у США було виграно першу судову справу про згвалтування дружини чоловіком, хоча нормативно-правова база для цього існувала ще з кінця 1950-х років. У сучасному українському Кримінальному кодексі статевий акт між подружжям, скоєний усупереч волі потерпілої особи, також кваліфікується як згвалтування, але судової практики щодо таких випадків або нема, або трапляються вкрай рідко (в Єдиному державному реєстрі судових рішень таких справ знайти не вдалось). Можливо, це є результатом ось таких звичаєвих переконань: за даними російського опитування, 60% чоловіків та 50% жінок і тепер переконані, що згвалтування в шлюбі є в принципі неможливим (Горшкова, Шуригіна 2003, 15).

Згідно з українським законом, гвалтівник постане перед судом і буде осуджений за статтею “згвалтування” і у випадку, якщо потерпіла змогла вирватися і втекти від гвалтівника. Коментар до закону гласить, що “злочин є за-

кінченим з моменту початку статевого акту всупереч волі потерпілої особи”.

За сучасними законами, аргументи про “розпутність” і “непорядність” жінки, що пережила насилля, також не можуть братись до уваги і не можуть пом'якшувати вину гвалтівника, як це було колись. Верховний суд України у своїх коментарях вказує, що судові вироки, що вже за звичкою пом'якшують покарання гвалтівникам на підставі моральних характеристик потерпілої, не відповідають сучасним законам України: “Призначаючи засудженому більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, суд урахував при цьому негативну характеристику потерпілої, а саме її неналежне ставлення до занять у школі, що ніяк не могло пом'якшити покарання засудженому та істотно знизити ступінь тяжкості вчинених проти неї статевих злочинів”. Коментовану справу розглядали в одному зі судів України в 2005 році.

Згвалтування як вираз презирства

Однією з найсуттєвіших змін у потрактуванні згвалтування є перехід від розуміння його як “надмір наполегливого сексу”, що “псує” жінку, до злочину, що порушує тілесну недоторканість особи, принижує її честь і гідність. Аби пояснити тезу, що згвалтування є не надмір наполегливим виявом “сексуальної пристрасті”, але спрямоване на те, аби принизити, виразити зневагу і презирство, порівняємо суспільне сприйняття різних форм одного й того ж злочину – згвалтування жінки і згвалтування чоловіка. Злочин, пов'язаний зі згвал-

туванням чоловіка, не потрактовуватиметься як “трошки надміру наполегливий секс”, чи як вираз чиєїсь “нестримної пристрасті”. У такому випадку зазвичай визнають, що ті, хто коять насильство, мають намір принизити і зневажити чоловіка через зґвалтування. Жаргонний, тюремний вираз на позначення зґвалтування – “опустити” – підкреслює мету понизити соціальний статус іншої людини. Так і щодо жінки – зґвалтування є насамперед виявом зневаги й презирства, а його скритий чи явний намір є принизити.

Зґвалтування як конструювання мізогінії

Порівняння суспільного сприйняття зґвалтувань жінок і чоловіків дає змогу побачити ще одну важливу рису цього злочину: він є механізмом конструювання культурної мізогінії, тобто ідеї про те, що жіноче є менш вартісне, нижче за статусом, неповноцінне.

У випадку злочину проти чоловіка маскуліність зґвалтованого буде поставлена під сумнів – його розглядатимуть як “втраченого”, неповноцінного, який невідворотно втратив свій “чоловічий статус”. Підставою такого розуміння наслідків зґвалтування є те, що потерпілого прирівняно до жінки, бо з ним повелись, “як із жінкою”. Виходить, що чоловік, який пережив статево насилля, буде принижений тим, що його прирівняно до жінки. Це і виказує культурну мізогінію.

Водночас нормативність, тобто гетеросексуальність, агресорів не буде

під питанням – їхні дії не будуть потрактовані як вияв гомосексуальної “пристрасті”, вони не стануть об’єктом суспільної зневаги і презирства, їхній статус, найвірогідніше, не постраждає, вони не втратять свого “чоловічого статусу”. Такі ситуації показують, наскільки зґвалтування є механізмом конструювання зневаги до жінок, а також встановлення гендерної влади нормативної маскуліності над фемінністю та іншими формами маскуліностей.

Зґвалтування як статево насильство

Французька дослідниця Монік Плаза звертає увагу, що зґвалтування є не просто одним із різновидів насильства, а саме *статевим насильством*. Учена питає: чим зґвалтування чоловіка відрізняється від удару кулаком в обличчя? Тим, що після удару потерпілий лишається чоловіком у соціальному сенсі, іноді навіть підвищує свій статус (“шрами прикрашають чоловіків”). Але зґвалтування – це не просто агресія, а статева агресія:

Зґвалтування є владним приниженням, що здійснюють (соціальні) чоловіки щодо (соціальних) жінок (Plaza 1996, 186).

Звинувачення потерпілих

Існують й інші відмінності в суспільному сприйнятті зґвалтувань жінок і зґвалтувань чоловіків, що допомагають зрозуміти, як саме в суспільній уяві сконструйоване розуміння причини і наслідків зґвалтувань. Чоловіка, що пережив статево насилля, не будуть зви-

нувачувати в тому, що він спровокував насильників своєю “необачною поведінкою”. Але ці підозри повсякчас виникають, коли потерпілою є жінка.

Коли зґвалтовано жінку, будуть обговорювати багато різних обставин: чи не була вона надто відверто одягнена? Чи не закоротка була її спідниця/ не завузькі штани? Чому йшла о цій пізній/ранній/обідній порі сама в такому небезпечному місці? Усе сталося через її необережність або легковажність. Не слід їй було залишатись наодинці з цим чоловіком. Не слід було з ним йти. Мабуть, вона фліртувала? Вона палила і вживала алкоголь? І ледь не в останню чергу, можливо, увагу буде звернуто на злочинність дій насильника. Такі розмови неявно побудовані за логікою з'ясування — *як саме жінка спровокувала агресора*, мовляв, насильник просто “не втримався”, піддався її спокушанню, або скористався нагодою, яку жінка сама спровокувала. Таке перенесення вини за злочин на жінку, а не на тих, хто чинить насилля, назвали *звинуваченням потерпілих*.

Причинок для критичного мислення

Як ви гадаєте, чому прийом “звинувачення потерпілих” не застосовують у випадках зґвалтування чоловіків?

Такі переконання, коли суспільний осуд за зґвалтування насамперед буде спрямовано на жінку, що зазнала агресії, і головно стосуватиметься її репутації, а агресор може бути морально виправданим (“його можна зрозуміти”), спричиняє те, що зґвалтування жінок

у певному сенсі підтримуються й заохочуються в нашому суспільстві. До такої висновку дійшла американська вчена Сьюзен Браунміллер і назвала такі та подібні суспільні принципи *культурою зґвалтування*. Дослідження Браунміллер, здійснені в 1980-і роки, залишаються актуальними й сьогодні.

Причинок для критичного мислення

Зверніть увагу, що в цьому підручнику ми не застосовуємо слово “жертва” до людей, що зазнали насилля. У феміністичних англійських публікаціях також уникають цього поняття, натомість вживають вираз “ті, хто пережили насилля” (*survivor of violence*). На вашу думку, яка цьому причина?

Зґвалтування і жіноче повсякдення

Для культури зґвалтування характерною є впевненість, що саме жінки відповідальні за зґвалтування, це вони повинні пильнувати, аби не потрапити в загрозову ситуацію. Тому дівчат змалечку вчать, де може найбільш імовірно чатувати небезпека і чого слід остерігатись: вони достеменно знають, що в сутінках небезпечно самій повертатись додому, не можна заходити в ліфт із незнайомими чоловіками чи сідати в машину до незнайомців, варто повідомляти близьким, коли вона вирушає увечері з гостей додому, завжди мати наготові мобільний телефон та багато іншого.

Однак дослідження показують, що пильність жінок недостатньо надійно захищає їх від статевого насилля. І однією з причин цього є те, що в більшості випадків гвалтівниками є не незна-

йомці-маньки, які вистежують жінок у темних парках і підїздах, як це вчать дівчаток. Найчастіше статеве насильство скоюють знайомі чоловіки — приятелі, кохані, родичі чи співробітники. Статистика свідчить, що імовірність зазнати статеве насильство від чоловіка, якого жінка знає особисто, утричі вища, ніж зазнати напад незнайомця. Імовірність піддатись гвалтівному нападу у власному домі чи гуртожитку, вдома у знайомих чи на роботі у дев'ять разів вища, ніж на вулиці чи в парку. Один із поширених, але малообговорюваних типів зґвалтувань — це так звані “зґвалтування на побаченні”, коли насильником стає чоловік, якого жінка знає і якому довіряє.

Тому тактика остерігатись незнайомих виявляється ненадійною. Натомість у таких порад, як вберегтись від зґвалтування, є інша неявна мета. Поперше, очікувана від жінок “безпечна поведінка” водночас стає способом обмеження свободи їх пересування, адже значна частина публічних місць — вечірні вулиці, парки, кафе та інші місця — стають недоступними для жінок без супроводу.

По-друге, учені звертають увагу, що навчання дівчаток бути обережними і не наражатись на небезпеку, створює ситуацію, коли жінки зобов'язані по-

стійно пам'ятати і думати про цю загрозу. Жінки повсякчас змушені аналізувати, наскільки цей одяг, час, місце, обставини, поведінка чи люди є безпечними щодо загрози зґвалтування. У результаті цього, тема зґвалтування увесь час присутня в житті жінок. Такі культурні норми, що роблять загрозу зґвалтування частиною жіночого повсякдення, разом зі звинуваченням потерпілих, є визначальними ознаками культури зґвалтування.

Зґвалтування як влада

У культурі зґвалтування далеко *не всі чоловіки* є гвалтівниками, а також не всі жінки зазнали статевого насилля. Але *всі жінки* живуть в обставинах, коли небезпека зґвалтування регламентує їхнє повсякдення, і всі чоловіки розглядаються як потенційні гвалтівники (адже остерігатись треба всіх чоловіків). Це ілюструє, як зґвалтування, що відбувається між двома конкретними людьми — насильником і потерпілою, встановлює владний режим між усіма жінками і всіма чоловіками.

Як можна протидіяти культурі зґвалтування?

Є різні способи протидії насиллю. Окрім уже згадуваних правил так зва-

Практикум Спробуйте пограти в таку гру. Складіть перелік щоденних пересторог, яких зазвичай дотримуються жінки, щоб застерегти себе від зґвалтування (не зупиняти незнайоме авто, мати наготові мобільний телефон, не заходити в темні провулки і т. д.). Поруч складіть подібний список повсякденних правил, яких дотримуються чоловіки, аби застерегти себе від зґвалтування. Що ви отримали?

Практикум *Ознайомтеся з юридичним коментарем до ст. 152 “Зґвалтування” Кримінального кодексу України. Як би ви прокоментували таке трактування?*

Для інкримінування ст. 152 [“Зґвалтування”] потрібно встановити, що вказане небажання було більш-менш чітко вираженим, явним, адже відмова на словах, навіть певна фізична протидія не завжди свідчать про дійсне небажання особи вступити у такий контакт. Скажімо, чоловік може сприймати таку поведінку жінки як кокетство, загравання або прояв сором’язливості.

ної “безпечної” поведінки, жінки також використовують індивідуальні стратегії, як-от: засвоєння прийомів самооборони та використання захисних засобів (наприклад, газових балончиків). Але як можна протидіяти культурі зґвалтування не лише в кожному індивідуальному випадку фізичного насильства, а як суспільному явищу?

Один із способів міститься в юридичній площині права. Коли законодавчі органи взаємодіють із громадянським суспільством й академічними інституціями, враховують нові теоретичні підходи до розуміння того, як функціонує гендерне насильство, реформують, враховуючи ці знання, нормативно-правову базу, – за цих обставин зміни в законах не просто функціонують, як система покарань, але допомагають руйнувати підвалини культури зґвалтувань.

Наприклад, ще донедавна існувало (а подекуди і дотепер є) уявлення про те, як повинні поводитись жінка і чоловік в інтимних взаєминах. Згідно з цими уявленнями, “справжня жінка” має “не погоджуватись” на сексуальні стосунки, відмовляти від пропозицій, а “справжній чоловік” повинен бути наполегливим і схилити її до взаємин. У результаті цих поведінкових норм

склалось загальновідоме правило, що “якщо жінка говорить «ні», то насправді це означає «так»”. Це правило створювало підґрунтя для статевого насильства, розмивало основу для встановлення факту зґвалтування. Нерідко суди вирішували, що факту зґвалтування не було, бо жіноче “ні” буцімто було лиш частиною “любовної гри”.

Під тиском громадянського суспільства та академічної феміністичної критики, інтерпретацію подібних правил сексуальної взаємодії було суттєво переосмислено. Сьогодні в більшості європейських країн повідомлення однієї зі сторін про згоду або незгоду мати інтимні взаємини розуміється судом прямо, не інтерпретується навпаки. Це впливає також і на суть інтимної комунікації між людьми. Так з ужитку поступово вилучається один із механізмів культури зґвалтувань.

Серед найновіших способів громадського спротиву культурі зґвалтувань є масові дії та кампанії.

Навесні 2011 року в канадському місті Торонто відбувся дуже незвичний вуличний марш. Кілька тисяч жінок, виключно вбраних у декольте та міні-спідниці, панчохи “в сіточку”, яскраві

Флаєр-оголошення про марш “Хода шльондр”.
Напис: “...бо «моя коротка спідниця, вір цьому чи ні, тебе не стосується»”.

Моє тіло – це не відкрите запрошення!

Достойні чоловіки поважають жіночу рівність.
Мій вигляд — не запрошення.

Мій одяг не означає згоду

Це НЕ дозвіл!

Секс — це щось, що люди роблять разом, а не щось, що ти робиш комусь.
Сукня не означає “так”.

9.1. Світлини з маршів “Хода шльондр” у різних містах світу, 2011–2012 рр.

перуки і з надмірним макіяжем (так зазвичай карикатурно зображають по-вій), несли гасла “Це лише одяг, а не згода!”, “Не вказуйте нам, як одягатись, краще кажіть чоловікам не гвалтувати!” (див. мал. 9.1). Марш “Хода шльондр” був політичною демонстрацією, гучною відповіддю жінок на публічну заяву торонтського офіцера поліції: “Якщо жінки не хочуть бути зґвалтованими, то нехай не одягаються як шльондри”.

Згодом хвиля таких протестів прокотилась вулицями інших великих міст – Тель-Авіва, Мельбурна, Гельсінкі, Бухареста. “Хода шльондр” – це спроба звернути увагу, що перекладання провини за статеve насильство на жінок та їхню зовнішність є типовим, узвичаєним прийомом, що виправдовує напади гвалтівників і культуру зґвалтування в цілому.

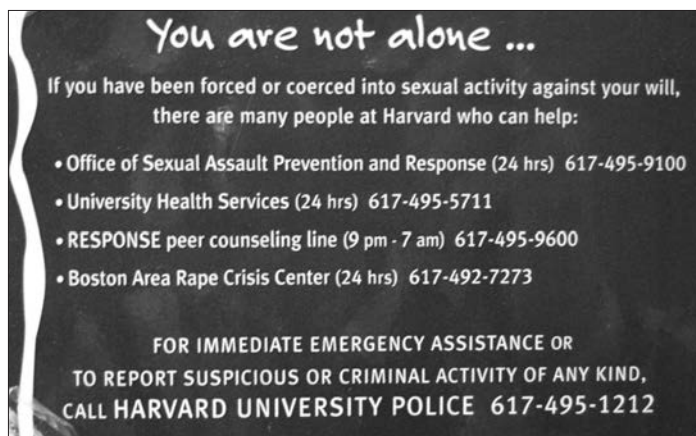
У державах із розвинутою правовою культурою темі зґвалтувань приділено багато уваги. Наприклад, у західноєв-

9.2. Рукописне оголошення в кампусі Університету Альберти: “Не буває окремої атаки на окрему жінку. Коли гвалтують одну із нас – гвалтують усіх жінок. Сестринство пильнує!”, м. Едмонтон, Канада, 2008 рік

ропейських та північноамериканських університетах можна побачити чимало інформаційних матеріалів щодо попередження статевого насильства. Цілодобові телефонні “гарячі лінії” швидко надають людині, що зазнала

9.3. В інформаційних повідомленнях “Ти не одна...” йдеться, що в університеті є багато людей, готових негайно прийти на допомогу постраждалим від статевого насилля. Наведено цілодобові телефони і контакти різних університетських та міських служб і поліції. Повідомлення-наліпки були розміщені в жіночих туалетах Гарвардського університету, м. Кембридж, США, 2012 рік

9.4. Банер повідомляє, що в університеті діє Центр допомоги постраждалим від сексуальної агресії. Університет Альберти, Едмонтон, Канада, 2009 рік

насилля, психологічну підтримку та юридичну допомогу. Діяльність, спрямована на попередження статевого насилля, є і громадською ініціативою (мал. 9.2), і частиною офіційної університетської політики (див. мал. 9.3, 9.4).

В Україні статеve насильство залишається малодискутованою темою, говорити про яку вважається соромно, непристойно. Воно потрапляє в центр медійної уваги лише тоді, коли супроводжується іншими тяжкими злочинами – каліцтвом потерпілих або убивством. Але й тоді основні способи

говорити про статеve насилья нерідко визначаються основними дискурсами “культури зґвалтування”.

Сексуальні домагання, або як культура зґвалтування вбудована у школи, офіси та університети

У 1979 році американська юристка Кетрін Маккіннон опублікувала книгу “Сексуальні переслідування жінок на роботі: випадок дискримінації за статтю”, яка розпочиналась цілою низкою реальних історій, як-от: настирливі чоловічі розпитування молоді офісної працівниці про інтимні подробиці її нещодавнього заміжжя, вимога до секретарки не лише супроводжувати керівника у відрядженні, але й жити з ним в одному готельному номері, спати в одному ліжку тощо (MacKinnon 1979). Саме Маккіннон запропонувала широко вживаний зараз термін “сексуальні переслідування”, а її книга стала засадничою для початку суспільних дискусій на цю тему.

Проте перші судові справи щодо звинувачення в сексуальних домаганнях на робочому місці почалися аж через 12 років після виходу книги Маккіннон. Позов юристки Аніти Гіл проти її керівника розглядав Верховний суд США 1991 року, а судові засідання були широко трансльовані по телебаченню. Медійний розголос задумувався, щоб публічно висміяти позивачку, проте мав несподіваний ефект – тисячі інших жінок почали відкрито оповідати свої подібні історії. Кількість судових позовів у справі сексуальних домагань

на робочому місці зростала, а суспільне ставлення до проблеми ставало серйознішим й осмисленішим.

В українському законодавстві, у законі “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”, сексуальні домагання визначено так:

Сексуальні домагання – дії сексуального характеру, виражені словесно (погрози, залякування, непристойні зауваження) або фізично (доторкання, поплескування), що принижують чи ображають осіб, які перебувають у відносинах трудового, службового, матеріального чи іншого підпорядкування.

На практиці в ситуації службової залежності домагання найчасніше ініціюють особи, що мають владу (займають керівні позиції або здійснюють контроль). Проте навіть серед рівних за статусами чи посадами людей трапляється чимало ситуацій сексуального переслідування жінки (жінок) з боку чоловіка або групи чоловіків. Це доводить ідею про гендерний розподіл влад між жінками і чоловіками в суспільстві, навіть якщо вони формально обіймають однакові посади на робочому місці.

Попри деякі розбіжності в потрактуваннях сексуальних домагань, екс-

пертна спільнота сходиться на тому, що *сексуальні домагання є різновидом статевого насильства*, яке виражено не прямо, а радше символічно. Маккіннон запропонувала вирізняти дві типові форми сексуальних домагань на робочому місці. Перша звучить як “послуга за послугу”, коли керівник узалежнює винагороди та заохочення підлеглих від прийняття ними сексуальних пропозицій. Такі домагання певним чином поширені також у навчальних закладах, у ситуаціях владного підпорядкування студентства викладачам. Інша форма – це такий “знущально-ворожий”, статево-забарвлений мікроклімат на робочому місці, коли працівниця змушена або терпіти приниження, або покинути свою посаду. Тобто сексуальні переслідування – це не брутальний напад, а “ввічливі пропозиції” або начебто жартівливі залицяння, що однаково об’єктивують жінок і встановлюють владні гендерні режими.

Зібрати статистику сексуальних переслідувань значно важче, ніж зґвалтувань — адже домагання призводять не до насильницького статевого акту (що легше зафіксувати як злочин), а до начебто добровільної відмови потерпілої від посади чи вигідної роботи, або на-

Практикум Експертиза свідчить, що в усіх країнах офіційна статистика зґвалтувань дуже применшена: до правоохоронних органів звертаються від 5 до 15% потерпілих жінок, і невідомий, але дуже незначний відсоток потерпілих чоловіків. Як ви гадаєте, чому така незначна кількість людей повідомляють про злочин зґвалтування? Чи ця обставина якось визначається “культурою зґвалтування”?

Класне кіно!

Фільм “Північна країна” режисерки Нікі Каро (США, 2005), знятий на основі життєвої історії шахтарки з Північної Міннесоти, є яскравою ілюстрацією теми сексуальних домагань і культури зґвалтування.

У фільмі головна героїня Джозі Еймз, мати двох дітей, розлучається і переїздить в інше місто, де починає працювати шахтаркою. Добре оплачувана робота на шахті дає їй змогу самотужки придбати будинок і забезпечувати дітей. Але чоловіки-шахтарі влаштовують Джозі та іншим шахтаркам щоденні принизливі цькування, сексуальні домагання, підштовхуючи їх до рішення звільнитись із “чоловічої” роботи. Спочатку Джозі поодинокі в намаганнях відстояти свою гідність та право працювати на шахті, інші шахтарки налякані, зневірені і не наважуються чинити спротив. Та поступово вони долучаються до вимог Джозі.

У фільмі перемога надходить швидко, але в реальній історії, що була взята за основу кінострічки, ця судова справа тривала 14 років. У цьому фільмі також є епізод про телевізійну трансляцію справи Аніті Гіл, що і надихає головну героїню на її боротьбу.

чебто добровільної “згоди”. Чимало жінок, що зазнали сексуальних домагань на робочому місці або в навчальному закладі, намагаються уникнути будь-якого зізнання чи розголосу, а інша частина навіть не здогадуються (або розуміють це набагато пізніше), що ситуація, у якій вони опинилися, є випадком насильства.

В Україні проблема сексуальних домагань досі лишається дуже прихо-

ваною. Попри законодавче потракування таких дій як злочину, на кінець 2012 року українська судова практика знає лише один позов за сексуальні переслідування на робочому місці, та й той позивачка програла. Цей та інші випадки показують, що сексуальні домагання в публічному просторі (місце роботи, навчання) вбудовані в загальну систему гендерних владних розподілів та контролю.

Рекомендована література

- Клименкова Татьяна. 2001. Насилие как основа культуры патриархатного типа. Гендерный подход к проблеме // Гендерный калейдоскоп. Курс лекций / Под ред. М. Мальшевой. – М.: Academia. – С. 121–145.
- Ходырева Наталья. 2002. Причины физического насилия: сущность рода или дисбаланс власти // О муже(N)ственности / Под ред. С.Ушакина. – Москва: Новое литературное обозрение. – С. 161–186.

Розділ

10 ЧИСЛОВІ ДАНІ як створення гендерних дискусій та дискурсів

Чи кожне наукове дослідження є науковим?

**Або знову про “різницю між жінками
і чоловіками”**

Некоректне використання коректних даних

Гендерна упередженість досліджень

Маніпуляції даними

Соціальні дані та моральні паніки

Після ознайомлення з цим розділом ви зможете:

- 1) критично аналізувати подання статистичної та соціологічної інформації;
- 2) розпізнавати політичність “об’єктивних цифр” і фактів;
- 3) оцінювати статистичні і соціологічні дані з огляду на їх гендерну складову;
- 4) відстежувати ситуації створення моральних панік, аналізувати й розвінчувати їх;
- 5) виявляти владні дискурси у формулюванні завдань чи інтерпретації статистичних і соціологічних досліджень;
- 6) пересвідчуватись у достовірності цифрових даних, коментувати їх без відтворення гендерних упереджень.

У цьому розділі мова йтиме про те, як конструюються гендерні міфи на основі соціологічних досліджень, коли соціологічні дані інтерпретуються медіями крізь призму гендерних стереотипів; а також, як гендерні міфи створюються ненауковими і недостовірними дослідженнями, розтиражованими в медіях. Крім того, ми б хотіли наголосити, що використання даних соціологічних досліджень чи статистичних звітів не звільняє від потреби самостійно аналізувати й критично оцінювати джерела, шукати першоджерела, коректно послуговуватись даними і розуміти їх політичну, у тому числі й гендерну, складову.

Чи кожне наукове дослідження є науковим? Або знову про “різницю між жінками і чоловіками”

У своїх матеріалах медії залюбки і доволі часто звертаються до досліджень знаних університетів. Проблема полягає в тому, що дослідження нерідко

підписані абстрактно: “вчені Гарварда”, “вчені Оксфорда” чи “британські вчені” – без жодної деталізації імен, фахів, назв конкретної лабораторії чи кафедри. Перевірити достовірність цих даних чи знайти детальнішу інформацію найчастіше не вдається: такі дані є повністю анонімними, не містять конкретної інформації. Подібні медійні матеріали перекладають відповідальність за якість інформації на анонімних осіб, але зберігають за собою символічний капітал відомої установи й авторитет наукової спільноти.

Популярна преса та численні інтернет-видання залюбки передрукують результати досліджень “вчених Гарварда”. На перший погляд, теми цих публікацій видаються нейтральними, стосуються якихось дріб’язкових питань і ніби покликані просто розважити публіку. Але фаховий погляд підмічає, що такі дослідження невизначеного авторства мають суттєве ідеологічне навантаження. Ось одна з яскравих ілюстрацій:

Активність речовини [тестостерону] в організмі може змусити чоловіка ризикувати з фінансовими вкладеннями і витратами, переконалися вчені, що проаналізували зразки слини серед 98 студентів Гарварда 18-23 років. Результати симуляції грошової гри показали, що молоді люди з високими показниками статевого гормону вкладали великі суми в небезпечні операції на 12% частіше. Дослідники вважають, що сама природа і вроджена генетика зробила сферу фінансів виключно чоловічою царинною, тому що економічні відносини немислимі без ризику втрати коштів (із інтернет-видань).

Ця публікація – чергова спроба “оприроднити” (тобто видати за природну, вроджену) ризиковану й азартну чоловічу поведінку, встановити біологічний зв’язок між “чоловіком” і “грошима”. Таке дослідження начебто науково пояснює нинішній стан справ – високий відсоток чоловіків у сфері фінансів. Та запропонована інформація видається сумнівною. По-перше, немає підстав цілком довіряти даним цього експерименту, бо замалий обсяг вибірки (менше ста осіб) не дає надійних статистичних даних, а виявлена різниця щодо частоти ризикованих фінансових дій у 12% майже перекривається похибкою вибірки, яка для малих вибірок сягає 10%.

По-друге, уже сама гіпотеза виглядає надзвичайно упередженою й заангажованою. Вона розсипається, якщо взяти до уваги, що не завжди і не скрізь сфера фінансів є царинною пріоритетно чоловічої зайнятості. Наприклад, в

Україні за часів СРСР в ощадкасах, банках та фінансових відділах підприємств працювали здебільшого жінки. Це можна пояснити невисокою платнею і неможливістю кар’єрного росту, малопрестижністю цієї професії в ті часи, що робило її малопривабливою для чоловіків. І тільки з переходом до ринкової економіки та зростанням економічної і політичної ваги фінансового сектора, відсоток чоловіків у цій сфері почав зростати. Отже, нинішнє переважає чоловіків у фінансовій сфері породжене соціально-економічними умовами, що спростовує ідею про буцімто біологічну схильність чоловіків до фінансової діяльності.

Відбираючи такий матеріал для публікації, важливо розуміти, що журналістські матеріали подібного штибу не просто легке читиво, вони залучені до конструювання та підтримування наявних гендерних режимів.

Некоректне використання коректних даних

Якщо у згаданому прикладі про “вчених Гарварда” й ідеологія, і якість дослідження та висновків викликають нарікання, то нерідко трапляється й так, що дані взято з надійних джерел, але журналістські матеріали поширюють некоректну їх інтерпретацію.

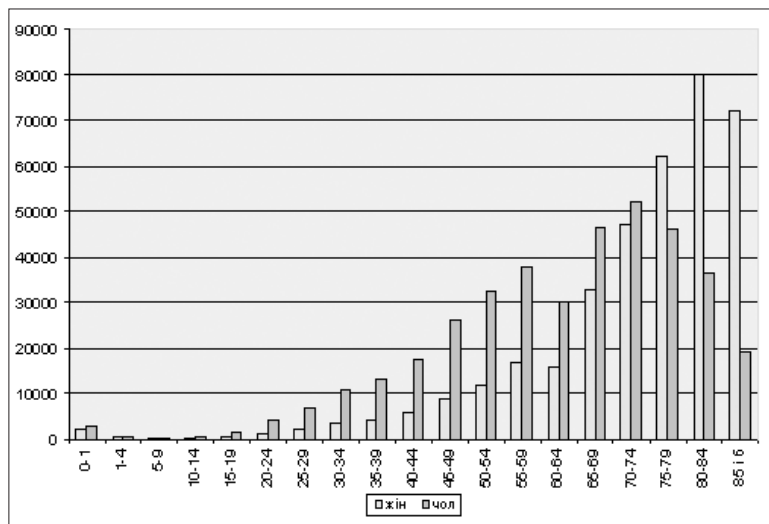
Висвітлюючи гендерну проблематику, медіа часто апелюють до статистичних даних про середню тривалість життя жінок і чоловіків і буквально стверджують, що “чоловіки в Україні живуть у середньому на 11–12 років

менше, ніж жінки”. Таке формулювання може сприйматись так, що чоловіки швидше помирають, бо вони вразливіші, або тому, що їхня праця важча, і що вони перебувають у менш вигідній ситуації, ніж жінки, які живуть довше і можуть насолодитись життям під час пенсії. Саме таке розуміння проблеми поширилось у нашому суспільстві і навіть впливає на формування сучасної державної політики. Нещодавнє підвищення пенсійного віку для жінок пояснювали, зокрема, і цим фактором. В одній із дискусій прозвучала фраза: “Чоловіки живуть після виходу на пенсію ще три роки, а заробляють її сорок років – це несправедливо”. **Таке твердження є прикладом некоректного трактування показника очікуваної при народженні середньої тривалості життя** (див. графік 10.1).

Багатьом країнам притаманна нижча тривалість життя чоловіків, у по-

рівнянні з жінками (вища тривалість життя чоловіків властива країнам південної Африки та низці азійських країн). В Україні ця різниця – разюча і перевищує 11 років. Вона становить 74 роки для жінок та 63 – для чоловіків. Така значна різниця в середній очікуваній при народженні тривалості життя є типовою для пострадянських країн, а певною мірою і для країн колишнього соцтабору.

Різниця в тривалості життя жінок і чоловіків формується багатьма факторами, які продовжують активно обговорюватись. Але безсумнівно серед них є висока смертність чоловіків у молодому віці. На сьогодні зафіксовано два піки, коли чоловіки помирають особливо часто – це в період 25–29 років, і 40–44 роки. Частка цих смертей серед чоловіків значно частіше стається через “зовнішні причини”, тобто від нещасних випадків. Ці випадки зазвичай

10.1. Чисельність смертей у різному віці за 2008 рік

гендерно обумовлені, вони пов'язані зі стилем життя й праці. Серед чоловіків заохочується ризикована поведінка, небезпечне водіння мотоциклів та машин, розв'язання конфліктів бійкою, нехтування правилами безпеки на виробництві та під час дозвілля, байдужість до власного здоров'я, небезпечні умови праці. Романтизується і є частиною образу “справжнього чоловіка” зброя, шрами, війна. Ці гендерні поведінкові моделі спричиняють до набагато частіших випадків смертності серед молодих чоловіків, у порівнянні з групою жінок цього самого віку.

І саме ці випадки смерті в молодому віці від сторонніх причин створюють ілюзію меншої тривалості життя чоловіків у похилому віці. Зверніть увагу, як розраховується показник середньої тривалості життя, очікуваної при народженні: для цього додають вік усіх людей, які померли за попередній рік, а потім отримана сума ділиться на загальну кількість випадків. Проілюструємо це на цифрах: у певній групі за минулий рік 10 тисяч осіб померли в перший рік життя, 35 тисяч – у 50 років, а 50 тисяч людей – у віці 70 років. Тоді середня очікувана тривалість життя при народженні в цій групі становитиме 55,3 років $((10\ 000 \times 1 + 35\ 000 \times 50 + 50\ 000 \times 70) : 95\ 000 = 55,3)$. Хоч насправді більша частка дорослого населення доживе до 70 років. Так і в Україні, для чоловіків, які уникли нещасних випадків у молодому віці, очікувана тривалість життя уже становитиме понад 74 роки. Ось чому, коли говорять про середню

тривалість життя, треба розуміти, що йдеться про середню *очікувану при народженні* тривалість життя. З переходом в кожну наступну вікову категорію, середня очікувана тривалість життя чоловіків буде зростати швидше, ніж жінок.

Тож різниця в середній очікуваній тривалості життя для новонароджених різних статей свідчить великою мірою і про те, які гендерні поведінкові моделі для жінок і чоловіків культивуються суспільством та схвалюються культурою.

Щодо жінок, то їхня смертність статистично зростає і набуває масового показника вже після 65 років, тобто невдовзі по закінченні працездатного віку. Виходить, що жінки повністю відпрацьовують свій трудовий стаж, за час якого йдуть відрахування до пенсійного фонду. Водночас у чоловіків значне зростання смертності починається на початку трудового шляху, коли внесок до солідарної системи пенсійного забезпечення ще незначний. Із таких міркувань випливає, що реальну економію для державної системи соціального захисту принесе не підвищення пенсійного віку для жінок, а політика, що була б націлена на зміну стандартів чоловічої гендерної поведінки й умов їхньої праці.

Щоби привернути увагу до неправильного використання демографічних даних у цих питаннях, українська експертка з пенсійної реформи Елла Лібанова в інтерв'ю газеті “Вечірній Київ” іронічно зауважила: “У Російській Федерації середня очікувана тривалість

життя при народженні для чоловіків взагалі становить 58 років, то звідки ж там беруться пенсіонери?”.

Гендерна упередженість досліджень

Дані і звіти соціологічних досліджень, на відміну від даних державної статистики, як правило, порушують злободенні проблеми, містять багато цікавих висновків, які засоби масової інформації охоче використовують у публікаціях. Формулювання соціологічних питальників видаються зрозумілішими та цікавішими, аніж таблиці статистичного обліку, і сприймаються як фактично готовий матеріал.

Проте дані соціологічних досліджень також можуть мати недоліки, які належить помічати й аналізувати. Часто трапляється так, що гендерна упередженість чи стереотипність закладені вже на етапі підходу до проблеми, вони можуть виявитись під час формулювання питань. Наприклад, у 2002 році Міжнародна програма соціальних досліджень здійснила проект, присвячений сім'ї та зміні гендерних ролей. У питальнику було запропоновано цілу низку тверджень про можливість поєднувати материнські та професійні обов'язки. Опитуваних просили висловити ступінь своєї згоди з такими твердженнями:

- Мати, яка працює, може налагодити такі ж теплі стосунки зі своїми дітьми, як і мати, яка не працює;
- Робота матері погано впливає на дитину дошкільного віку;

- Якщо жінка працює повний робочий день, це загалом шкодить сімейному життю;
- Робота – це добре, проте насправді більшість жінок хотіли б займатись хатою та дітьми;
- Робота домогосподині може приносити таке ж задоволення, як і праця на виробництві;
- Крайній спосіб бути незалежною для жінки – це мати роботу (<http://zacad.gesis.org>).

Неважко помітити, що наведені питання не пропонують варіанту сумісних дій дорослих людей у родині, аби всі могли гармонійно розвиватись. Не пропонують і гендерно симетричних тверджень, на кшталт: “Взаємодія працюючої матері й працюючого батька сприяє повноцінному розвитку дитини дошкільного віку”. Повноцінний розвиток дітей і добробут сім'ї тут узалежнено від вибору матері. Якщо мати вибирає фахову роботу, то таке рішення ніби суперечить інтересам дитини і є егоїстичним (аби “бути незалежною”); або ж припускається, що такий вибір є вимушеним, бо, як стверджує цитата, “насправді” жінки хотіли б займатись хатою та дітьми. З іншого боку, цілком вірогідно, що частина людей воліють займатись хатою та дітьми, і такими людьми можуть бути і жінки, і чоловіки. Але такого гендерно нейтрального твердження в анкеті теж не пропонують. А водночас особа, яка позитивно оцінить таке твердження, може мати на увазі не те, що *жінки особливо мріють про хатню роботу*, а те, що *люди люблять проводити час зі своїми дітьми*.

10.2. Мапа відсотка абортів з-поміж вагітностей у різних країнах Європи

До цього додамо, що люди також схильні давати ту відповідь, що інспірована питанням. Найімовірніше, результати такого опитування будуть відчитані як осуд, коли жінка поєднує материнську та фахову роботу. Унаслідок цих методологічних хиб у соціологічному звіті, замість громадської думки, настроїв населення, його досвіду чи переконань, постануть **артефактуальні дані**, тобто навмисно чи ні інспіровані.

Причинок для критичного мислення

Змініть у наведених питаннях стать на чоловічу і порівняйте, чи змінюється їх зміст. Про що це свідчить? Як можна переформулювати питання, щоби вони звучали нейтрально?

Безумовно, важко або й взагалі неможливо здійснити геть “об’єктивне” дослідження. Але можна прагнути не бути гендерно упередженими. Та й перш ніж тиражувати результати до-

сліджень, можна навчитись відстежувати, які саме ідеї в них закладено, які явні і скриті цілі такого дослідження, наскільки нейтрально сформульовано питання, а також, чи це дослідження не стереотипізує жінок і чоловіків.

Маніпуляції даними

На мапі 10.2 схематично передано офіційну статистику переривання вагітності в різних країнах Європи. Тут ви легко зауважите світлі ділянки, якими позначено майже цілковиту відсутність абортів. Та, коли ми звернемося по додаткову інформацію до інших джерел, то довідаємося, що в цих країнах аборти заборонено, а отже, нема там лише легальних, облікованих абортів.

Артефактуальні дані – інспіровані, штучно створені дані, або ж дані, змінені під впливом самого дослідження (збору та обробки інформації).

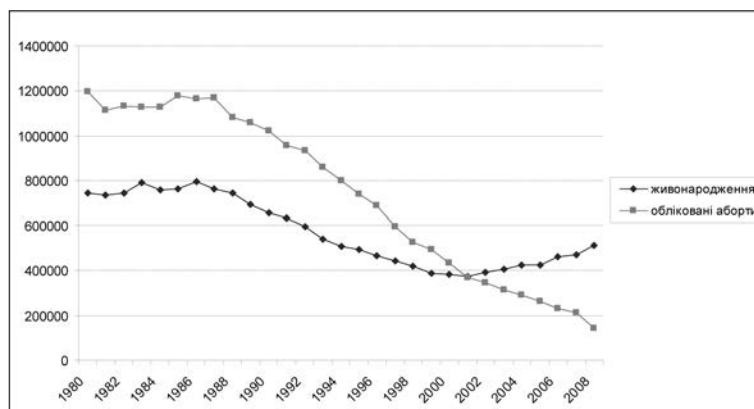
Ця нанесена на карту статистика співвідношення абортів та народжень має суттєвий недолік – вона статична, тобто не передає динаміку процесів. Із неї не очевидно, у яких країнах кількість абортів зростає, де зменшується, а де зберігається на тому ж рівні. Лише, коли ми візьмемо до уваги ці тенденції, зможемо оцінити запропоновані числа – чи відбувається процес зменшення кількості абортів, чи позірно невеликі показники, навпаки, мають тенденцію до зростання. До того ж, коли йдеться про порівняння між країнами, то важливо уточнити, що до вітчизняної статистики включено і мимовільні переривання вагітності, тож після перерахунку всіх країн Європи за однаковими критеріями, відрив пострадянських країн суттєво зменшиться.

І ось, якщо ми звернемось до статистичних даних у їх динаміці, то побачимо, що попередні десятиліття аборти в Україні були типовим методом планування сім'ї. Їх кількість у 1980 році ХХ століття досягла 1 млн. 200 тис. випад-

ків. Зате в наступні роки, які припали на “перебудову” та **постання Незалежної України**, кількість абортів зменшилась майже в 10 разів, і пологи, які за цей час зростали, перевищили число перерваних вагітностей (див. графік 10.3).

Як бачимо, щоб оцінити ситуацію в Україні, статичної картини недостатньо. Вона відображає ситуацію обмежено, одновимірно, вириває з контексту один показник, який без співвідношення легальних та нелегальних абортів, без аналізу тенденцій, без уточнення соціально-політичного контексту різних країн стає малоінформативним, але водночас дає підстави для панічних настроїв у суспільстві.

Як відомо, жінки Західної Європи та Північної Америки отримали масовий доступ до контрацепції ще із середини минулого століття, а в нашій країні – лише з кінця 80-90-х років. Поза цими та іншими уточненнями ситуація в Україні, у порівнянні з іншими

10.3. Динаміка пологів та абортів в Україні за 1980–2008 рр.

європейськими країнами, може видаватись катастрофічною, що викликає потужний емоційний ефект. Наведені цифри здаються приголомшливими, а зафарбовані в чорний колір пострадянські країни, у контрасті із “світлою” Польщею чи Португалією, їх ще підсилюють, породжують шлейф негативних асоціацій. Таке подання даних породжує **моральну паніку** та підтримує реакційні заклики до позбавлення права жінок на аборт.

Соціальні дані та моральні паніки

Медії прагнуть привабити аудиторію інформацією водночас і авторитетною, і яскравою. Стає справжньою удачею, коли в статистичних даних, які є достовірними, проте “сухими”, вдається знайти щось “разюче”, “скандальне”, “драматичне”. Сама настанова на пошук цікавинок та яскраве подання матеріалу – зрозуміла. Але, зверніть увагу, навіть на основі вже розглянутих випадків ми побачили, що акцентування, інтерпретація чи “сенсаціалізація” фактів відбувається не нейтрально і безсторонньо (як це може видаватись на перший погляд). Мовби і ненавмисно, ці інтерпретації, як правило, легітимують й підсилюють позицію тої групи, що вже якимось чином є нормативною і владною, або загострюють паніку щодо тої групи, що зазнає утиску. Частіше публікації створюватимуть тривогу навколо таких тем, як аборти, аніж, навпаки, зніматимуть панічну напругу, розвінчуватимуть упереджені штампи;

і радше “оприроднюватимуть” зв’язок грошей і чоловіків, аніж проблематизуватимуть подібні “наукові” твердження. Отже, ці мимовільні реінтерпретації числових даних відбуваються не нейтрально (як можуть припускати навіть самі авторки й автори матеріалів), вони незримо перебувають на службі владних дискурсів.

Ретельно проведений соціологічний та демографічний аналізи сприяють розвінчанню багатьох гендерних міфів. Та далеко не завжди такі аналізи здійснюються.

Розглянемо ще один яскравий приклад, де некоректне подання фахово отриманих статистичних даних породжує потужний маніпулятивний ідеологічний ефект. Ось така інтерпретація перепису населення в Харківській області з’явилася в інтернет-виданнях:

Всеукраїнський перепис 2001 року показав: одна третина жінок назвала основним джерелом засобів існування пенсію (30,4%), майже третина (29,9%) жінок знаходилась на утриманні інших осіб, а більше ніж третина (32,1%) жінок працювали.

Якщо виокремити виділені курсивом твердження, а потім збільшити шрифт, то отримаємо заголовок, гідний першої шпальти:

Моральна паніка – кристалізовані та посилені через медії суспільні страхи і тривоги, що конструюють соціальну проблему і перекладають відповідальність за неї на субординовані або маргіналізовані групи (жінок, етнічні, сексуальні меншини тощо).

Р о з д і л 10 Числові дані як створення гендерних дискусій та дискурсів

Джерела засобів існування	із загальної чисельності – населення у віці				
	Всього населення	молодшому за працездатний	працездатному	старшому за працездатний	14-27 років
		осіб			
Все населення	1566929	222797	868782	473133	306948
• зайняті на підприємстві, в організації, установі, селянському (фермерському) господарстві	432995	18	406468	26509	67570
• зайняті у окремих громадян	23940	2	23698	240	6067
• зайняті на власному підприємстві	5876	-	5753	123	714
• зайняті на індивідуальній основі	11238	-	11083	155	1666
• зайняті у власному селянському (фермерському) господарстві	461	-	441	20	46
• зайняті на сімейному підприємстві без оплати праці	745	-	734	11	130
• зайняті в особистому підсобному господарстві	27315	-	25471	1844	5185
• ті, що отримують прибуток від власності	1876	-	1726	150	287
• пенсіонери	476995	1618	36078	439299	2747
• стипендіати	14943	510	14433	0	14702
• ті, що отримують допомогу (крім допомоги по безробіттю)	11830	-	11805	25	6094
з них:					
- навчаються	810	-	810	-	775
- не навчаються	11020	-	10995	25	5319
• ті, що отримують допомогу по безробіттю	24949	-	24949	-	5063
• ті, що мають інший вид державного забезпечення	9067	1689	5951	1427	3259
з них:					
- навчаються	2394	1172	1222	-	1521
- не навчаються	6276	120	4729	1427	1738
• ті, що знаходяться на утриманні інших осіб	467784	218654	246538	2592	181075
з них:					
- навчаються	231558	152296	79262	-	117820
- не навчаються	177617	7749	167276	2592	63255
• ті, що мають інше джерело засобів існування	45165	-	45142	23	10180
з них:					
- навчаються	1103	-	1103	-	958
- не навчаються	44062	-	44039	23	9222
• ті, що не вказали основне джерело засобів існування	11750	306	8512	715	2163
• одне джерело засобів існування	1395503	216477	774019	405007	267454
• два джерела засобів існування	143969	5919	78268	59782	35206
• три джерела засобів існування і більше	15707	95	7983	7629	2125
• ті, що не вказали жодне джерело засобів існування	11750	306	8512	715	2163

10.4. Розподіл населення за основним джерелом засобів існування та віковими групами, Харківська область, жінки

**ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕПИС
2001 РОКУ ПОКАЗАВ,
МАЙЖЕ ТРЕТИНА (!)
ЖІНОК ПЕРЕБУВАЄ
НА УТРИМАННІ ІНШИХ ОСІБ**

Щоби розібратись у тому, хто і що стоїть за наведеними цифрами, звернімося до сайту “Перепис населення України 2001” та вивчімо статистичні дані розподілу населення за основним джерелом засобів існування, розрахованого для жінок Харківської області – саме з неї взято наведені цифри (табл. 10.4). Проаналізуємо, які саме групи жінок могли потрапити до категорії тих, хто перебуває на утриманні.

Нас найперше цікавить категорія “ті, що знаходяться на утриманні інших осіб”: в абсолютних числах це 467,784 тисяч жінок Харківської області. Від їхньої кількості віднімемо тих, хто ще чи вже не в змозі самостійно заробляти, тобто дітей та людей похилого віку, і наша цифра зменшиться майже вдвічі. Але і це ще не все, адже, як вказано в даних Державного комітету статистики, серед жінок, що досягли працездатного віку (16 років), є студентки, які вчать-ся і не мають власного заробітку. Їхню кількість так само належить відняти.

У результаті, отримаємо 167,276 тисяч осіб, що становить лише 10,5% жінок області. Варто також зважити, що *бути на утриманні* не означає *байдкувати*: радше йдеться про домогосподинь, чия хатня робота не обліковується в економічній статистиці, хто полишили оплачувану роботу через необхідність догляду за неповносправними членами родини (дітьми, старими чи хворими).

Отже, ми побачили, що статистичні чи наукові факти – це тільки цифри. Вони можуть бути максимально вірогідними й коректними, чи вигаданими й інспірованими. Про що саме розкажуть ці цифри, які саме проблеми висвітлять чи завуалюють, створять чи розв’яжуть, як саме вони впливатимуть на суспільство і на кожну особу зокрема – залежить великою мірою і від авторок та авторів журналістських матеріалів, і від того, як ці числові дані буде відкоментовано, інтерпретовано та проаналізовано.

Коректне і повне подання статистичної інформації, відбір достовірних даних дасть змогу убезпечитись від перекручення наведених значень та показників. Для гендерно чутливої інтерпретації цифр і даних досліджень необхідне вміння бачити й аналізувати приховані дискурси.

Рекомендована література

Жінки і чоловіки в Україні: статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К.: ДКСУ, 2007.

Жінки та чоловіки України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Ред. О. Осауленко; Державний комітет статистики України. – К.: Держкомстат України, 2004.

Діти, жінки та сім’я в Україні: статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К.: ДКСУ, 2010.

Частина 3

Гендерна політика

Розділ

11

ФЕМІНІСТИЧНА ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ЯК ОСНОВА ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ

Теорія рівного ставлення, або ліберальний фемінізм

Гендерно упереджені закони

Рівні права ще не значить рівні можливості

Теорія різності, або культурний фемінізм

Теорія домінування, або радикальний фемінізм

Приватне і публічне

Особисте – це політичне

Боротись не за владу, а проти системи нерівностей

Після ознайомлення з цим розділом ви зможете:

- 1) простежувати зв'язок і взаємодію між феміністичною теорією і гендерною політикою;
- 2) узагальнювати, на яких феміністичних засадах ґрунтуються різні стратегії гендерної політики;
- 3) розрізняти філософські засади основних напрямів феміністичної політичної думки – теорії рівного ставлення, теорії різності та теорії домінування;
- 4) розмірковувати над тим, наскільки гендерна політика пов'язана з феміністичними політичними теоріями, та над можливостями їх самостійного розвитку;
- 5) розмірковувати про те, чому, отримавши політичні права, окремі групи людей не мають можливості реалізувати ці права;
- 6) назвати сильні і слабкі аспекти твердження, що потрібні окремі закони для жінок і окремі закони для чоловіків, аби захистити їхні громадянські права;
- 7) назвати сильні і слабкі аспекти твердження, що всі закони повинні бути однаковими для жінок і для чоловіків;
- 8) інтерпретувати твердження теорії домінування про те, що варто полемізувати не про різницю між жінками і чоловіками, а про нерівність між ними;
- 9) тлумачити гасло "особисте – це політичне", пояснити, який вплив мало це гасло на законодавчі рішення.

Цей розділ присвячено огляду трьох основних напрямів феміністичної політичної думки, на яких ґрунтуються стратегії державних гендерних політик. Ми розглядатимемо *теорію рівного ставлення* (або ліберальний фемінізм), *теорію різності* (або культурний фемінізм) та *теорію домінування* (або радикальний фемінізм). Інші феміністичні теорії – такі як, наприклад, антирасистський фемінізм, марксистський та соціалістичний фемінізми, лесбійський фемінізм, екофемінізм – також мають суттєвий вплив на формування гендерної політики в різних країнах. З постулатами феміністичних теорій, які не розглядатимемо в цьому розділі, ви можете

ознайомитись у працях Валері Брайсон (Брайсон 2001) або Ненсі Левіт і Роберта Верчіка (Levit, Verchick 2006, 15–39).

Запропоновані в цьому розділі відомості сприятимуть тому, аби у своїй фаховій діяльності ви могли зі знанням справи аналізувати, які стратегії застосовано для розв'язання конкретних політичних завдань. Цей розділ також допоможе вам сформуванню загального розуміння, що феміністичні політичні теорії об'єднують цілу низку різних уявлень про причини і способи подолання гендерної нерівності. Цей розділ також проілюструє тісне переплетення політичної теорії фемінізму та гендерної політики.

Теорія рівного ставлення, або ліберальний фемінізм

Теорія рівного ставлення (також відома як *теорія подібності*, або *ліберальний фемінізм*) вбачає причину гендерної нерівності в тому, що законодавство й інші державні інститути по-різному інтерпретують жінок та чоловіків, створюючи для них різні закони. Коли існували закони, що забороняли жінкам здобувати професійну освіту, тоді жінки не могли вільно конкурувати з чоловіками на ринку праці, а це призводило до нерівності. Однакові закони, стверджує теорія рівного ставлення, могли б забезпечити рівність усіх людей, незалежно від статі.

Ідея, що різні закони для жінок і для чоловіків є причиною нерівності, сформувалась ще на початку XIX століття в межах **суфражистського руху**. Суфражистки боролись за однакові з чоловіками виборчі права і вимагали, щоб закон став універсальним, однаковим, бо це зможе забезпечити жінкам рівний доступ до органів влади та можливість впливати на політику і законодавство.

Сьогодні теорія рівного ставлення є підвалиною діяльності широкого кола сучасних громадських організацій та рухів, які поділяють ідею, що люди різної статі, гендерної чи сексуальної ідентичності, етнічності чи раси повинні бути рівними перед законом, володіти однаковими правами; закон не повинен розрізняти громадян за якоюсь з

ознак. Якщо закон дискримінує, утискає певну групу людей, його потрібно реформувати.

Гендерно упереджені закони

У законодавстві різних країн є статті, що зумисно обмежують доступ жінок до певних ресурсів. Нині для жінок залишаються недоступними певні професії та роботи, загальний їх перелік в Україні нині налічує близько п'ятисот позицій; колись жінкам було заборонено працювати на будь-якій оплачуваній фаховій роботі, нині заборона поширена лиш на певну пору доби: наприклад, жінкам заборонено працювати в нічний час на оплачуваній роботі, про що вже йшлося в розділі про роботу. Колись жінкам було заборонено володіти будинками, землями, брати участь у виборах, балотуватись в органи влади тощо – нині таких заборон нема. Та тепер жінки утворюють соціальну групу, що володіє дуже незначним відсотком нерухомого майна (за даними ООН в глобальному масштабі жінкам належить лиш 1% нерухомості) і мало представлена у вищих органах влади.

Причинок для критичного мислення

Чи, на вашу думку, є зв'язок між колишніми заборонами і теперішнім станом справ?

Суфражистський рух (від фр. *suffrage* – виборче право) – рух за надання жінкам виборчих прав на рубежі XIX – XX століття; суфражистки виступали проти дискримінації жінок у політичній та економічній сферах.

Деякі інші офіційні заборони або розповсюджені правила зовсім стерлись із нашої реальності. У минулому залишилась заборона жінкам ходити вулицями без супроводу, відвідувати бари і ресторани, ходити самим до лікаря.

Ліберальна стратегія, тобто така, що ґрунтується на теорії рівного ставлення, відкрила чимало до того замкнених для жінок дверей, упродовж ХХ століття жінки отримали доступ до багатьох соціальних інституцій і активно почали опановувати колишні “чоловічі” сфери.

Рівні права не значить
рівні можливості

Та змін законодавчих норм, як показала історія, інколи замало – навіть коли юридичні права жінок і чоловіків ставали однаковими, їхні можливості залишались різними. Скажімо, на роботу радше візьмуть молодого чоловіка, аніж молоду жінку репродуктивного віку, через небажання мати до справи з відпустками по догляду за дитиною, а потім із лікарняними.

Та й не тільки зовнішні перепони стають на заваді, але й особиста воля людини залежить від традиції, упередження, стереотипів чи релігійних приписів. Тому, з позицій теорії рівного

ставлення, зміни повинні відбуватись не тільки в законодавстві, але і в суспільній свідомості. Інакше кажучи, окрім рівних прав, треба забезпечити також і рівні можливості.

В останні десятиліття стратегія рівного ставлення отримала ще один, новий напрям розвитку. Прикладом таких змін в українському законодавстві є новий пункт закону, що дав можливість чоловікам (батькам, дідусям) брати відпустку по догляду за дитиною на тих самих підставах, що і жінкам. Цей закон відкрив чоловікам доступ до реалізації себе в приватному просторі.

Причинок для критичного мислення

Поміркуйте, чи достатньо прав та можливостей, аби чоловіки почали брати на себе роботу по догляду за дітьми? Які ще заходи потрібні, аби закон став дієвим?

Гендерно упереджені закони існують і сьогодні, а тому стратегія рівного ставлення залишається актуальною.

Теорія різності, або культурний фемінізм

Інший підхід називають *теорією різності*, або ще *культурним фемінізмом*,

Класне кіно!

“Янголи із залізними зубами”, режисерка Катя фон Гарньє (США, 2004). У 1910 році на американській арені боротьби за рівні соціальні і політичні права жінок і чоловіків з’явились дві молоді жінки Еліс Пол і Люсі Бернс, які не приймали ані позицію консервативного уряду, ані лояльні методи “старих” феміністок. Захопливий, драматичний, емоційний фільм відтворює події з історії жіночого руху в Америці початку ХХ століття.

чи *теорією особливого ставлення*. Ця теорія опонувала стратегії рівного ставлення і критикувала її за андроцентризм, адже теорія рівного ставлення намагалась, перш за все, надати жінкам ті права, що вже були в чоловіків.

Стратегія різності вважає, що гендерно нейтральні закони не здатні зарадити ситуації. Жінки *сутнісно* різняться від чоловіків, у жінок інший досвід, інші життєві покликання й завдання – вважає стратегія різності – і гендерно нейтральне законодавство не зможе взяти до уваги всі ці особливості жіночого досвіду та потреб. Гендерно нейтральні закони сприяють жіночому визволенню лиш тою мірою, якою потреби жінок подібні до потреб чоловіків, тобто лиш доти, доки жінки не відрізняються. Але в жінок є особливий жіночий досвід, пов'язаний із репродуктивною діяльністю – вагітністю, пологами, лактацією, доглядом за немовлятами та дітьми старшого віку, доглядом за особами похилого віку, культурними сферами жіночої відповідальності й реалізації. Такий окремішній досвід вимагає окремого, спеціального законодавчого регулювання.

Культурний фемінізм великою мірою спирався на есенціалістичне розуміння жінок як сутнісно інших, відмінних від чоловіків за психологічними і емоційними характеристиками. З позицій цього підходу, значну різницю досвіду та природи жінок належить узяти до уваги на рівні законодавчих рішень.

Прихильниці культурного фемінізму розвивали різні напрями жіночої творчості й самореалізації – жіноче

мистецтво, жіночі промисли, жіночі гуртки, курси, спілкування. Цей підхід критикували за те, що він підтримував жінок тільки тоді, коли ті виконували конвенційні, звичні, стереотипні жіночі ролі – господинь, матерів, виховательок, нянь, гувернанток, учительок, медсестер тощо, і коли вони демонстрували стереотипно жіночі риси, але не заохочував до подолання гендерних упереджень та обмежувальних ролей.

Теорія різності теж має певний вплив на формування державних гендерних політик. Сучасні практики *гендерного квотування*, тобто створення сприятливих умов для жінок під час виборів у найвищі органи влади (цей тип гендерної політики розглянуто в наступному розділі), у багатьох аспектах виходять із позицій теорії різності.

Причинок для критичного мислення

Яким з описаних підходів відповідає популярне нині гасло “Усі різні – усі рівні”? Поміркуйте, чи означає воно одне і те саме в контексті різних підходів?

Теорія домінування, або радикальний фемінізм

Теорія домінування (ще її називають *радикальним фемінізмом*) сформувався наприкінці 1960-х років. Її прибічниці вважали, що обидві сторони полеміки про рівне чи різне потрактування жінок і чоловіків розглядають чоловіка як норму, як людину загалом, до якої жінка або подібна (а тому потребує таких самих законів), або від якої

відмінна (і тоді їй потрібні спеціальні закони). Тобто така полеміка угрунтована на андроцентризмі. Теорія домінування запропонувала облишити дебати про подібності/відмінності, а натомість зосередитись на проблемі нерівності.

Як і вище розглянуті, теорія домінування критикувала законодавство, але на відміну від них, не вважала його головною причиною гендерної нерівності. З позицій радикального фемінізму, система, що продукує нерівності, не може бути зведена до одного лиш рівня – дискримінативного законодавства, вона функціонує на всіх рівнях соціального життя – від центральних інститутів влади до приватних сфер домашнього простору та власного тіла. Теорія домінування вважала, що попередні теорії, зосереджуючись на нормативно-правовій базі, недооцінювали всюдисущість інститутів встановлення гендерної влади.

Приватне і публічне

До появи теорії нерівності, тобто в період першої хвилі фемінізму, що розгорнулася на рубежі XIX–XX століть, політична боротьба жінок була спрямована переважно на подолання правових перепон у доступі до публічної сфери. Життєдіяльність людей того часу була розділена на публічну чоловічу сферу та приватну жіночу, вихід жінок за межі якої був вкрай обмеженим. Подолання цих обмежень стало цілком жіночих емансипаційних рухів того часу.

Тоді вважали, що як тільки жінки отримають доступ до інститутів публічної сфери – до освіти, виборчого права та влади – гендерна нерівність зникне, адже все залежатиме від вибору і бажання кожної конкретної жінки.

Водночас приватний простір залишався остороном феміністичної критики. Друга хвиля фемінізму і зокрема радикальний фемінізм, починаючи з кінця 1960-х років, критично переосмислює приватну сферу, як одну з центральних арен, де відбувається встановлення гендерного контролю і домінування чоловіків.

Особисте – це політичне

Відкриття сфери приватного як поля, де розігруються основні владні вертикалі, було унікальним відкриттям радикального фемінізму. “Особисте – це політичне” – гасло радикального фемінізму, що змінило і всю подальшу феміністичну філософію, і феміністичну політичну теорію, і державні законодавства. Це гасло означало, що те, що раніше розглядалось як особисті проблеми жінок – їхні не надто успішні кар’єри, низька зарплатня, залученість у догляд за дітьми, можливі сексуальні домагання, згвалтування, – є політичними проблемами, тобто проблемами, пов’язаними з гендерною нерівністю. Інакше кажучи, що ці факти персональних біографій є формою встановлення нерівності через соціальні інститути сім’ї, сексуальності, материнства тощо.

Тепер уже сталий правовий вираз “домашнє насильство” з’явився в законах різних держав завдяки переосмис-

ленню домашнього побиття, психологічного та економічного контролю як інституту гендерного гніту, тобто приватного як політичного. Це дало поштовх до появи цілої низки нових законів, що захищали фізичну недоторканність жінок і дітей.

Боротись не за владу, а проти системи нерівностей

На відміну від попередніх теорій, прибічниця теорії домінування ставили ціллю боротьбу не за владу, а за подолання системи, що продукує нерівності.

Вони вважали, що реформ законодавства і збільшення можливостей для жінок не достатньо, аби побудувати світ, у якому нема гендерних нерівностей. Оскільки нерівність створюється на всіх рівнях соціального життя, то зміни також повинні бути всеохопними, торкатися всіх соціальних інститутів, приватного і публічного життя.

Систему, що продукує нерівності, радикальні феміністки назвали *патріархатом*. Слово *патріархат* у феміністичному значенні запропонувала Кейт Мілет на початку 70-х років у праці “Сексуальна політика” (Мілет 1998). Це слово походить від грецького “патріархес” і означає “голова роду”, “голова родини”. Принцип патріархату означає владу чоловіка над жінкою і старшого над молодшим. Радикальний фемінізм націлений на критику і подолання патріархату.

Згодом теорію домінування почали критикувати за спрощене розуміння влади в приватному просторі як такої,

що виявляється здебільшого прямим насиллям. Адже влада може конституюватись (функціонувати системно) не тільки через пряме насилля, але також і через дискурсивні форми, які менш помітні, але водночас не менш дієві. Гендерна нерівність є і в тих сім'ях, де нема прямого насилля чи репресивного обмеження.

Інший напрям критики стосувався всіх трьох проаналізованих у цьому розділі політичних феміністичних теорій: усі вони розглядали жінок як гомогенну, цілісну, однотипну групу, а тому жіночі проблеми і цілі розглядались як однакові. З цієї критики згодом розвинулись нові форми феміністичної політичної думки, такі як: чорний фемінізм, антирасистський фемінізм, лесбійський фемінізм, екофемінізм та інші.

Їх ми не розглядаємо в цьому розділі докладніше. До того ж, вони поки що

Причина, від якої повстав жіночий рух за рівноправністю

11.1. Домашнє насилля не єдина форма встановлення гендерних владних стосунків у сім'ї

Практикум У Законі України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” перелічено дії, які не треба вважати дискримінацією. Оцініть ці дії з позиції теорії рівного ставлення й теорії різності та теорії нерівності. На яку з феміністичних теорій спирається закон, коли твердить, що перелічені дії не є дискримінацією? Як би ці закони були оцінені з позиції іншої теорії?

Стаття 6. Заборона дискримінації за ознакою статі

Дискримінація за ознакою статі забороняється.

Не вважаються дискримінацією за ознакою статі:

- спеціальний захист жінок під час вагітності, пологів та грудного вигодовування дитини;
- обов’язкова строкова військова служба для чоловіків, передбачена законом;
- різниця в пенсійному віці для жінок і чоловіків, передбачена законом;
- особливі вимоги щодо охорони праці жінок і чоловіків, пов’язані з охороною їх репродуктивного здоров’я;
- позитивні дії.

незначно представлені серед громадських організацій в Україні.

Усі три розглянуті феміністичні політичні теорії стали основою для формування державних політик країн Західної Європи, Північної Америки, Ав-

стралії. У наступному розділі ви ознайомитесь з імплементацією (впровадженням) цих теорій, тобто застосуванням їх на практиці, у стратегіях різних гендерних політик.

Рекомендована література

- Брайсон Валери. 2001 (1992). Политическая теория феминизма / Пер. с англ. О. Липовской и Т. Липовской. – М.: Идея-Пресс.
- Мілет Кейт. 1998 (1970). Сексуальна політика / Пер. з англ. У. Потятиник, П. Таращук. – Київ: Основи.
- Levit Nancy, Verchick Robert R. M. 2006. Feminist Legal Theory: a Primer. – New York & London: New York University Press.

Розділ

12

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА: від громадських рухів до державних стратегій

Політика позитивних дій (надання переваги кандидатурам із дискримінованих груп)

Антидискримінаційна політика (подолання дискримінації за різними ознаками)

Гендерний мейнстрімінг (врахування гендерної компоненти в усіх царинах функціонування суспільства)

До історії гендерного мейнстрімінгу

Політика гендерних квот: примус чи відповідальність?

Визначення гендерного мейнстрімінгу

Гендерний мейнстрімінг і неолібералізм

Гендерний мейнстрімінг в Україні

Управління розмаїттям

Після ознайомлення з цим розділом ви зможете:

- 1) пояснити роль громадянського суспільства у змаганнях за подолання нерівностей;
- 2) порівняти три стратегії гендерної політики і пояснити їх відмінності;
- 3) дати визначення і назвати основні риси політики позитивних дій;
- 4) підсумувати сильні і слабкі місця антидискримінаційної політики;
- 5) назвати головні риси гендерного мейнстрімінгу і критичні зауваження щодо нього;
- 6) проаналізувати полеміку, що розгорнулась стосовно гендерних квот;
- 7) показати, як гендерний мейнстрімінг пов'язаний із неоліберальною економічною політикою;
- 8) ідентифікувати політику управління розмаїттям у сучасній рекламі.

Підтримка гендерних реформ державою – вкрай необхідна для успішного здійснення гендерної політики, адже гендерні режими, як ви тепер знаєте, продукуються і підтримуються численними соціальними інститутами, осягнути які лише силами **громадянського суспільства** було неможливо.

Розглянемо основні державні стратегії гендерної політики. Найпоширенішими серед них є *позитивна дія, антидискримінаційна політика і гендерний мейнстрімінг*. Важливо зазначити, що позитивна дія й антидискримінаційна політика мають ширші цілі, а гендерна компонента є лиш частиною їх загальних політичних завдань. Водночас гендерний мейнстрімінг зосереджується саме на гендерній нерівності і розривах у гендерній статистиці.

**Політика позитивних дій
(надання переваги кандидатурам
із дискримінованих груп)**

Ідея поєднати зусилля держави й громадянського суспільства, щоб подолати

різні форми дискримінації, з'явилась на початку 1960-х років у США. Тривалі змагання афроамериканського населення за громадянські права в 1964 році увінчались тим, що Президент США підписав *Акт про громадянські права*, який забороняв дискримінацію за ознакою раси, кольору шкіри, національної належності і віросповідання. Цей Акт тоді ж було поширено і на протидію дискримінації щодо жінок на робочому місці, а згодом, у 1972, і щодо вступу у вищі навчальні заклади.

Аби покращити становище дискримінованих груп, з'являються перші програми, що заохочували або зобов'язували надавати перевагу жінкам і кандидатурам із дискримінованих етнічних груп під час прийому на робо-

Громадянське суспільство – сукупність неурядових організацій, установ, асоціацій, рухів чи ініціатив, що здійснюють контроль за діяльністю держави та відстоюють дотримання громадських прав та свобод.

ту, а також вступу в коледжі й університети. Цей підхід отримав назву *політики позитивних дій*.

Політика позитивних дій передбачала офіційну підтримку державою певних груп населення, що були визнані дискримінованими, законодавчу підтримку економічної діяльності таких груп, залучення представниць і представників груп до складу державних комісій, створення спеціальних комітетів, що відстежують дотримання прав дискримінованої групи.

Така політика мала й інші назви. В Індії і Пакистані її називали “бронюванням місць”, у Канаді і ПАР – “справедливим працевлаштуванням”, у європейських країнах – “позитивною дискримінацією”.

Найефективнішим, але і найбільш дискусійним, різновидом позитивних дій є *квоти*. Політика гендерного квотування передбачає, що певну кількість місць в органах влади чи на керівних посадах зарезервовано за жінками. Квотування стало поширеною стратегією гендерної політики, у цьому розділі розглянемо його докладніше.

Поряд із перевагами політика позитивних дій мала певні недоліки. Позитивна дія спрямована на групу дискримінованих за певною ознакою осіб. Але чи є ця група однорідною всередині себе? Чи не існує владних стосунків усередині самої групи? Скажімо, якщо взяти жінок певної країни, то чи серед них нема таких, що потерпають від подвійної дискримінації, наприклад, жінки-іммігрантки? Або від потрійної дискримінації – одинокі матері-іммігрантки?

Причинок для критичного мислення

За якими ознаками дискриміновано “одинокую матір-іммігрантку”? Спроєктуйте ситуацію дискримінації за чотирма ознаками.

Політика позитивної дії зосереджується на одній ознаці і не зважає на можливі розшарування всередині дискримінованої групи. Цим інколи пояснюють її недостатню ефективність і потребу шукати нові стратегії для подолання соціальної несправедливості. Результатом цих пошуків стала антидискримінаційна політика.

Класне кіно!

“**Прислуга**”, режисер Тейт Тейлор (США, 2011). Екранізація однойменного роману Керрін Стоккет. Цікавий, емоційний фільм оповідає про життя афроамериканок у 1960-і роки на Півдні Сполучених Штатів Америки, де тоді панувала жорстка расова сегрегація. Євгенія “Скітер” Фелан, біла молода жінка, повертається після закінчення університету додому в Джексон і починає пильно приглядатись до того суспільства, у якому виросла. Євгенію турбує несправедливе ставлення до афроамериканської прислуги, вона все більше переймається її долею і расовими стереотипами. Героїня вирішує написати книгу на основі свідоств афроамериканських жінок-служниць. Книгу публікують під час активної діяльності Руху за громадянські права, і вона здобуває широку популярність.

Практикум Чи є позитивними діями пільги, які призначають ветеранам і ветеранкам, дітям-сиротам, дітям війни? Назвіть інші соціальні групи, які мають подібну державну підтримку.

Зауважте, що інколи політику позитивних дій плутають із соціальними пільгами. Головна відмінність між цими двома стратегіями полягає в тому, що позитивна дія прагне створити кращі можливості для отримання освіти, робочого місця тощо, тобто щоб підвищити соціальний статус і соціальні можливості людини з дискримінованої групи. Соціальні ж пільги діють інакше: вони не створюють кращих можливостей, а лише є допомогою, що зберігає наявний статус.

Як ви гадаєте, чи застосовують в Україні політику позитивної дискримінації?

Антидискримінаційна політика (подолання дискримінації за різними ознаками)

Антидискримінаційна політика відзначається тим, що бере до уваги кілька соціальних ознак водночас, скажімо стать, расу та неповносправність, а тоді шукає політичні механізми подолання дискримінації саме для цієї групи.

Іншою суттєвою відмінністю, у порівнянні з політикою позитивних дій, є те, що остання була ініційована під тиском громадських рухів, тобто першопочатковий імпульс, ідея походили “знизу”. Антидискримінаційна політика радше є ініціативою “зверху”, її запроваджує держава, хоча в її функціонуванні неабияку роль відіграє громадянське суспільство, яке здійснює моніторинг, контроль за реалізацією політики.

Антидискримінаційна політика має ще одну особливість: якщо політика позитивних дій переважно була спрямована на вищу освіту і сферу праці, то антидискримінаційна політика поширюється на всі сфери соціального життя: медицину, шкільну освіту, пра-

цю, армію, сім’ю, політичну діяльність тощо.

На теренах Європейського Союзу належить розрізнити антидискримінаційну політику, на якій ґрунтується законодавство ЄС як наднаціональної установи, і ту, яка впроваджується окремими державами-учасницями. Антидискримінаційна політика, як і сучасна гендерна політика ЄС, сягає своїми коренями Амстердамських угод 1997 року, згідно з якими будь-які види дискримінації за ознаками статі, расового чи етнічного походження, національності, релігії або вірувань, фізичних і психічних можливостей, віку та сексуальної орієнтації мають бути подолані. Гендерній дискримінації і дискримінації за фізичними та психічними можливостями приділено в цих документах особливу увагу, вони значаться в різних статтях Угод. Цікаво, що першим кроком запровадження Угод було прийняття закону щодо дискримінації за фізичними можливостями, релігійними поглядами, сексуальною орієнтацією і віком (директива 2000 року); наступним етапом стало прийняття директиви проти порушення прав за ра-

совою і етнічною ознаками (теж 2000 рік); і лише після цього було прийнято законодавство щодо усунення гендерної дискримінації. Це відбувалось у два етапи: спочатку, у 2004 році, окремим законом було закріплено антидискримінаційні заходи щодо рівного доступу до ресурсів, постачання ресурсів і послуг, а потім, у 2006 році, заборонено гендерну дискримінацію на ринку праці в Європейському Союзі.

Причинок для критичного мислення

Законодавство з усунення гендерної дискримінації було прийнято останнім із переліку дискримінацій за різними ознаками і супроводжувалось бурхливими дебатами. Як ви гадаєте, чому саме гендер опинився “найпроблематичнішою” категорією?

Впровадження антидискримінаційної політики в різних країнах позначено локальними особливостями. Антидискримінаційна політика на рівні ЄС прописана загальною і має лиш статус рекомендацій, адже ЄС, як заснована на економічних засадах наддержавна структура, не має права втручатись у політичні і соціальні справи окремих держав. Які конкретні заходи здійснювати, щоб подолати дискримінацію, – вирішують самі держави-учасниці.

Виникає також ситуація, коли антидискримінаційна політика ЄС має вужчий вплив на локальному рівні. Так, наприклад, в Угорщині водночас із визнанням важливості антидискримінаційної політики посилилась дискримінація за ознакою сексуальності і віросповідання.

Оприявнились і певні недоліки антидискримінаційної політики. Скажімо, соціальні ознаки, за якими людина може бути дискримінованою, не обмежуються згаданими в антидискримінаційних актах. Коли одним категоріям надано правового статусу, інші категорії, які не потрапили до офіційного переліку, можуть ставати ще менш помітними. Так, антидискримінаційна політика не застерігає від дискримінації за мовною ознакою, за ознакою стилю одягу чи за регіональною ознакою. Для людини з півдня Італії власне її походження і вимова можуть стати вирішальними під час прийому на роботу на півночі країни, але цей фактор не потрапляє в поле зору антидискримінаційної політики.

Гендерний мейнстримінг (врахування гендерної компоненти в усіх царинах функціонування суспільства)

Боротьба з дискримінацією за гендерною ознакою є складовою і політики позитивних дій, і антидискримінаційної політики. Однак жоден із цих підходів не розглядає гендерну дискримінацію як визначальну проблему, її брали до уваги або як один із факторів, або обмежували вузьким колом соціальних питань. Відтак, жіночі й феміністичні рухи наполягали на тому, щоби створити *суто гендерну політику* і послідовно впроваджувати її в політичній, економічній та соціальній царинах. Такою особливою політичною стратегією став *гендерний мейнстримінг*.

До історії гендерного мейнстрімінгу

Ідея про те, що гендерна політика повинна мати державний статус, виникла ще в середині 70-х років під час конференції в Мексиці, присвяченій Міжнародному року жінок (1975 рік). Під час наступних жіночих конференцій, які відбувались за сприяння ООН (Копенгаген 1980, Найробі 1985), жінки продовжували обговорювати державні механізми підтримки, що були суголосні завданням **політики розвитку**. Тут наголос робили на необхідності підтримати на загальнодержавному рівні активну участь жінок у політичному і соціальному житті країн, сприяти поступові жінок в освіті й економіці, протидіяти негативним культурним стереотипам у медіях, досліджувати становище жінок і створити гендерну статистику, яка б відображала становище жінок та чоловіків у різних країнах.

Проте тема державної підтримки гендерної рівності була далеко не стрижневою для політики розвитку – і жіночі рухи того часу поставили за мету зробити жіночу політику пріоритетним напрямом. Це рішення підтримали на Міжнародній жіночій конференції в Пекіні 1995 року, і воно стало визначальним для подальших дій. Головним документом цієї зустрічі стала Пекінська платформа дій і Пекінська декларація, у яких дискримінацію щодо жінок і нерівність між жінками і чоловіками визнали країни, що підписали декларацію; вони також задекларували готовність усунути перепони, які призводять до нерівності. Пекінська

платформа дій, до якої приєдналось понад 189 урядів, сформулювала 12 найбільш нагальних проблем: бідність, доступ до освіти, насильство над жінками, здоров'я, становище жінок під час військових конфліктів, працевлаштування, доступ до влади і прийняття політичних рішень, медії, навколишнє середовище, проблеми дівчат, дотримання прав людини щодо жінок, інституційні механізми для підтримування потреб і прагнень жінок.

Політика гендерних квот:
примус чи відповідальність?

Звичайно ж, єдиної відповіді на запитання, якою має бути політика, спрямована на подолання гендерної нерівності, нема. Розмаїття поглядів можна пояснити й різними напрямками самого фемінізму, які подекуди добавляли різні шляхи розв'язання проблем. Формування політики ускладнювалось і відмінністю соціальних та культурних контекстів у різних країнах. Але чимало рис гендерного мейнстрімінгу властиві багатьом країнам.

Гендерна політика в багатьох країнах застосовує принцип позитивних дій. Однією з найпоширеніших практик цієї стратегії є квоти, мета яких – вирівняти кількість жінок і чоловіків у керівних органах влади чи компаній.

Якщо ми поглянемо на досвід різних країн, то побачимо, що політика квот

Політика розвитку – політика підтримки соціального, політичного і економічного розвитку країн із низьким рівнем життя.

може впроваджуватись по-різному, і результати таких політик теж відрізнятимуться. Наприклад, квоти у Швеції позитивно впливають на суспільство загалом, а квоти в Пакистані (“**броньовані** місця”) мають хоч і позитивний, але менш істотний вплив. Квоти у Швеції не є офіційною державною стратегією, хоч і були цілком шведського жіночого руху. Вони не набули статусу закону і залишаються рекомендаціями для партій, які самі вирішують, приймати їх чи ні. Партійні списки у Швеції складають за принципом чергування: “жінка-чоловік”. Такий підхід назвали “*varann damernas*”, що в буквальному перекладі означає “кожне друге для дами” і відсилає до шведської сільської традиції, коли кожну другу пісню жінки могли запрошувати чоловіків до танцю.

Зараз кількість жінок у парламенті і в місцевих урядах сягає майже 50%. Такі квоти є результатом власного зобов'язання майже всіх партій, які підтримують цей принцип, хоч квотування не є законодавчою вимогою. Однак чи легко було досягти таких зобов'язань? Звичайно, що ні!

Уже з початку 1920-х років шведські жінки почали мобілізувати свої зусилля, спочатку спрямовуючи їх на те, щоб збільшити чисельність жінок у партіях, а потім – у виконавчих позиціях. У партіях завжди існували “жіночі” групи, не останню роль відіграла і відсутність релігійних догм та соціально спрямованість загальної політики. Незважаючи на те, що в Пакистані “броньовані” місця для жінок у різних пропорціях існують ще з часів колоні-

ального правління Британської імперії, таке бронювання, на відміну від прямих виборів у Швеції і жіночих секцій у кожній партії, мало інші ознаки. Згідно із законом, жінок не обирали безпосередньо в органи влади, вони лише отримували місця в парламенті, відповідно до розподілу голосів. Отже, вони перетворювались на другорядних учасниць процесу і залежали від “доброї волі” лідерів партій. Лише після реформи 2002 року, яка відбулась під керівництвом мілітаристського уряду, пакистанські жінки здобули право обиратись на “броньовані” місця безпосередньо, але для цього призначали окремі вибори. Кількість “броньованих” місць також зросла до 17 відсотків і поширювалась не тільки на національний парламент, але й на місцеві органи влади. Хоч усі місця були заповнені, тут крилось чимало несприятливих чинників.

По-перше, згідно з новим законом, кандидатки і кандидати до національного уряду повинні мати вищу освіту, що дискваліфікувало багатьох жінок і чоловіків, які працювали в попередніх урядах. По-друге, воєнний режим заборонив колись засудженим особам балотуватись на політичні пости. Цей закон був спрямований проти опозиційних груп, лідерів яких часто засуджували з політичних причин. Аби обійти цей і попередній закони, дискваліфіковані чоловіки висували кандидатури своїх родичок, які мали кращу освіту і не мали “кримінального минулого”. Багатьом жінкам досягнути такі посади перешкождали відсутність освіти і політичного досвіду. Проте роки бороть-

Практикум Друд Далеруп та Леніта Фрайденваль, досліджуючи політику квот, зібрали і систематизували найчастіше згадувані аргументи "за" і "проти" квот. Які аргументи вам видаються переконливими, а які – ні?

Аргументи проти квотування:

- Політичне представництво має базуватись на репрезентації ідей і думок, а не на репрезентації певних соціальних груп;
- Тільки кращий або краща можуть бути обраними, це не залежить від статі, а лише від особистих якостей;
- Квоти суперечать принципам рівних можливостей, бо одна група отримує пріоритет над іншою;
- Квоти є дискримінаційною практикою, бо одна група отримує привілеї коштом іншої;
- Квоти суперечать також принципам місцевої автономії, тому що партії частково втрачають самостійність у питаннях вибору своїх кандидаток і кандидатів;
- Квоти суперечать демократичним принципам, тому що саме ті, хто обирає, мають вирішувати, за кого голосувати;
- Багато жінок не хочуть іти в політику;
- Багато жінок не хочуть бути обраними лише завдяки тому, що вони – жінки. Квоти підсилюють підозру, що жінок обирають не за їхніми талантами, а лише за статтю;
- Квоти можуть заохотити інші групи домагатись для себе квот і тоді це загрожує тим, що політика перетвориться на політику роздрібнених інтересів;
- Квоти не релевантні: чоловіки і жінки мають рівний статус у суспільстві;
- Квоти є символом "радянської" примусової емансипації.

Аргументи за квотування:

- Політичні органи мають відображати головні соціальні групи в суспільстві, а оскільки жінки становлять половину населення, то це має бути відображено і на політичному рівні;
- Політична репрезентація заснована не лише на досягненнях і компетентності: її сутність полягає в репрезентації людей;
- Політична репрезентація виявляється у правах і справедливості. Жінки мають право на рівне представництво. Як можна виправдати, що 80 відсотків парламентських крісел у світі займають чоловіки?
- Квоти не є дискримінаційними, вони є компенсаційними: компенсують ті перепони, що створюються для жінок на їхньому шляху в політику;
- Квоти не дискримінують окремих чоловіків. Радше вони спрямовані на проведення певної політики в партіях, які мають враховувати гендерний фактор під час висунення кандидатур. Відтак, для електорату розширюється вибір;
- Жінки є не менш кваліфікованими за чоловіків, але в політичній системі, де переважають чоловіки, їхня кваліфікація знижується;

- Досвід жінок є необхідним для функціонування політики. Політичні органи мають скористатись усіма джерелами компетенції, що існують у суспільстві;
- Жінки якнайкраще можуть бути представлені саме жінками, бо вони розуміють, що “рівність” означає для жінок;
- Квоти є найшвидшим засобом, за допомогою якого можна збільшити кількість обраних жінок;
- Квоти вже застосовують у кількох країнах; вони визнані в міжнародних документах, таких як Пекінська платформа дій, і є інструментом покращення репрезентації жінок на вищих рівнях влади;
- Квоти, формально чи ні, використовують як інструмент в інших категоріях, таких як, наприклад, вік, профспілкові інтереси тощо;
- Залучення жінок до органів влади прискорить демократичні процеси або підвищить легітимність нинішніх демократій.

За матеріалами сайту Європейської професійної мережі жінок

би жінок за підвищення квот у пакистанській політиці все ж не пройшли даремно: кількість жінок, обраних не за списком “броньованих” місць, також суттєво зросла.

У розглянутих прикладах можна побачити, що квоти мають більший і сильніший політичний ефект, коли вони є *наслідком* політичної боротьби жінок, але як *інструмент* для змін (або зміни зводяться до встановлення квот) вони можуть бути менш вдалимими. У випадку зі Швецією квоти з’явилися *під тиском жіночого руху* і, незважаючи на непримусовість, є ефективними. У Пакистані ж вони довгий час існували як інструмент для змін, політиці квот не передували активні соціальні дії, тривалий час квоти були менш ефективними, і лише згодом вони сприяли зміцненню становища жінок у країні.

Тому, коли нам пропонують добру статистику про участь жінок у політи-

ці завдяки квотам – наприклад, тридцятивідсотковий бар’єр було введено в політичних системах Аргентини, Бельгії, Коста-Ріки, Руанди, ПАР та Іспанії, – треба розуміти, що ця цифра може означати різні речі. Для точної інтерпретації цих цифр треба розуміти, що саме спонукало ці країни вдатись до квот? Який рівень життя в країні? Як впроваджувались квоти? Які зміни в суспільстві супроводжували цей процес?

Визначення гендерного мейнстрімінгу

Щоб досягти змін у суспільстві, держава має не просто визнати факт, що гендерна дискримінація існує, але також і послідовно впроваджувати політику, націлену на вирівнювання дисбалансу в правах і можливостях дискримінованої групи на всіх рівнях соціального і політичного життя. Таку стратегію

щодо гендерної дискримінації врешті-решт було запроваджено і названо *гендерним мейнстрімінгом*. Гендерний мейнстрімінг – це врахування гендерної компоненти в усіх царинах функціонування суспільства, під час прийняття політичних рішень.

Гендерний мейнстрімінг як стратегія передбачає і розробку відповідної законодавчої бази, яка закріплює гендерну рівність, і експертизу та вдосконалення вже наявного законодавства, а також моніторинг впровадження гендерної політики на всіх рівнях політичного і соціального життя.

Як це відбувається на практиці? Наприклад, у Німеччині існує гендерний аудит (перевірка) ринку праці. Його результати засвідчили, що, поперше, кількість інтернет-користувачок у країні значно менша, ніж інтернет-користувачів (вони становлять 25% – 34% від загальної кількості тих, що користуються інтернетом), і, по-друге, стрімко збільшується попит на професію програмування, на ринку праці відчутна нестача таких професійних кадрів. Подальшою дією стало з'ясування причини такого гендерного розриву серед осіб, що користуються інтернетом. Виявилось, жінки мають менший доступ до інтернету, їм також часто бракує фахових знань. Тому в регіоні Заксен-Анхальт було проведено кампанію, спрямовану на залучення більшої кількості жінок до інтернет-технологій. Жінкам створили вільний доступ до інтернету, сприятливий простір, де жінки можуть вчитись користуватись інтернетом без

сторонніх кпинів; у дитсадках і школах запропонували нові навчальні методи критичного переосмислення гендерних стереотипів, а також залучили більшу кількість жінок до викладання комп'ютерних дисциплін; запропонували цільові консультації для жінок, що хотіли обрати комп'ютерні професії. Тобто, як бачимо, такі заходи спрямовані саме на реорганізацію різних царин, щоб уникнути гендерної сегрегації і залучити жінок до комп'ютерної галузі.

Завдання полягає не тільки в тому, щоб заохочувати жінок долучатись до традиційно чоловічих сфер на ринку праці, але також, щоб заохочувати чоловіків до роботи в дитсадках і школах. Професії вчительок і виховательок тепер здебільшого жіночі, відсоток чоловіків, зайнятих у цій сфері, залишається мізерним. І тут гендерний мейнстрімінг стикається із серйозними перешкодами: якщо жінки охоче опановують нові “чоловічі” професії, то чоловіки не хочуть опановувати “жіночі”.

Зараз відбувається активна спроба залучити чоловіків до домашньої сфери. Здавалося б, що може бути ефективнішим за обов'язкову відпустку для чоловіків по догляду за дитиною. І такі відпустки увійшли в гендерне законодавство багатьох країн. Однак виникає проблема: і підприємства не зацікавлені відпускати чоловіків у таку відпустку, і чоловіки не мають бажання нею скористатись.

Це пов'язано передусім із нерівністю в заробітній платі жінок та чоловіків за ту саму роботу. Підприємствам

не вигідно відпускати чоловіків у відпустку, бо тоді виникає потреба виплачувати вищі відсотки. Чоловіки також вважають не вигідним для себе йти у відпустку, бо їхня зарплатня вища за жінчину. Тому, без усунення дискримінаційної практики нерівної заробітної плати, відпустка для чоловіків по догляду за дитиною не здатна вирішити проблему.

Та й сам закон про таку відпустку залишається непослідовним: він не передбачає однакових відпусток для жінки та чоловіка. Так, наприклад, якщо в Бельгії чи Данії жінка може піти в оплачувану відпустку від 15 до 17 тижнів державним коштом або коштом підприємства, то для чоловіків така відпустка становить лишень 2 тижні. Звичайно, за матір'ю і батьком залишається право подовжити цю відпустку на власний розсуд, але тоді їхній прибуток обмежується соціальною допомогою від держави, що є значно меншою за зарплату (Бельгія, Данія, Австрія), або ж відпустка буде взагалі неоплачуваною (Франція, Ірландія). Як бачимо, хоч гендерний мейнстрімінг і спрямований на вирівнювання можливостей та обов'язків жінок і чоловіків по догляду за дитиною, нагальними залишаються питання: як саме залучити чоловіків у домашню сферу та які заходи сприяли б цьому.

Причинок для критичного мислення

Які державні заходи, на вашу думку, були б ефективними, аби в Україні залучити чоловіків до роботи по догляду за дитиною?

Гендерний мейнстрімінг і неолібералізм

Європейський Союз став першим наддержавним утворенням (окрім ООН, яка ініціювала розробку й прийняття Платформи), що задекларувало гендерний мейнстрімінг як основу свого політичного курсу. Гендерний мейнстрімінг передбачає рівність можливостей жінок і чоловіків, ріст можливостей працевлаштування, розвиток підприємницького духу і сприяння пристосованості до економічних умов. Тобто європейська інтерпретація гендерного мейнстрімінгу ґрунтується на *економічній зацікавленості*.

Саме через зменшення народжуваності та старіння популяції виникла потреба залучати на ринок праці більше жінок. Відтак, гендерний мейнстрімінг у ЄС ґрунтується на почасті суперечливих підходах: з одного боку, на ідеї справедливості, соціального прогресу і демократії, а з іншого боку – на ідеї економічної вигоди.

Придивімося, якими принципами вони реалізуються? По-перше, важливі аспекти суспільного життя визначено вільним ринком, який перетворився на провідну засаду організації життєвого простору: майже всі беруть у ньому участь – і ті, хто дають роботу, і ті, хто виробляють, і ті, хто споживають. По-друге, ЄС намагається постійно розширювати свій ринок, конкурентноспроможна економіка є ціллю політики. По-третє, контракт, а не власність, стає визначальним у такій економіці: усе засновано на контрактах (трудо-

вих договорах), які стають коротшими і гнучкішими, – це створює несприятливі умови для робітниць і робітників. Наприклад, якщо раніше робочий контракт підписували на кілька років, то нині в деяких галузях його підписують лише на кілька місяців. Фінансові ознаки ділових операцій і віртуальні ринки також є типовими для економічної системи ЄС. Цю сукупність явищ називають *неоліберальною економічною політикою*. Вона є засадничою для ЄС і впливає також на русло гендерного мейнстрімінгу.

Стає зрозуміло, чому економічний прибуток є важливим аргументом для впровадження гендерного мейнстрімінгу. Передбачено гендерні тренінги, інтеграцію гендерного менеджменту в економіку, створення гендерного консультування, а також впровадження гендерного моніторингу і контролінгу, щоб оцінити успішність гендерної політики.

Причинок для критичного мислення

Менеджмент, моніторинг, контролінг – типова економічна термінологія. Поміркуйте, чи економічна доцільність/недоцільність є достатнім аргументом для впровадження політики рівності? Якщо якась соціальна політика є справедливою, але не прибутковою, чи має її реалізовувати держава?

Згідно з принципами неоліберальної економіки, гендерний мейнстрімінг функціонує *лише* за умови його ефективності і позитивного впливу на ри-

нок. Успіх традиційно вимірюється *кількісно*, тобто тим, чи є така політика прибутковою. Водночас питання про те, які зміни в суспільстві відбуваються (або не відбуваються), як така політика змінює гендерний дисбаланс, чи зумовлює вона покращення економічної ситуації жінок, – можуть залишитись другорядними.

Іншим вразливим аспектом гендерного мейнстрімінгу є те, що директиви Європейської комісії залишаються дорадчими, а конкретні рішення залежать від доброї волі урядів окремих держав.

Гендерний мейнстрімінг в Україні

Україна не залишилась осторонь загальноєвропейської і світової тенденції у впровадженні політики, спрямованої на подолання гендерної нерівності. Закон України про гендерну рівність отримав назву “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”, його розробляли протягом 2004-2005 років, остаточно він вступив у дію з 1 січня 2006.

Його прийняття було епохальною подією. Попри це, прийняття закону поки що не спричинило дій, необхідних для впровадження гендерної компоненти в інші царини законодавства і політичного життя загалом. Десяток спроб ввести квоти для жінок на виборах у парламент поки теж зазнали невдач. Український закон пропонує такі визначення наріжних категорій:

Практикум Прочитайте два міркування щодо гендерної політики. Як би ви пояснили ці міркування? Наскільки вони, на вашу думку, обґрунтовані?

1) У Німеччині гендерний мейнстрімінг упроваджували під гаслами теорії різності, згідно з якими жінки потребують додаткової законодавчої допомоги, щоб досягти успіху в кар'єрі. Тут цей підхід називають "гаслом дефіцитності". Проінтерпретуйте це гасло.

2) Східноєвропейські країни остерігаються гендерного мейнстрімінгу, бо вбачають у ньому відголосок комуністичного минулого з його державною жіночою політикою. У цьому вони відчують загрозу демократії, ринковій економіці, додають ознаки нового колоніалізму, спрямованого на підрив релігійних цінностей і національних традицій.

Гендерна рівність – рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства;

Рівні права жінок і чоловіків – відсутність обмежень чи привілеїв за ознакою статі;

Рівні можливості жінок і чоловіків – рівні умови для реалізації рівних прав жінок і чоловіків.

Управління розмаїттям

Останнім часом з'явилась нова стратегія – *управління розмаїттям*, яка здобуває популярність у бізнесі та освіті. Ця стратегія використовує ідею про гендерне, расове, етнічне, вікове розмаїття людей. Може, ви пригадуєте рекламні кампанії відомої фірми "Бенеттон" або рекламні ролики "Дав" (див. мал. 13.2, 13.3), в основу яких було покладено ідею розмаїття рас, гендеру, фізичної комплекції людей.

Позитивна дія, антидискримінаційна політика і гендерний мейнстрімінг

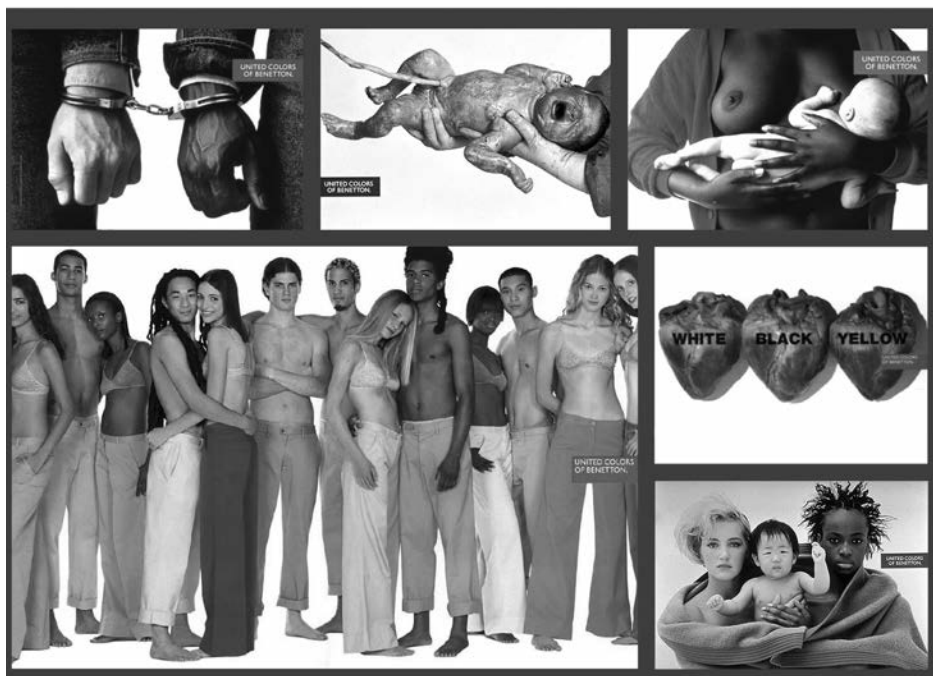
є державними стратегіями, спрямованими на подолання дискримінації, а управління розмаїттям – це внутрішня політика окремих підприємств, університетів, компаній, брендів. Інституції самі вирішують, які саме параметри ідентичності вони беруть до уваги у своїй роботі та соціальній політиці.

Але варто пам'ятати, що управління розмаїттям керується принципом економічної вигоди, хоча й забезпечує видимість у публічному просторі раніше непомітних соціальних груп.

12.2. Компанія “Дав” залучає до реклами жінок похилого віку та немодельної тілесної комплекції. В основу рекламних кампаній фірми “Бенетон” (12.3) покладено ідею розширення расових та етнічних репрезентацій. Які соціальні і комерційні ефекти, на вашу думку, породжує така реклама?

Управління розмаїттям поширюється і на академічні кола, насамперед університети. Така політика сприяє тому, щоб залучати до освіти людей різного походження, етнічності, а також людей з обмеженими можливостями.

Рекомендована література

- Ferree Myra Marx. 2008. Framing Equality: the Politics of Race, Class and Gender in the US, Germany, and the Expanding European Union // Gender Politics in the Expanding European Union. Mobilization, Inclusion, Exclusion / Ed. by S. Roth. – NY/Oxford: Berghahn Books. – P. 237–256.
- Krook Mona Lena. 2009. Quotas for Women in Politics: Gender and Candidate Selection Reform World Wide. – Oxford: Oxford University Press.

Відповіді на кросворд:

1. фахівчиня	8. підприємця
2. виборчиня	9. організаторка
3. спадкоємиця	10. дипломатка
4. академічка	11. нотаріуска
5. член-кореспондентка	12. амбасадорка
6. посолка	13. міністерка
7. активістка	

Довідковий апарат

Директорка Біоенергетичка Ветеринарка Виклада
Директорка Дисертантка Докторантка Екстатичка З
Директорка Лідерка Композиторка Міліціонерка Місти
Директорка Продюсерка Професорка Редакторка Реж
Директорка Співдиректорка Прес-секретарка Фанка
Директорка Співдиректорка Прес-секретарка Фанка

Зі суфіксом -ин-

Борчиня Видавчиня Ворогиня Інокиня Мисткиня
Мовчиня Продавчиня Шефиня Фахівчиня
Мовчиня Фотографиня Членкиня

Література

- Барткі Сандра. 2006 (1998¹). Політика тіла // Антологія феміністичної філософії / Під ред. Е. Джагер, А. Янг; пер. з англ. Б. Єгідис. – К.: Видавництво Солюмії Павличко “Основи”. – С. 383–392.
- Белл хукс. 2001 (1994). Наука трансгресировать. Образование как практика свободы // Введение в гендерные исследования. – Ч. II: Хрестоматия / Под ред. С. Жеребкина; пер. с англ. Я. Боцман. – Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя. – С. 48–62.
- Бем Сандра. 2004 (1993). Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / Пер. с англ. Д. Викторовы. – Москва: Российская политическая энциклопедия.
- Боряк Елена. 2013. Злочини і правопорушення в сфері статевого життя за архівними документами XVIII–XIX століть (випадки зґвалтувань і проституції) // Етнографія статевого життя й тілесності / Під ред. О. Боряк, М. Маерчик. – Київ: Центр культурно-антропологічних студій, ПАТ “ВПІОЛ”. – С. 68–81.
- Брайсон Валери. 2001 (1992). Политическая теория феминизма / Пер. с англ. О. Липовской и Т. Липовской. – М.: Идея-Пресс.
- Брайсон Валери. 2011 (2007). Гендер и политика времени. Феминистская теория и современные дискуссии / Пер. с англ. А. Якубина. – К.: Центр учебной литературы.
- Бугайски Мариан. 2010 (2006). Язык коммуникации / Пер. с польск. Э. Артеменко. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр.
- Воронцов Дмитрий. 2003. Социальная психология пола. Методические указания к спецкурсу “Основы гендерной психологии”. – Ростов-на-Дону.
- Воронцов Дмитрий. 2008. Гендерная психология общения. – Ростов-на-Дону: Издательство Южного федерального университета.
- Гайденко Вікторія (упор.). 2006. Гендерна педагогіка: хрестоматія / Пер. з англ. В. Гайденко, А. Предборська. – Суми: ВТД “Університетська книга”.
- Гатто Джон Тейлор. 2006 (2002). Фабрика марионеток. Исповедь школьного учителя. Скрытая суть обязательного школьного образования / Пер. с англ. Ю. Казанцевой. – М.: Генезис.
- Горшкова Ирина, Шурыгина Ирина. 2003. Насилие над женами в российских семьях. – М.: МГУ им. М. В. Ломоносова, Совет женщин МГУ.
- Калабихина Ирина. 2005. Женщина и мужчина в экономической сфере // Введение в гендерные исследования / Под ред. И. Костиковой. – М.: Аспект Пресс. – С. 137–155.

¹ Тут і далі в дужках вказано рік першого видання, у випадку перекладу – перше видання мовою оригіналу.

Література

- Кесслер-Хэррис Эліс. 2000 (1975). Женский труд и социальный порядок // Антология гендерной теории / Сост. и коммент. Е. Гаповой, А. Усмановой; пер. с англ. Е. Мельниковой. – Минск: Пропилеи. – С. 171–189.
- Кирилина Алла. 2002. Проблемы гендерного подхода в изучении межкультурной коммуникации // Гендер как интрига познания / Сост. А. Кирилина. – М.: Рудомино. – С. 20–27.
- Кімел Майкл. 2003 (2000). Гендероване суспільство / Пер. з англ. С. Альошкіна. – Київ: Сфера.
- Клименкова Татьяна. 2001. Насилие как основа культуры патриархатного типа. Гендерный подход к проблеме // Гендерный калейдоскоп. Курс лекций / Под ред. М. Малышевой. – М.: Academia. – С. 121–145.
- Ключко Ольга. 2008. Методология гендерных исследований: современное состояние и актуальные вопросы. – Саранск: Тип. “Рузаевские печатник”.
- Кон Игорь. 2009. Мальчик – отец мужчины. – М.: Время.
- Коннелл Роберт. 2003 (1995). На захист маскулінності / Пер. з англ. В. Бохняк, Л. Сорокопуд // Журнал Ї. – № 27. – С. 49–70.
- Ленон Кетлін. 2006 (1998). Природничі науки // Антологія феміністичної філософії / Під ред. Е. Джагер, А. Янг; пер. з англ. Б. Єгідис. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”. – С. 228–237.
- Мид Маргарет. 2004 (1949). Мужское и женское. Исследование полового вопроса в меняющемся мире / Пер. с англ. М. Ошурков, Л. Михайлова, Д. Кутузова. – Москва: РОССПЭН.
- Мілет Кейт. 1998 (1970). Сексуальна політика / Пер. з англ. У. Потятиник, П. Таращук. – Київ: Основи.
- Ніколсон Лінда. 2006 (2000). Гендер // Антологія феміністичної філософії / Під ред. Е. Джагер, А. Янг; пер. з англ. Б. Єгідис. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”. – С. 348–356.
- Савицки Яна. 2005 (1986). Фуко и феминизм: к политике «различия» // Феминистская критика и ревизия истории политической философии / Сост. М. Шенли, К. Пейтмен; пер. с англ. под ред. Н. Блохиной. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН). – С. 297–315.
- Смоляр Людмила. 1998. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. – Одеса: Астропринт.
- Суспицына Татьяна. 2002. Об учителе, муже и чине: (ре)конструкция маскулинностей мужчин-работников средней школы // О муже(Н)ственности: Сборник статей / Под ред. С. Ушакина. – М.: Издательство “Новое литературное обозрение”. – С. 303–326.
- Таран Людмила. 2001. Гендерні проблеми і засоби масової інформації // Гендер і культура: зб. статей / Упор. В. Агеева, С. Оксамитна. – К.: Факт. – С. 151–160.
- Тартаковская Ирина. 2006. Биологические факты и политические интерпретации: “Разделились беспощадно мы на женщин и мужчин...” // Гендер для “чайников”. – М.: Звенья. – С. 12–25.
- Тартаковская Ирина. 2006. Работа: а счастье в труде? // Гендер для “чайников”. – М.: Звенья. – С. 127–140.
- Терел Лін. 2006 (1998). Мова і влада // Антологія феміністичної філософії / За ред. Е. Джагер, А. Янг; пер. з англ. Б. Єгідис. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”. – С. 179–194.
- Ушакин Сергей. 2007. Поле пола. – Вильнюс: Европейский гуманитарный университет.
- Уэст Кэндес, Зиммерманн Дон. 2000 (1987). Создание гендера // Хрестоматия фе-

- министских текстов. Переводы / Под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной; пер. с англ. Е. Здравомысловой. – СПб.: Издательство “Дмитрий Буланин”. – С. 193–219.
- Фішман Джошуа. 2009 (2006). Не кидайте свою мову напризволяще: приховані статусні наміри в корпуснопланувальній мовній політиці / Пер. з англ. О. Гурц. – К.: К.І.С.
- Фуко Мишель. 1999 (1975). Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / Пер. с фр. В. Наумова. – М.: Ad Marginem.
- Фуко Мишель. 1996 (1976). История сексуальности. Воля к знанию // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Сост. и пер. с фр. С. Табачниковой. – Москва: Кастанль.
- Ходырева Наталья. 2002. Причины физического насилия: сущность рода или дисбаланс власти // О муже(Н)ственности / Под ред. С. Ушакина. – Москва: Новое литературное обозрение. – С. 161–186.
- Ярская-Смирнова Елена. 2000. Гендерное неравенство в образовании: понятие скрытого учебного плана // Гендерные исследования. – № 5. – С. 295–301.
- Blackless Melanie, Charuvastra Anthony, Derrycck Amanda, Fausto-Sterling Anne, Lauzanne Karl, Lee Ellen. 2000. How Sexually Dimorphic are We? Review and Synthesis // *American Journal of Human Biology*. – № 12. – P. 151–166.
- Bleier Ruth. 1988. *Science and Gender: A Critique of Biology and Its Theories of Women*. – United Kingdom: Pergamon Press.
- Cameron Deborah. 1992. *Feminism and Linguistic Theory*. – London: Macmillan Press LTD.
- Cashmore Ellis. 1996. *Making Sense of Sports*. – New York: Routledge.
- Choi Precilla. 2000. *Femininity and the Physically Active Woman*. – London; New York: Routledge.
- Cole Cheryl. 1993. *Resisting the Canon: Feminist Cultural Studies, Sport and Technologies of the Body* // *Journal of Sport and Social Issues*. – № 17. – P. 77–97.
- Connell Raewyn. 1983. *Men's bodies. In Which Way is Up? Essays on Sex, Class and Culture*. – London: Allen and Unwin.
- Connell Raewyn. 2002. *Gender. Short Introduction*. – Cambridge: Polity Press.
- Crawley Sara, Foley Lara, Shehan Constance. 2008. *Gendering Bodies*. – Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Everitt Joanna, Gidengil Elisabeth. 2003. *Tough Talk: How Television News Covers Male and Female Leaders of Canadian Political Parties* // *Gender and Electoral Representation in Canada* / Ed. by M. Tremblay and L. Trimble. – Oxford: Oxford University Press. – P. 194–210.
- Fausto-Sterling Anna. 1992 (1985). *Myths of Gender: Biological Theories about Women and Men*. – New York: Basic Books.
- Ferree Myra Marx. 2008. *Framing Equality: the Politics of Race, Class and Gender in the US, Germany, and the Expanding European Union* // *Gender Politics in the Expanding European Union. Mobilization, Inclusion, Exclusion* / Ed. by S. Roth. – New York; Oxford: Berghahn Books. – P. 237–256.
- Galliano Grace. 2003. *Gender: Crossing Boundaries*. – Wadsworth.
- Gubrium Jaber F., Holstein James A. 2008. *The Constructionist Mosaic* // *Handbook of Constructionist Research* / Ed. by J. Holstein, J. Gubrium. – New York; London: The Guilford Press. – P. 3–10.
- Halberstam Judith. 1998. *Female Masculinity*. – Durham: Duke University Press.
- Hargreaves Jennifer. 1994. *Sporting Females: Critical Issues in the History and Sociology*

Література

- of Women's Sports. – London; New York: Routledge.
- Hellinger Marlis. 1989. Revising the Patriarchal Paradigm // *Language, Power, Ideology: Studies in Political Discourse* / Ed. by R. Wodak. – Amsterdam; Philadelphia. – Vol. 7. – P. 273–289.
- Herbert Robert, Nykiel-Herbert Barbara. 1986. Exploration in Linguistic Sexism: A Contrastive Sketch // *Papers and Studies in Contrastive Linguistics* / Ed. by J. Fisiak. – Vol. 21. – Poznań. – P. 47–85.
- Karwatowska Małgorzata, Szypra-Kozłowska Jolanta. 2005. *Lingwistyka płci: ona i on w języku polskim*. – Lublin: Wyd. Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej.
- Krook Mona Lena. 2009. Quotas for Women in Politics: Gender and Candidate Selection Reform World Wide. – Oxford: Oxford University Press.
- Levit Nancy, Verchick Robert R. M. 2006. *Feminist Legal Theory: a Primer*. – New York & London: New York University Press.
- MacKinnon Catharine. 1979. *Sexual Harassment of Working Women: A Case of Sex Discrimination*. – New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Martin Emily. 1991. The Egg and the Sperm: How Science Has Constructed a Romance Based on Stereotypical Male-Female Roles // *Signs*. – Vol. 16. – № 3. – P. 485–501. (Частково публікацію в перекладі можна знайти тут: <http://ravnopravka.ru/?p=437>)
- Messner Michael. 2002. *Taking the Field: Women, Men, and Sports*. – Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Miller Leslie. 2008. Foucauldian Constructionism // *Handbook of Constructionist Research* / Ed. by J. Holstein, J. Gubrium. – New York; London: the Guilford Press. – P. 251–274.
- Nelson Hankinson Lynn. 1996. Empiricism without Dogmas // *Feminism, Science, and the Philosophy of Science* / Ed. by L. H. Nelson, J. Nelson. – Kluwer Academic Publishers.
- Plaza Monique. 1996. Our Costs and Their Benefits // *Sex in Question: French Materialist Feminism* / Ed. by D. Leonard and L. Adkins. – London; Bristol: Taylor & Francis. – P. 183–194.
- Shugart Helene A. 2003. She Shoots, She Scores: Mediated Constructions of Contemporary Female Athletes in Coverage of the 1999 US Women's Soccer Team // *Western Journal of Communication*. – № 67(1). – P. 1–31.
- Sullivan Claire. 2011. Gender Verification and Gender Policies in Elite Sport: Eligibility and “Fair Play” // *Journal of Sport and Social Issues*. – № 35. – P. 400–419.
- Wharton Amy S. 2012 (2005). *The Sociology of Gender. An Introduction to Theory and Research*. – John Wiley & Sons.

Статистичні дані

- Гендерна статистика України: сучасний стан, проблеми, напрями вдосконалення. – Запоріжжя: Друкарський світ, 2011.
- Діти, жінки та сім'я в Україні: статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К.: ДКСУ, 2010.
- Жінки і чоловіки в Україні: статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К.: ДКСУ, 2007.
- Жінки і чоловіки в Україні. Статистичний збірник / Відп. за випуск І. Калачова. – К.: Державна служба статистики України, 2011.
- Жінки та чоловіки України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Ред. О. Осауленко; Державний комітет статистики України. – К.: Держкомстат України, 2004.
- Статистичні таблиці щодо становища жінок і чоловіків в Україні. – Державний комітет статистики України, 2010.

- OECD 2011. *Society at a Glance 2011: OECD Social Indicators* (OECD Publishing), http://dx.doi.org/10.1787/soc_glance-2011-en (від 30 грудня 2012 р.)
- Human Development Report 1995 / Published for United Nations Development Programme. – New York: Oxford University Press.
- Women in National Parliaments. Inter-Parliamentary Union. 2011, <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm> (останнє оновлення 31 березня 2012 р.)
- Книжки та статті, опубліковані в 2012–2017 роках**
- Галберстам Джудит/Джек. 2017 (2011). Низька теорія (передмова до книжки “Квір-мистецтво неспіху”) / Пер.з англ. М. Маєрчик // Критика феміністична, <http://feminist.krytyka.com/ua/articles/pyzka-teoriya-peredmov-a-do-knyzhky-kvir-mystetstvo-neuspikhu> (від 31 грудня 2016 р.)
- Галберстам Джудит/Джек. 2017 (1998). Маскулінність без чоловіків (вступ до книжки “Жіноча маскулінність”) / Пер. з англ. гео шаровари // Критика феміністична, <http://feminist.krytyka.com/ua/articles/maskulinnist-bez-cholovikiv-vstup-do-knyzhky-zhinocha-maskulinnist> (від 31 грудня 2016 р.)
- Галберстам Джудит/Джек. Трансфер гендерів / Пер. з англ. К. Міщенко // Критика, 2012. – ч. 1–2 (171–172), <http://krytyka.com/ua/articles/transfer-genderiv> (від 31 грудня 2016 р.)
- Гапова Елена. Классы наций: феминистская критика национализма. – М.: Новое литературное обозрение, 2016.
- Гаравей Донна. 2012 (1985). Маніфест кіборгів: наука, технології та соціалістичний фемінізм кінця ХХ століття / Пер. з англ. Н. Парфан // Політична критика, 2012. – № 3. – С. 163–171.
- Гендер, релігія і націоналізм в Україні / Під ред. Г. Ярманової. – К.: [б. в.], 2012.
- Гендер, сексуальність і влада: квіруючі нормативності. Матеріали Міжнародної конференції (Харків, 2–4 травня 2014 р.), https://ua.boell.org/sites/default/files/gender_sexuality_and_power.pdf (від 31 грудня 2016 р.)
- Гусаковская Надежда. Комиссия по «смене пола» в Украине // oDR, жовтень 2014, <https://www.opendemocracy.net/od-russia/надежда-гусаковская/комиссия-по-по-сменাপола-в-ukraine> (від 31 грудня 2016 р.)
- Документування випадків дискримінації трансгендерних людей у сфері охорони здоров'я в Україні: процедура «зміни/корекції статевої належності» та доступ до медичної допомоги. – К.: Інсайт, 2015.
- Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / За наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. – Київ: Арт-книга, 2015.
- Здравомыслова Елена, Тёмкина Анна. 2015. 12 лекций по гендерной социологии: учебное пособие. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.
- Здравомыслова Елена, Тёмкина Анна. 2014. Феминистские рефлексии о полевоом исследовании // *Laboratorium: Журнал Социальных Исследований*. – № 6 (1). – С. 84–112.
- Квир-сексуальность: политики и практики / Сост. и общ. ред. И. Соломатина, Т. Щурко. – Минск: Галіяфь, 2014.
- Кроулі Сара Л. 2017 (2012). Автоетнографія як феміністичне самоінтерв'ювання /

Література

- Пер. з англ. О. Плахотнік // Критика феміністична, <http://feminist.krytyka.com/ua/articles/avtoetnohrafija-yak-feministychne-samointervyuuvannya> (від 31 грудня 2016 р.)
- ЛГБТ-сім'ї в Україні: соціальні практики та законодавче регулювання / Під ред. Г. Ярманової. – К.: Інсайт, 2012.
- На перепутьї: методологія, теорія і практика ЛГБТ і квір-исследований / Ред.-сост. А. Кондаков. – СПб.: Центр незалежних соціологічних досліджень, 2014. – С. 155–165.
- Образ, тіло, порядок. Гендерні дослідження в міждисциплінарному спектрі / Під ред. К. Міщенко, С. Штретлінг. – К.: Медуза, 2014. – С. 91–101.
- Рич Адриан. 2014 (1980). Обязательная гетеросексуальность и лесбийское существование / Пер. Мохиря Суяркуловой // Критика и норма. Квір-исследования. – Минск–Бишкек [б. в.]. – С. 22–37, <http://www.art-initiatives.org/?p=12859>. (від 31 грудня 2016 р.)
- Фрейзер Ненсі. 2015 (1994). Після зарплати: гендерна рівність і соціальна держава / Пер. з англ. О. Бондаренко // Політична критика, <http://ukraine.politicalcritique.org/2015/01/pislya-simejnoyi-zarplaty/> (від 31 грудня 2016 р.)
- Ahmed Sara. 2016. Interview with Judith Butler // *Sexualities*. – № 19 (4). – P. 482–492.
- Stella Francesca, Nartova Nadya. 2015. Sexual Citizenship, Nationalism and Biopolitics in Putin's Russia // *Sexuality, Citizenship and Belonging: Trans-National and Intersectional Perspectives* / Ed. by F. Stella, Y. Taylor, T. Reynold and A. Rogers. – London: Routledge. – P. 24–42.

Покажчик¹

- Аберація 48
Аборт 171-173
Агресія, (не)агресивність 17, 18, 36, 45, 48, 66, 69, 71, 73, 75, 103–105, 152–154, 156, 157, 162
Андроцентризм 118-120, 122, 129, 183, 184
Антидискримінаційна політика 112, 188, 189–191, 199
- Бардаш 24
Барткі Сандра (Sandra Bartky) 30
Басс Девід (Devid Buss) 71–73
Батлер Джудіт (Judith Butler) 30, 50
Безобразова Марія 36, 37
Бем Сандра (Sandra Bem) 49
Бінарна опозиція, (не)бінарність 12, 23, 24, 48, 53, 55, 109
Біологічний детермінізм (бідетермінізм) 49
Біологічний фундаменталізм (біофундаменталізм) 48
Блеєр Рут (Ruth Bleier) 64
Бокс 103–105
Брайсон Валері (Valerie Bryson) 95, 180
Браунміллер Сьюзен (Susan Brownmiller) 157
- Вагіна 24, 25, 70
Вертикальна влада 31, 32, 36, 184
Вертикальна гендерна сегрегація 85, 87, 90–93, 139–141,
- Викрадення наречених 152
Влада (домінування) 19, 21, 22, 30–36, 39, 42, 46, 49, 50, 56, 57, 63, 66, 67, 69, 75, 121–123, 125, 128, 138, 148, 152–154, 156, 158, 163, 164, 166, 173, 184, 189
Влада (державні органи) 36, 89, 181, 184, 189, 192, 193, 195
- Гален Пергамський 70
Геллінгер Мерліс (Marlis Hellinger) 128
Гендерна верифікація 98, 109, 110
Гендерна експертиза 145, 146, 196
Гендерна політика 98, 150, 180, 183, 186, 188, 192, 196
Гендерний лад, *див.* Г. режим
Гендерний режим, г. лад 23, 36, 49, 50, 52, 145, 150, 152–154, 158, 163, 167, 188
Геніталії 24, 25, 27, 43, 70
Геодакян Віген 71, 72
Гетеросексуальність 51, 112, 156
Гіл Аніта (Anita Hill) 162, 164
Гогреб Марк (Mark Hogrebe) 18
Гомосексуальність 37, 51, 112, 156
Гомофобія 112
Гонади 24, 70
Горизонтальна гендерна сегрегація 77, 79, 84, 87, 90, 92, 93, 140, 141
Гормони 24, 42, 65, 66, 105, 110, 167
Громадянське суспільство 159, 188, 190

¹ У покажчик внесено тільки прізвища, згадані в тексті. Прізвищ, що в тексті оформлені в дужках як посилання, у покажчику не зазначено.

Показчик

Громадянські права 188, 189
Груди, годування грудьми 25, 49, 186

Далеруп Друд (Drude Dahlerup) 194
Девіація 35, 36, 50, 55
Деконструкція 39
Джеклін Керол (Carol Jacklin) 16, 17
Диморфізм 23, 24, 27, 72
Дискримінація 46, 47, 104, 162, 181, 184, 186,
188–192, 194–197, 199
Дисциплінування 30, 34–36, 136, 142, 143,
146

Дихотомія 24, 47, 70
Діви за клятвою 24
Домінування 51, 52, 66, 71, 125, 153, 180,
– теорія д. 183–185

Еволюційна психологія 62, 69, 71–75
Екзамен (за Фуко) 35, 36
Есенціалізм 48, 49, 183
Естроген 66

Жіноча часова бідність 78, 95

Заборонені для жінок професії та види ро-
біт 78–81, 83, 84, 103, 181, 182
Загальний чоловічий рід 118, 119, 126, 131
Заліднення 25, 67, 68, 70, 72, 73, 75
Заробітна плата, оплата праці 57, 78–85,
88–90, 96, 128, 149, 167, 175, 184, 196, 197
Звинувачення потерпілих 156–158
Згвалтування 73–74, 151–159, 161–164, 184
Зигота 67

Інтерсексність 24, 25

Камін-аут 112
Кауфман Бел (Bel Kaufman) 148
Кашмор Еліс (Ellis Cashmore) 107, 108
Квоти 183, 188, 189, 192–195, 198
Кемерон Дебора (Deborah Cameron) 123
Кемпер Теодора (Theodore Kemper) 66
Кеслер Сюзан (Suzanne Kessler) 27, 67
Кириліна Алла 123
Кімел Майкл (Michael Kimmel) 16, 21, 33,
51, 82, 84

Клітор 24, 25, 70
Ковалевська Софія 136, 137
Коннелл Рейвен (Raewyn Connell) 16, 51, 107
Контроль 30, 31, 33–35, 82, 101, 106, 144, 164,
184, 185, 190, 198
Коул Шеріл (Cheryl Cole) 111
Критична педагогіка 148, 149
Ксанити 24
Ксенофобія 150
Куберген П'єр де (Pierre de Coubertin) 98, 101
Культура згвалтування, *див.* Згвалтування

Лаврентій Зизаній 131
Лapidація 152

Маккена Венді (Wendy McKenna) 27, 67
Маккіннон Кетрін (Catharine MacKinnon)
162, 163

Маккобі Елеонор (Eleanor Maccoby) 16, 17
Малоні Френк (Frank Maloney) 104
Марафонський біг 68, 107, 108
Маргіналізація 36, 39, 50, 52, 173
Мартін Емілі (Emily Martin) 67–69
Матримоніальний статус 52
Медсестра 83, 120, 183
Метафора 68–70,

– гендерна м. 118, 123–125
Месснер Майкл (Michael Messner) 112
Мід Маргарет (Margaret Mead) 13
Мізогінія 113, 156
Мілет Кейт (Kate Millet) 185
Міліат Аліс (Alice Milliat) 98
Мовний сексизм, *див.* Сексизм
Мовні реформи 125–129
Моногамність 71–73
Моральна паніка 166, 173
Мошонка 24

Навантаження 49, 88, 95, 149, 166
– подвійне н. 78, 96

Нагляд 19, 34, 35
Насильство, насилля 36, 73, 104, 125, 152–
159, 162–164, 192
– домашнє н. 36, 73, 152, 184, 185

- Ненависть 113, 150
 Неоліберальна політика 188, 197, 198
 Ніколсон Лінда (Linda Nickolson) 48
 Норма 22, 23, 27, 34, 35–37, 39, 44–46, 48–50, 55, 56, 69, 118, 119, 122, 131, 142, 143, 152, 158, 159, 182, 183
 – і влада 30–33, 36, 173
 – мовні н. 120, 123, 125, 126, 129, 131,
 – фемінності та маскуліності 12–15, 47, 50–52, 56, 69, 81, 103, 107, 111, 156
 Нормалізація, нормалізуюча санкція 35, 36, 125
 Нормальність/ненормальність 35, 36, 48
 Нормативи (спортивні) 98, 106
 Нормативність/ненормативність 27, 35, 36, 39, 50–52, 55, 56, 111, 125, 156, 173
 Няня 83, 138, 183
 Олімпійські ігри 98, 100, 101, 103, 106
 ООН 121, 126, 181, 192, 197
 Патріархат 185
 Пейоратив, пейоративізація 122
 Пекінська декларація 192
 Пекінська платформа дій 192, 195, 197
 Пеніс 24, 25, 70
 Плаза Монік (Monique Plaza) 156
 Позитивна дія 186, 188–192, 199
 Полігамність 73
 Поляризація, полярність 15–17, 19, 44, 80, 97, 108, 123, 148
 Праця (робота), працювати 52, 78, 79, 80, 81, 85, 88, 89, 137, 138, 139, 141, 142, 164, 267, 169, 170, 173, 181, 190, *див. також Ринок праці*
 – безкоштовна 46, 93
 – домашня 46, 52, 71, 93, 94, 96
 – емоційна 94
 – продуктивна 96
 – репродуктивна 96
 – умови п. 79, 80, 81, 169, 186
 Прибарання, прибаральниці 52, 80, 93, 94
 Приватна (vs. публічна) сфера, домашня 13, 35, 38, 46, 52, 71, 82, 96, 153, 182, 184, 185, 196, 197
 Привілей 34, 39, 46, 194, 199,
 – “плата за п.” 46, 85
 Прихований навчальний план 136, 146, 148
 Продуктивна влада 30, 35
 Продуктивна праця, *див. Праця*
 Публічна (vs. приватна) сфера 16, 35, 43, 46, 52, 153, 164, 184, 185,
 Раса 32, 50, 51, 52, 56, 57, 150, 153, 180, 181, 185, 188–190, 199, 200
 Реляційність 51, 55, 56, 148
 Репродуктивна система (р. здоров'я, діяльність), репродукція 24, 25, 27, 35, 43, 49, 63, 73, 78, 80, 103, 182, 183, 186
 Ринок праці (р. зайнятості) 35, 78–85, 87, 90, 93, 96, 129, 141, 148, 152, 181, 191, 196, 197
 Робота, *див. Праця*
 Розмаїття, *див. Управління розмаїттям*
 Савіцкі Яна (Jana Sawicki) 30
 Світцер Керрін (Kathrine Switzer) 108
 Сексизм 45, 92, 136, 144, 146, 149, 150
 – мовний с. 118, 119, 122, 124–126, 128
 Сексуальна орієнтація 15, 37, 153, 190
 Сексуальні домагання, переслідування 152, 154, 162–164, 184
 Сексуальність 25, 32, 35, 51–53, 55, 73, 110, 112, 123, 184, 190
 Семена Кастер (Caster Semenya) 105, 110
 “Скляна стеля” 78, 87, 90, 91, 92
 “Скляний ліфт” 78, 92, 140
 “Скляний підвал” 78, 84, 85, 87
 Смоляр Людмила 137
 Соціальна біологія, соціобіологія 62, 69, 71, 74, 75
 Соціальний інститут 49, 83, 92, 103, 108, 122, 129, 137, 149
 Сперматозоїд 27, 62, 67–69, 73
 Спортивна форма 106
 Спортивні дисципліни 98, 101, 104, 106–109, 113
 Спортивні нормативи, *див. Нормативи спортивні*

Показчик

Статева дихотомія 24, 47, 70

Стаття IX 104, 112

Стигматизація 53

Стратегія нейтралізації 126, 134

Стратегія фемінізації 126

Субординація 51, 52, 56, 121–124, 128, 153

Схема двох гендерних шухляд 43, 44, 50, 51, 53, 55, 110, 111, 112, 149

Тестикули 70

Тестостерон 64–66, 105, 167

Трансгендерність 26, 27, 112

Тривалість життя 34, 35, 167–170

Узус 120, 129, 131

Ульріхс Карл Генріх (Karl Heinrich Ulrichs) 37

Управління розмаїттям 188, 199, 201

Урнінг 37, 38

Фемінізація (професій) 91, 139–141

Фемінізм 30, 36, 45, 69, 95, 101, 133, 136, 149, 150, 155, 157, 159, 180–186, 191, 192

Феміністична педагогіка 136, 149, 150

Фемінітиви 118, 121, 126, 130, 131, 133, 134

Фертильність 25

Фішман Джошуа (Joshua Fishman) 128

Фрайденваль Леніта (Lenita Freidenvall) 194

Фуко Мішель (Michel Foucault) 30–36, 39, 46, 50, 57

Хіджра 24

Хода шльондр 160, 161

Хромосоми 24, 25, 42, 43, 70, 110

Цнота 121

Шахтарки, шахтарі, шахти 84, 85, 88, 89, 120, 164

Яйник 25, 70

Яйцеклітина 25, 62, 67–69, 72, 73

Янг Айріс Маріон (Iris Marion Young) 107

Список ілюстрацій

1.1. Карикатура з газети “Зеркало” за 1 січня 1882 року, с. 6: Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота. – Київ: Критика, 2006. – С. 303	13
1.2. Схематичне, графічне зображення подібностей і відмінностей між жінками і чоловіками: Galliano G. Gender: Crossing Boundaries. – Wadsworth, 2003. – Р. 70 ...	18
1.3. Для ілюстрації використано зображення статуї Геракла (IV століття до н. е.) та Венери Книдської (V століття до н. е.)	20
1.4. Світлини люб’язно надані для публікації особами, що зображені на них, як вияв вияв їхньої активної громадянської позиції в обстоюванні прав трансгендерних людей	26
3.1. Схематичне зображення зв’язку між статтю і гендером: схема авторки	43
3.2. Схематичне зображення “двох гендерних шухляд”: схема авторки	44
3.3. Для колажу використано листівки 1920-1931 років Олександра Дейнеки, Миколи Когути, Адольфа Страхова-Браславського та Марії Брі-Бейн	54
3.4. Схематичне зображення статевого, гендерного континууму та континууму сексуальності	55
3.5. Роботи Віктора Голуба, що були представлені на виставці карикатур на гендерну тематику та соціального плакату проти насильства над жінками, організованої Програмою розвитку ООН в Україні 2011 року	57
5.1. “Гендерна піраміда ринку праці”: схема редакторок підручника, художнє виконання Анатолія Белова	86-87
5.2. Графік вертикальної гендерної сегрегації серед керівних посад державної служби України виконано на підставі статистичних даних: Жінки і чоловіки в Україні. Статистичний збірник / Відп. за випуск І. Калачова. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 78	91
5.3. Карикатура “Скляна стеля”: Гендерные реалии в контексте ЦРТ в карикатурах. – UNIFEM, 2007. – С. 32	91
5.4. Фото реальних оголошень про вакансії	92
5.5. Карикатура “Веселе Різдво...”: Бидstrup X. 1970. Рисунки в 4-х томах. – М.: Издательство “Искусство”. – Т. 3	95
6.1. Учасниці Олімпіади 1908 року: сайт журналу “The Telegraph” http://www.telegraph.co.uk	98

Список ілюстрацій

6.2. Таблицю складено на основі офіційних звітів МОК “Жінки в Олімпійському русі”, з офіційного сайту http://www.olympic.org	99–100
6.3. Таблицю складено на основі офіційних звітів МОК “Жінки в Олімпійському русі”, з офіційного сайту http://www.olympic.org	101
6.4. З постанови Кабінету Міністрів України “Про Цільову комплексну програму розвитку футболу в Україні на 1997–2002 роки”, http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/600-97-п	102
6.5. Офіційна жіноча і чоловіча форма для гри в пляжний волейбол на Олімпійських іграх, знімки Мішель Стіл (Michael Steele) та Джеймі Сквас (Jamie Squire), за матеріалами сайту http://www.zimbio.com	106
6.6. Бостонський марафон, у якому вперше в історії офіційно взяла участь жінка, за матеріалами сайту http://www.wbur.org	108
6.7. Кастер Семеня, знімка Джен Чері (Gene Cherry), зі сайту http://www.reuters.com	110
6.8. Фотосесія футбольної команди “Росіянки”, знімка Сергія Мілованова, зі сайту http://image.newsru.com	111
6.9. Гендерний розподіл медійних новин, за матеріалами сайту http://www.womenssportsfoundation.org	113
7.1. Схему виявів мовного сексизму розробила авторка розділу	119
7.2. Таблицю реформ в англійській мові створено на основі матеріалів таких публікацій: Семиколенова О. Ключові компетенції проведення гендерно-правової експертизи // Законотворчість: Практичні аспекти впровадження принципу рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в діяльності Верховної Ради України. – К.: Москаленко О., 2010. – С. 134; ХеллінгерМ. Контрастивная феминистская лингвистика // Феминизм и гендерные исследования: Хрестоматия. – Тверь: Тверской центр женской истории и гендерных исследований, 1999. – С. 96–97	127
7.3. Таблицю реформ у німецькій мові створено на основі матеріалів таких публікацій: Хеллінгер М. Контрастивная феминистская лингвистика // Феминизм и гендерные исследования: Хрестоматия. – Тверь: Тверской центр женской истории и гендерных исследований, 1999. – С. 98	127
7.4. Використання фемінітивів в україномовних медіях	130
8.1. Для ілюстрації використано обкладинки підручників: Трудове навчання: Обслуговуючі види праці (підручник для 6 класу). 2006. (Л. Денисенко, О. Гнеденко, Н. Калініченко, А. Романчук, М. Туров). – К.: Педагогічна думка; Мадзігон В. 2006. Трудове навчання: Технічні види праці (підручник для 6 класу). – К.: Ірпінь, ВТФ “Перун”	138
8.2. Таблицю розподілу вчених із докторським ступенем створено на основі статистичних даних: Експрес-випуск Державного комітету статистики України від 15.12.2010 р.	139
8.3. “Свято 1 вересня”: із приватних колекцій	141
8.4. Типовий шкільний плакат “Сиди правильно за партою”	142

Список ілюстрацій

8.5. Рекламний плакат шкільної форми для дівчаток і хлопчиків	143
8.6. Взірці ілюстрацій підручників: Сторожева Н. Букварь: учебное пособие для 1-го класса общеобразовательных учреждений с русским языком обучения (для работы в классе). – Мн.: Народная асвета, 2008. – С. 139; Lawday C. Get Set Go! (1 Pupil’s Book). – Oxford University Press, 1996. – Р. 46; 48	147
9.1. Колаж світлин із “Ходи шльондр” у різних країнах, з інтернет-ресурсів	160
9.2. Рукописне оголошення в Університеті Альберти, м. Едмонтон, Канада: світлина авторок	161
9.3. Наклейка в жіночому туалеті Гарвардського університету, м. Кембридж, США: світлина авторок	161
9.4. Банер в Університеті Альберти, м. Едмонтон, Канада: світлина авторок	162
10.1. Графік побудовано на основі даних сайту Державного комітету статистики України http://www.ukrstat.gov.ua	168
10.2. Мапа відсотка абортів із-поміж вагітностей у різних країнах Європи: сайт Роберта Джонстона (Robert Johnston) http://johnstonsarchive.net/policy/abortion/mareuoreabrate	171
10.3. Графік “Динаміка пологів та абортів в Україні” побудовано за даними статистики сайту Роберта Джонстона (Robert Johnston) http://johnstonsarchive.net	172
10.4. Всеукраїнський перепис населення 2001 року, зі сайту http://2001.ukrcensus.gov.ua	174
11.1. Карикатура “Причина, від якої повстав жіночий рух за рівноправністю”: “Гарапник” (канадська сатирична газета українців-іммігрантів), 1930 рік, с. 6	185
12.1. Карикатуру створено на основі роботи художника графіті Бенксі (Banksy)	199
12.2. Колаж реклами “Дав”	200
12.3. Колаж реклами “Бенетгон”	200

Видання підготовано та здійснено
в межах дослідницького проекту
Інституту народознавства НАН України,
Центру культурно-антропологічних студій

та за підтримки
Представництва Фонду ім. Гайнріха Бьолля в Україні

Навчальне видання

Гендер для медій

Підручник із гендерної теорії
для журналістики та інших
соціогуманітарних спеціальностей

З а р е д а к ц і ї

Марії Маєрчик (голова редколегії),
Ольги Плахотнік,
Галини Ярманової

Видання третє,
виправлене та доповнене

Літературне редагування
з увагою до гендерно чутливого письма здійснила *Олена Синчак*
Коректування *Олени Синчак* і *Ярослави Паньків*
Художньо-технічне редагування *Майї Притикіної*
Верстка *Ірини Собко*

Підписано до друку 30.11.2016. Формат 70×90^{1/16}. Ум. друк. арк. 16,38.
Обл.-вид. арк. 15,73. Наклад 1000 прим. Зам. № 16-766.

Видавець: СП «Часопис «Критика»»
ДК № 4419 від 12.10.2012
Свідоцтво про реєстрацію серія АОО № 039445 від 21.01.1997
01001, Київ-1, а/с 255
www.krytyka.com // krytyka@krytyka.kiev.ua
Дистрибуція: тел./факс + 38 044 425 23 36; office@krytyka.kiev.ua
Представництво у Львові: тел. +38050 430 2173, sereda@krytyka.com

Надруковано в ПАТ «ВІПОЛ»
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЖУРНАЛ ФЕМІНІСТИЧНИХ ТА КВІР-СТУДІЙ

КРИТИКА ФЕМІНІСТИЧНА

Критика феміністична: східноєвропейський журнал феміністичних та квір-студій – це новий науковий рецензований онлайн-журнал вільного доступу, що публікує тексти трьома мовами: українською, англійською та російською. Журнал прагне бути платформою для обміну ідеями в сфері критичного знання та заохотити обговорення соціально значущих, дотичних до східноєвропейського регіону питань за участі світової наукової й активістської спільнот.

Критика феміністична вміщує матеріали, що охоплюють найширше коло тем, проте мають чітку квір-теоретичну й/або феміністичну позиціонованість. Ми розуміємо фемінізм ширше, ніж тільки дискусію про права жінок і гендерну рівність, а квір-теорію ширше, ніж розмову про ЛГБТ. Феміністичні та квір-теорії тут – це інструменти критичного аналізу імплікацій і функціонування влади, знання та політик, за допомоги яких у суспільствах конструюються й оприроднюються «інші», підтримуються глобальні та локальні режими нерівностей.

Редакторки заохочують міждисциплінарні дослідження, зокрема пострадянські та постколоніальні студії, критичні студії раси, транс-гендерні студії, кріп-студії, студії пост-людини, критичний аналіз капіталізму та націоналізму, проблематики громадянства, міграцій і приналежності тощо. Крім оригінальних статей, написаних спеціально для журналу, *Критика феміністична* публікуватиме українські переклади класичних теоретичних праць з феміністичної та квір-теорії, а також інтерв'ю зі знайомими сучасними науковицями й науковцями, феміністичні та квір-блоги про актуальні події.

Більше інформації тут: <http://feminist.krytyka.com>